

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ІМЕНІ О. М. БЕКЕТОВА**

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

**(для студентів денної та заочної форм навчання
і слухачів вищої освіти всіх спеціальностей)**

Харків – ХНУМГ – 2014

Історія української культури: конспект лекцій (для студентів денної та заочної форм навчання і слухачів другої вищої освіти всіх спеціальностей) / О. Л. Рябченко, Ю. А. Беліков, В. П. Бурмака та ін.; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Х.: ХНУМГ, 2014. – 182 с.

Автори:

О. Л. Рябченко, Ю. А. Беліков, В. П. Бурмака, Л. М. Жванко, В. В. Жигло, М. С. Лисенко, І. М. Рассоха, Ю. І. Стрілець, Г. Г. Фесенко, М. В. Яцюк

Рецензенти:

Р. Г. Руденко, доктор історичних наук, професор (Харківський національний економічний університет);

К. І. Карпенко, доктор філософських наук, професор (Харківський національний медичний університет).

У запропонованому конспекті лекцій розглядаються найважливіші ознаки та особливості культурного процесу на теренах України від давніх часів до сучасності. Розкриваються основні тенденції поступу освіти, науки, літератури, образотворчого мистецтва.

Для студентів усіх курсів та напрямів підготовки денної та заочної форм навчання і слухачів другої вищої освіти ХНУМГ імені О. М. Бекетова.

Рекомендовано кафедрою «Історії і культурології»,
протокол № 9 від 05 квітня 2013 р.

© О. Л. Рябченко, Ю. А. Беліков,
В. П. Бурмака, Л. М. Жванко,
В. В. Жигло, М. С. Лисенко,
І. М. Рассоха, Ю. І. Стрілець,
Г. Г. Фесенко, М. В. Яцюк,
ХНУМГ, 2014

ЗМІСТ

	Стор.
Тема 1. Феномен культури, його сутність і значення (Галина Фесенко)	4
Тема 2. Витоки української культури (Ігор Росоха)	17
Лекція 1. Найдавніші культури на території України	17
Лекція 2. Стародавні слов'яни, їхні предки та сусіди	32
Тема 3. Культура княжої доби Х-ХІІІ ст. (Майя Лисенко)	50
Тема 4. Українська культура героїчної доби (ХІV-ХVІІІ ст.)	67
Лекція 1. Духовне життя в Україні	67
Лекція 2. Староукраїнська барокова культура	88
Тема 5. Українські культурні традиції	110
Тема 6. Культура України в ХІХ – на початку ХХ ст.	130
Тема 7. Українська культура ХХ ст. (Володимир Жигло)	163

«Україна стане колись новою Грецією: прекрасне небо цього народу, весела вдача, музичний хист, родюча земля та ін., колись прокинуться: так із багатьох диких племен, якими також були колись греки, постане культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а звідти на весь світ»

Й. Г. Гердер, «Щоденник моєї подорожі в 1769 році»

Тема 1.

ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ, ЙОГО СУТНІСТЬ І ЗНАЧЕННЯ

1. «Історія – культура»: сутність взаємозв'язку.
2. Пам'ять про українську культуру: культурологічна думка.
3. Історичні етапи становлення української культури.

«Історія – культура»: сутність взаємозв'язку. З'ясовуючи зміст поняття «культура», слід враховувати його смислову протилежність поняттю «натура» – усьому природно даному. Природу визначають як все, що не є результатом людської діяльності. А середовище, яке утворюється людьми з метою самозбереження, визначається як **культура або «друга природа»**. Спочатку слово «культура» (з лат. – обробіток, вирощування, догляд) стосувалося землеробства, потім й інших процесів. Кинувши зерно у розоране поле, людина культурно прив'язала себе до землі не тільки як природного, а й соціального явища. Виник феномен осілості, коли оселею стала не тільки хата, а й територія роду, племені, етносу. Природні процеси, що були втягнені в людське життя, все більше стають соціоприродними, предметом домобудівництва, середовища як «рідної землі», що потім стане Батьківщиною, святим довкіллям буття.

Отже, культура постає як доцільний людський витвір, як перетворення природного середовища у людську екологію та економічний простір поля, пасовища, садиби, промислу. Залежно від форм культуротворчої діяльності людини, розрізняють матеріальну та духовну культури:

- **матеріальна культура** – перетворення природних матеріалів і енергії відповідно до людських цілей; створення штучного середовища для проживання; сукупність усіх матеріальних цінностей, створених певною культурою, її уречевлена складова. Опис матеріальної культури народу має виконуватися у таких вимірах: діахронному (від найдавніших часів до сьогодення), етнографічному (культурно-регіональні особливості); галузевому (типи, види матеріальної культури); соціальному; у взаємозв'язках з культурою інших народів тощо;

- **духовна культура** – це своєрідний «продукт» суспільного розвитку, що продукує свідомість, створює особливий світ цінностей, формує і задовольняє інтелектуальні та емоційні потреби. У ній виділяються. Духовне і духовно-практичне освоєння всієї реальності оформлюється в особливих сферах творчості (філософії, мистецтві, різноманітних науках). Так, Цицерон у «Тускуланських бесідах» (45 р. до н. е.) називає філософію «культурою душі», адже філософ постійно вдосконалює власні розумові здібності. Духовно-практичне освоєння суспільного життя здійснюється в політиці, праві, моралі. Універсальні духовні функції, як світоглядні, так і нормативно-регулятивні, виконують міф і релігія. У майбутньому, можливо, відбудуться революційні зміни духовної культури у зв'язку з розвитком екологічної свідомості і освоєнням космосу.

У науковій картині світу сформовано ідею, що «домом» людини є не Космос (фізична реальність, *natura*), а Історія (Г. Гегель). У XIX ст. наголошувалося, що людина не має природи, бо її суттю є історія, яка виступає материнським лоном

людських сутнісних сил. Отже, історія постала феноменом такої ж багатоманітності та невичерпності, як і людська присутність у світі. На думку українського філософа, культуролога С. Б. Кримського, *«історія має і поступальний, і колоподібний рух, і прогресивні, і регресивні вектори, характеризується і становленням свободи, і епохами рабства, і розквітом, і катастрофами, і традиціями, і новаціями... Вона нагадує і сувої пророка (де багато сліз, відчаю, спраги допомоги вищих сил), і книгу мудрості. Історія є біографією духу, і звершенням суду над людством чи шляхом до спасіння, і відтворенням людини у формах її утилітарної діяльності. І все ж таки історія відрізняється від буденності високими смислами і цілями, що ставить людина»*. На початку III тисячоліття з особливою силою постає соціальна вимога освоєння історії, тобто присвоєння минулого, теперішнього та майбутнього як життєвих цінностей. Історія, обертаючись назад, збагачується, актуалізуючи стале, вічне в побудові майбутнього. Певна специфіка засвоєння часу в нашу епоху виявляється у світоглядно-культурних орієнтирах людини і суспільства.

У такому контексті **культура** постає **як ціннісний вимір і специфічна форма життєдіяльності**: *«Культура – сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку людини/суспільства й втілюються у результатах продуктивної діяльності»*. Історики історичний час людського існування поділили на період дикості (до винаходу гончарного круга), період варварства (до появи писемності) і період цивілізації (наявність міст, монументальної архітектури і писемності). Культурологи наголошують на відмінностях між культурою і цивілізацією: культура – це процес пошуків і творення духовних та матеріальних цінностей, цивілізація – забезпечення на основі попередніх культурних здобутків певного рівня якості життя, належних стандартів споживання.

Культура живе за власними законами, які не завжди можна досягнути. Наприклад, культура у своїх високих виявах не тільки не переставала функціонувати у найкритичніші періоди тієї чи іншої епохи, а навпаки, всупереч кризам спалахувала своїми найяскравішими творіннями. Напевне, вступало в дію властиве культурі призначення до впорядкування світу, особливо, коли у ньому втрачається рівновага. Адже у різних своїх виявах – творенні нових матеріальних і духовних цінностей, моральній програмі поведінки та ін. – культура здатна долати тенденції до хаосу (людина, так само як і навколишнє середовище, може деградувати, якщо не робитиме зусиль, щоб цьому протистояти). Отже, культура супроводжує людське буття протягом усієї історії.

У вужчому розумінні культура – це сфера духовного життя суспільства, що охоплює насамперед систему виховання, освіти, духовної творчості (особливо мистецької), а також установи й організації, що забезпечують їхнє функціонування (школи, вузи, клуби, музеї, театри, творчі спілки, товариства тощо). Водночас під культурою розуміють рівень освіченості, вихованості людей, а також рівень оволодіння певною галуззю знань або діяльності (культура виробництва, культура праці, культура мовлення, правова культура, моральна культура, культура побуту тощо).

Сучасна культура постає як системний спосіб буття, який охоплює усі простори існування людини (своєрідне «культурне поле» людської діяльності), які взаємодіють між собою. Культура, як спосіб організації суспільного, групового та індивідуального життя, припускає можливість найрізноманітніших варіантів виявлення буття у часі і просторі. Значення культури в житті людини і суспільства виражається через її **функції**:

- **пізнавальна** (фіксує досягнення людства в кожен суспільно-історичну епоху, завдяки чому спільноти пізнають себе, свої потреби та інтереси, а також місце у світовій історії, формують своє ставлення до інших соціокультурних систем);
- **комунікативна** (виконує передачу історичного досвіду поколінь через механізм культурної спадкоємності та формування на цій підставі різноманітних способів і типів спілкування; забезпечує живий зв'язок поколінь, закладає підґрунтя для становлення і зростання духовного потенціалу кожної нації);
- **регулятивна** (забезпечує певний рівень спілкування за рахунок культурних норм, засвоєння яких необхідне кожному для успішної адаптації в суспільстві. Норми у формі звичаїв, традицій, обрядів, ритуалів слугують засобами адаптації цінностей до вимог життя в певному історичному вимірі);
- **аксіологічна** (формує у людини певних ціннісних орієнтирів, моральних установок, культурних смаків людини; виражає якісний стан культури);
- **світоглядна** (синтезує в цілісну і завершену форму систему чинників духовного світу особи – пізнавальних, емоційно-чуттєвих, оцінних, вольових.; формування світогляду);
- **виховна** (культура не лише пристосовує людину до природного та соціального середовища, сприяє її соціалізації, але й виступає ще й фактором саморозвитку – людство, засвоївши попередній досвід, ставить перед собою нові життєві цілі для задоволення матеріальних і духовних потреб).

Більш лаконічно культура трактується, як процес і результат людської діяльності. Людство постає універсальним суб'єктом культури, а в конкретно-

історичних обставинах суб'єктами культуротворчості виступають окремі людські спільноти, зокрема, народи, нації (вони здатні виробляти, розвивати і збагачувати всю сукупність практичних і духовних умов свого існування). Отже, усі матеріальні і духовні цінності, які накопичило людство, утворюють культуру світову (що створені у різні епохи різними народами – національними культурами). Унікальність національної культури виявляється у мові, релігії, літературі, музиці, живописі, архітектурі, філософії, традиціях. Крім того, вона охоплює й інші сфери суспільного життя: господарські, побутові, державно-правові. До інтегральних моментів національного життя належать національний характер, самосвідомість, громадянська гідність.

Минуле стає все більш актуальним й для української культури, адже її розвиток потребує ціннісного засвоєння всього того, що зберігається в часі, пробудження сталих цінностей, що виявлялися у досвіді нації.

Пам'ять про українську культуру: культурологічна думка. Вітчизняні мислителі створили оригінальні концепції культурно-історичного процесу, провідною ідеєю яких була **ідея самоцінності української національної культури**.

У XIX ст. українство формує національну свідомість, українська культура набувала загальнонаціональних рис, ставала розвиненішою її структура, оформлювався її професійний рівень. Слово, а не зброя ставало символом цієї суперечливої доби, готуючи ґрунт для майбутніх визвольних змагань за державу. Цементуючою постаттю епохи був **Т. Шевченко**, який прозорливістю свого творчого генія не лише об'єднав західно- і східноукраїнські землі, а й закликав до національного прориву з безнадії та відчаю до свободи національного духу та життя. На цій основі змінюється національна ментальність, переосмислюється минуле, яке притягувало своєю щирістю та відкритістю, суперечливістю та трагічністю, величчю поставлених завдань та нескореністю національного духу.

В умовах жорстких антинаціональних утисків у культурологічних розмислах І. Франка, М. Грушевського, Л. Українки стверджувалася віра в історичне майбутнє українського народу, формувалися світоглядні засади для виокремлення науки про історію української культури (народознавство). Вважаючи культуру важливим фактором боротьби народу за соціальне та національне визволення, вони активно відстоювали розвиток демократичного змісту національної української культури, утверджували ідеї її зв'язку з культурами різних народів.

Івану Франко (1856-1916) належить філософсько-світоглядне опрацювання цілісної концепції історії української культури від найдавніших часів дохристиянської Русі до кінця XIX ст. Його «Історія української літератури від початків українського письменства до Івана Котляревського» по суті, є історією культури, адже в ній

викладено не лише історичний шлях літератури, але й матеріальна та духовна культура, що витворює своєрідний цивілізаційний тип українця, який, в свою чергу, характеризується в праці «Українці».

Значним досягненням ХІХ – початку ХХ ст. став вихід на авансцену наукового простору української історії як окремої, самостійної науки, представленої **Михайлом Грушевським** (1866-1934). Його цілісна концепція історії української культури базувалася на тезах самобутності і самостійності української культури. Одним з перших він піддав сумніву і критиці теорію єдиної монолітної культури Київської Русі, доводив існування різних етноплемен ще за епохи трипільської культури. Не протиставляючи українську і російську культури, він все ж вважав першу більш близькою до європейської культури.

Активно розвивались українське джерелознавство (В. Антонович), українське краєзнавство: загальна історія Слобожанщини (Д. Багалій) та історія її міст (М. Петров), історія запорізького козацтва (Д. Яворницький), історія української літератури (М. Петров, М. Дашкевич) та фольклористики (М. Драгоманов, І. Франко) тощо. Прискорилося формування історичних наукових шкіл, втім, спеціального комплексного дослідження, присвяченого українській культурі, ще не було. Великий пласт українського культурно-історичного матеріалу ще залишався не дослідженим.

Загалом українська культурологічна наука ще тільки зароджувалась як історія культури. Тут далися взнаки несприятливі суспільно-політичні умови, в яких опинилась Україна в ХІХ ст., коли головним пріоритетом національно життя ставала боротьба за виживання та збереження головних, визначальних чинників самоусвідомлення нації: мови, літератури, історії, географії, етнографії, шкільництва, видавничої справи. Українська культурологія поки що стояла на порозі виявлення, системного дослідження та теоретичного узагальнення українського культурного надбання. Дійсність була такою, що вітчизняна культурологія могла розвиватися лише в межах культурно-історичної школи. Потрібно було не просто наповнити науковий вакуум фактами та джерельним матеріалом, а зрозуміти закономірності розвитку української ментальності, що знаходила вияв у різноманітних творах мистецтва, злеті історичної, літературної, релігійно-філософської думки, естетичних смаках та науково-культурних досягненнях. Цей напрям і став визначальним на ранньому етапі вивчення української культури.

На становлення української культурологічної школи вплинула діяльність **Володимира Перетця** (1870-1935), який став активним популяризатором унікальної та самобутньої української культури, сформував засадничі принципи дослідження українського літературознавства. Його висновок про вплив української культури

на формування російської культури (з XVII ст.) став відправною точкою в оцінюванні національної культури та розумінні тенденцій її розвитку.

Разом з тим, **історія української культури**, за влучним висловом І. Дзюби, **тривалий час залишалась фрагментом загальної історії**, або була представлена її окремими формами, зокрема мистецтвом (М. Голубець, В. Модзалевський, Ф. Шміт). Складність формування національної культурологічної школи полягала у відсутності єдиної національної держави, яка не змогла утвердитись в Україні в ході визвольних змагань українського народу (1917-1920). Тому підходи до визначення української культури, її особливостей та закономірностей у радянській та українській емігрантській науковій думці відрізнялися методологічними підходами.

Так, у 1931 р. у Харкові була видана робота А. Козаченка «Українська культура: минуле і сучасність», у якій демонструвався можливий прогрес у розвитку української культури «пролетарським класом»: «...партія повинна подбати про сприятливу для українізації пролетаріату українських промислових центрів ...взяти найактивнішу участь в українізації через вивчення української мови, ознайомлення з українською історією». Однак ця робота не дійшла до читача: розпочалася боротьба з «українським буржуазним націоналізмом».

Наступне загальноісторичне дослідження української культури побачило світ у 1961 р. – це була досить ґрунтовна праця **Михайла Марченка** (1902-1983) «Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII століття». Спираючись на марксистсько-ленінську методологію і традиційні підходи радянської історіографії (початок існування українського народу виводилися з XV ст.), автор сміливо стає на захист національної культури.

Одним з варіантів інтерпретації розвитку української культури в еміграції стала «Історія української культури», видана у Львові за редакцією **Івана Крип'якевича** (1937). Структурно праця поділялася на п'ять розділів, побудованих за проблемно-хронологічним принципом: побут (І. Крип'якевич), письменство (В. Радзикович), мистецтво (М. Голубець), театр (С. Чарнецький), музика (В. Барвінський). І. Крип'якевич намагався вийти за межі суто гуманітарних надбань нації, відтворюючи розвиток знарядь праці, техніки і загалом матеріальної культури народу.

Головним методом досліджень національної культури вчених-емігрантів стало намагання наповнити точним і перевіреним фактологічним та джерельним матеріалом змістовну сутність культури. Важливою віхою на шляху розвитку національної культурологічної думки став вихід у 1940 р. праці «Українська культура: Лекції за редакцією Д. Антоновича». Книжка повніше, ніж попередня праця, відображала різні форми функціонування національної культури: наукове

українознавство (Д. Дорошенко), школа та освіта (В. Біднов, С. Сірополко), книжкова справа (Д. Антонович, О. Лотоцький), преса (С. Наріжний), філософська думка (Д. Чижевський), дохристиянська культура українського народу (Д. Антонович), українська церква (Д. Антонович, В. Біднов), правова культура (А. Яковлєв), архітектура (В. Січинський), мистецтво, скульптура, малярство, гравюра, орнамент, музика, театр (Д. Антонович).

Дмитро Антонович (1877-1945) уперше наголосив на особливостях українського гуманізму, намітив періодизацію культури за стильовими епохами. Виступаючи проти замкненості культур, вчений обґрунтував тезу про культурні взаємовпливи як вагомий чинник культурного розвитку та поступу будь-якої нації, намагаючись тим самим знайти в європейському культурному просторі місце для української культури. Виходячи з ідеї про історичний прогрес та спільну майбутню долю людства, Д. Антонович цілком оптимістично сприймав факт існування загальнолюдської культури, яка представлялася йому як «безмежно багата скарбниця, до якої кожний народ вкладає ним надбані культурні скарби». Для вченого було цілком очевидним, що світова культура – це не протиставлення культурної ідентичності на рівні цивілізації та національних вибухів у локальних культурах. Загальнолюдське і національне тісно взаємопов'язані між собою, представляючи світову єдність у національному розмаїтті. Тому вчений з прикрістю відмічав, що в силу об'єктивних причин не зміг зібрати точних відомостей про внесок українців до вселюдської культури.

Ще одну спробу системного висвітлення історичного шляху української культури здійснив **Мирослав Семчишин** у праці «Тисяча років української культури: історичний огляд української культури», яку видано за кордоном у 1985 р.

Особливе місце в історії української культурології займає концепція **Івана Огієнка** (1882-1972), викладена в роботі «Українська культура» (1918). Нею він фактично підготував ґрунт для подальших культурологічних досліджень вітчизняних вчених. І. Огієнко прийнявши на себе перший удар наукової критики, в гострій полеміці зумів перевести ідею впливу української культури на російську з політичної площини в суто наукову. Сучасна культурологічна думка загалом приймає ідею впливу української культури на культуру російську, розпочинаючи його з XVI – XVIII ст. Вчений наче розмикав національну культуру в історичному просторі, розглядаючи її як інтегроване явище, що формується під впливом багатьох чинників, а не існує у вигляді суми різних культурних форм. У роботі «Наука про рідномовні обов'язки» (1935) формулює закони розвитку та життєздатності національних культур: 1) племена, об'єднані однією мовою, вже становлять тип

національної культури; 2) кожне плем'я проходить етапи суспільного розвитку, які відповідають певній формі культури; 3) лише за умови створення незалежної національної держави культура стає довершеною, здатною до розвою та повноцінного життя, набуває ознак культурно-історичного типу; 4) коли народ перебуває на рівні «етнографічної маси» (відсутність розвиненої літературної мови), то такий народ не можна назвати культурно інтегрованим, він розділений на групи, а відтак – може досить легко підпадати під чужий вплив, а його творчий потенціал легко використовується іншими народами; 5) народи з дуже розвиненою духовною культурою навіть за умови поневолення зберігають здатність до панування та культурного життя.

І. Огієнко, глибоко вивчаючи історичний шлях, пройдений українською культурою, помітив, що навіть за умов бездержавного життя, коли національна культура слугувала «за етнографічний матеріал» для формування інших культур, були шляхи подолання кризових явищ у національній культурі. Вчений відстоював думку, що становлення незалежної держави безпосередньо зумовлено рівнем розвитку духовного чинника. Культура може прискорювати державотворчі процеси або, навпаки, гальмувати їх. Великого значення в цьому процесі І. Огієнко надавав мові, через яку здійснюється здатність до національного відтворення та загалом до державного життя: «із занепадом національної мови занепадає національна культура, гине нація, а з нею – і державницька ідеологія». Вчений підкреслював, що втілення рідномовної політики має йти двома основними шляхами: через сприяння розвитку соборної літературної мови і через застосування її різними урядовими та культурно-освітніми закладами: церквою, школою, пресою, урядом, театром, кіно, радіо тощо. Головними провідниками рідномовної політики мають стати письменники, учителі, духовенство, інтелігенція. В основу науки про рідномовні обов'язки вчений заклав положення про державну мову провідної нації, про вільний розвиток культур національних меншин як запоруку широких стосунків з іншими народами та політичної стабільності держави, про єдність материнської культури з культурою еміграції.

І. Огієнко (митрополит Іларіон) підкреслював, що вся українська культура – це культура православна. Вона створена Українською православною церквою, яка протягом тривалого часу була тією основою, на якій творилося все національно-культурне життя. Те, що українська культура вижила, незважаючи на роки пригнічення її розвитку іншими державами, І. Огієнко пояснював досить сильним релігійно-духовним стрижнем, який протягом віків запобігав асиміляції та знищенню української культури. Саме церква відіграла провідну роль у збереженні й плеканні культурної та національно-державної традиції. Вчений доводив, що ця функція

церкви не була втрачена за умов монголо-татарського нашествия та часів Середньовіччя, у найтяжчі часи церква охороняла духовну рівновагу народу та виступала потужною підмогою його культурно-національних і державних сил.

Наступний етап у розвитку української культурології пов'язаний з відродженням України як самостійної та незалежної держави (1991). У нових умовах потрібно було подолати жанровість у висвітленні національної культури, переглянути усталені методологічні підходи до інтерпретації культурних явищ. У нових умовах з'явилося чимало ґрунтовних праць з історії, філософії та соціології культури. І. Дзюба, Я. Ісаєвич, А. Макаров, В. Овсійчук, М. Попович, В. Смолій та ін. розглядають українську культуру із засадних принципів світової культурологічної думки.

Визначення сутності, змісту та визначальних етапів еволюції національної культури є основними завданнями сучасної української культурологічної науки. Нині українська культурологія вийшла на новий етап розвитку, підготувавши фундаментальне видання «Історії української культури» у 5-ти томах. Авторський колектив відійшов від фрагментарності та зайвого фактологізму, уникнув захоплення художньо-стильовою специфікою мистецтва та надмірної теоретичності. Культура розглядається як духовно-культурний феномен, як система зовнішніх «предметних» та внутрішніх «суб'єктивних» цінностей.

Історичні етапи становлення української культури. Історія українського народу та його культури починається ще з правічних часів, коли він, будучи автохтонним на своїй землі, творив глибокі народні традиції, високі взірці культури, опановував і нерідко втрачав державні форми свого життя. Історичні етапи становлення й розвитку української культури:

Перший – від її витоків і до прийняття християнства. Витоки української культури губляться в сивій давнині. Вчені стверджують, що культура на теренах України виникла на ранніх стадіях розвитку суспільства і відтоді нерозривно пов'язана з його історією. Стоянки первісної людини з'явилися тут у часи раннього палеоліту. Фінал кам'яного віку позначився небувалим злетом трипільської культури, що залишила глибокий слід в українській культурі (IV тис. до н. е. – 2350 р. до н. е.) – побут трипільців нагадує пізніший український побут. Епоха бронзи і раннього заліза представлена калейдоскопом археологічних культур. В цей час прийшла на нашу територію індоевропейська спадщина з патріархальною традицією. Тоді ж починається й етногенез слов'ян.

Другий – культура княжої доби. Держава з моменту свого виникнення перебрала на себе роль покровителя, мецената і добродійця культури, стала провідною матеріальною основою її розвою. А запровадження християнства

долучило українців до культурно-етичних цінностей, які й понині становлять основу сучасної європейської цивілізації.

Третій – литовсько-польська доба. Після втрати власної державності умови для розвитку української культури були неоднаковими в різних регіонах України. Починаючи від кінця монголо-татарської навали і аж до 1569 року (Люблінської унії), українські землі поступово переходили під владу Великого князівства Литовського, яке перейняло багато рис адміністративного устрою, основи юридичного права і традицію літописання, що брали свій початок ще з доби Київської держави. Навіть руська мова стала тут офіційною і використовувалася як засіб внутрішнього і зовнішнього спілкування. Україна під Річчю Посполитою: з одного боку – поширення західної культури, а з іншого – поляки стали гнобителями руської віри, традицій, руської мови, позбавляли українців їхніх прав.

Четвертий – козацько-гетьманська доба. Новий історичний контекст – зумовлений закінченням визвольної війни в середині XVII ст., з одного боку, і поступовим обмеженням, а згодом і втратою автономії Україною наприкінці XVIII ст., з іншого. Визначальним тут виступає чинник національної державності (проіснувавши понад 130 років, все ж таки змогла істотно сформувати спрямованість, характер та інтенсивність культурних процесів в Україні). Розвиток української культури в цей період виступає як процес засвоєння та успадкування традицій культури Київської Русі, зародження в духовному житті українського народу нових явищ, органічно пов'язаних з впливами ідей гуманізму, Ренесансу, Реформації, а дещо пізніше й Бароко та Просвітництва. Йдеться про процеси творення культури нового часу, де ці ідеї та впливи на місцевому, українському ґрунті дали оригінальні зразки інтелектуальних надбань у сфері освіти й педагогіки, наукових знань і книгодрукування, літератури та мистецтва. Домінантою розвитку української культури цього періоду, починаючи з другої половини XVII ст., стає козацтво.

П'ятий – від часів зруйнування Гетьманщини і до початку XX ст. Цей час отримав в літературі назву національно-культурного відродження і, разом з тим, це період «неволі й переслідувань» нашої культури, період її запеклої боротьби з асиміляторськими заходами російського царизму, польської шляхти, румунських бояр, угорських феодалів і всевладного австрійського цісарства. Але упродовж XIX і початку XX ст. українська культура зробила колосальний крок уперед у своєму розвитку, створивши такі художньо-естетичні цінності, які вивели її на рівень світової.

Шостий – час нового міжвоєнного та повоєнного поневолення України її східними та західними сусідами (від початку XX ст. до кінця 1980-х років). Характеризується успадкованими від попередніх періодів злетами і руїнами у

розвитку української культури, коли вона була поставлена в умови боротьби за самозбереження і постійного потягу до відродження. Трагізм її феномену полягав у тому, що вона, як і в давні часи, втретє втратила свою духовну еліту. Колись це була полонізація української шляхти або її русифікація, у цей час – постійне нищення духовної еліти (від репресій 1920-30-х років, від доби Розстріляного відродження і до репресій, що здійснювалися до кінця 1980-х років). Щоразу втрати національної духовної еліти хоч і не призводили до цілковитого руйнування традиційної української культури, завдяки сильній народній компоненті, але все ж відсували її на задній план світового культурного прогресу, принижували, спричинювали появу рис меншовартості та провінційності.

Сьомий – триває в нових історичних умовах (від початку 1990-х років і до сьогодні). Незважаючи на неймовірні труднощі, які упродовж віків долав на своєму історичному шляху український народ, він витворив свою унікальну національну культуру. Акт про державну незалежність України (24 серпня 1991 р.) відкрив нові обрії перед культурою, яка вперше здобула можливість творитися й розвиватися як національна культура. За цих умов з'явилися нові риси, нові характеристики, які дозволяють з оптимізмом говорити про її майбутнє.

Запитання для самоконтролю

1. Визначить специфіку взаємозв'язку «історія – культура».
2. У чому полягає сутність основних функцій культури? У яких формах культури виявляється кожна з них?
3. Хто з видатних вчених заклав основи для системного вивчення української культури?
4. Охарактеризуйте культурологічні погляди І. Огієнка. Яку роль він відводив мові у розвитку культури?
5. Поясніть, чому історія української культури тривалий час була представлена фрагментарними дослідженнями.

Література

1. Історія української культури / І. Крип'якевич [та ін.]; під заг. ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 2002. – 656 с.; [Електр. ресурс]. Режим доступу: <http://elib.nplu.org/object.html?id=124>.
2. Історія української культури. У 5 томах. – Т. 1: Історія культури давнього населення України / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. М. Даниленко (ред.). – К.: Наук. думка, 2001. – 1136 с.
3. Історія української культури: У п'яти томах. – Т. 2: Українська культура XIII - першої половини XVII століть / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. М. Даниленко (ред.). – К.: Наук. думка, 2001. – 848 с.
4. Історія української культури: У п'яти томах. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII-XVIII століть / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. А. Смолій (ред.) – К.: Наук. думка, 2003. – 1246 с.
5. Історія української культури: у 5-ти т. – Т. 4, кн. 1: Українська культура першої половини XIX ст. / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. М. Даниленко (ред.). – К.: Наук. думка, 2008. – 1007 с.
6. Історія української культури: у 5-ти т. – Т. 4, кн. 2: Українська культура XIX ст. / Г. А. Скрипник (голов. ред.), Р. Я. Пилипчук та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – 1294 с.
7. Історія української культури: у 5-ти т. – Т. 5, кн. 1: Українська культура XX - початку XXI ст. / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. М. Даниленко (ред.). – К.: Наук. думка, 2011. – 863 с.
8. Історія української культури: у 5-ти т. – Т. 5, кн. 2: Українська культура XX - початку XXI ст. / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. М. Даниленко (ред.). – К.: Наук. думка, 2011. – 1032 с.
9. Козаченко А. Українська культура: її минувшина й сучасність / А. Козаченко. – Х.: Пролетар, 1931. – 167 с.; [Електр. ресурс]. Режим доступу: <http://elib.nplu.org/view.html?id=294>.
10. Культурологія: теорія та історія культури. Навч. посіб. Вид. 3-тє, перероб. та доп. / За ред. І. І. Тюрменко. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 370 с.
11. Марченко М. Історія української культури (з найдавніших часів до середини XVII ст). – К.: Радянська школа, 1961. – 284 с.

Тема 2.

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Лекція 1. Найдавніші культури на території України

1. Найдавніші археологічні культури на теренах України. Виникнення первісного мистецтва.
2. Язичництво як світоглядна та культурна система. Анімізм, тотемізм, шаманство. Магія та чарівні казки.
3. Виникнення землеробства та скотарства на території України. Землеробські звичаї та народний календар.
4. Трипільська цивілізація.

Зображення з Кам'яної Могили

Найдавніші археологічні культури на теренах України. Виникнення первісного мистецтва. Найдавніша доба існування людства пов'язана з виготовленням примітивних знарядь з каміння. Її називають *палеоліт* (грецькою «палео» – «давній», «літос» – «камінь») – доба давнього каміння.

Найдавніші сліди перебування людини на теренах України зараз датовані віком понад один мільйон років: це стоянка Королево на Закарпатті. Там знайдено багато кам'яних рубил. Не менше 400 тис. років тому існувала стоянка первісних людей біля Амвросієвки на Донбасі. Відомі також Житомирська стоянка, Лука-Врублевецька на Поділлі та ін. Безумовно, на території України час від часу (у сприятливі теплі епохи) жили первісні пралюди, що належали до виду *Homo erectus* – «людина прямоходяча» (раніше їх називали пітекантропами, тобто мавполюдьми). Вони залишили тут пам'ятки *ашельської* культури, найяскравішою ознакою яких є кам'яні рубила. У симетричній їх формі, що не обумовлена безпосередніми виробничими потребами, вчені вбачають свідчення зачатків естетичних потреб первісної людини. Це доба раннього, або *нижнього палеоліту*. У цей час люди вже широко застосовували вогонь.

Останні півтора мільйони років на Землі триває жорстокий *льодовиковий період*, коли величезні площі Європи та Америки вкривали потужні льодові панцирі, подібні до сучасної Антарктиди. Час від часу такі льодовики танули, а потім виростали знову. Власне, зараз ми живемо просто у ще одну таку міжльодовикову добу. Під час льодовиків на території України встановлювався надзвичайно холодний та сухий клімат «тундростепу», подібний до сучасної Центральної Якутії або пустелі Гобі. У такі часи більша частина України взагалі залишалася ненаселеною. Виняток складала хіба що Крим та Закарпаття, де зберігалися ліси. Іноді клімат хоча й був значно холодніший за сучасний, проте тут все ж таки жили велетенські гурти мамонтів, північних оленів, биків тощо. На них полювали первісні люди.

У передостанню льодовикову добу, приблизно 80 тис. років тому, у Європі та в Україні зокрема постійно жили *неандертальці* – раса людей, яких вважають вже людьми сучасного виду, *Homo sapiens* – «людина розумна». Вони створили *мустьєрську* археологічну культуру, засновану на полюванні на мамонтів та інших великих тварин. У мустьєрській культурі (це – *середній палеоліт*) почали широко застосовувати складні знаряддя, зокрема, дротики з крем'яними гостроконечниками. Деякі сучасні дослідники підкреслюють расову близькість неандертальців до австралійських аборигенів. У неандертальців вже існували уявлення про потойбічний світ та релігійні ритуали. Знайдено чимало поховань неандертальців, зокрема, у Криму (грот Кіік-Коба та ін.). Вони ховали небіжчиків у сплячій позі (на боці),

клали у могилу шматки м'яса та букети квітів. Менш з'ясоване питання про мистецтво неандертальців. Дослідження ДНК неандертальців, виділеного з їх зубів та кісток, виявили, що близько 5-10% сучасних європейців є їхніми нащадками.

Приблизно 40-35 тис. років тому (у Криму дещо пізніше) неандертальців у Європі змінили **кроманьйонці** (самі назви «неандертальці» та «кроманьйонці» походять від назв печер у Західній Європі, де їх вперше знайшли). Вони прийшли з Близького Сходу і принесли з собою набагато краще оброблені кам'яні знаряддя. Найбільш важливою сировиною для них був кремій та іноді обсидіан (вулканічне скло). Вони також почали виготовляти знаряддя і прикраси з кістки та рогу. Це був початок доби **пізнього палеоліту**, що тривала приблизно 25 тисяч років.

Кроманьйонців вважають людьми сучасного типу (до речі, часто високими на зріст і звичайно з чудовими зубами без карієсу). Більшість з них належала до сучасної європеїдної раси і є нашими безпосередніми предками. Проте у Європі і зокрема на території України іноді знаходять кістки кроманьйонців з чіткими ознаками негроїдної та (зрідка) монголоїдної раси. Деякі кроманьйонські жінки за масою м'язів і масивністю кісток переважали сучасних тренуваних чоловіків. У цей час почався новий льодовиковий період, найбільш жорстокий приблизно 20 тис. років тому. На території України відомо багато стоянок доби пізнього палеоліту, що належали до різних археологічних культур, отже, мабуть, до різних мовних спільнот.

Кроманьйонці залишалися **дикунами**, тобто не знали землеробства та скотарства, жили у чумах – наметах зі шкір з каркасом іноді з бивнів мамонтів. Тобто їхнє життя було подібне до традиційного способу життя ескімосів та інших народів Півночі. Приблизно так само вони й одягалися у хутрянний одяг, часто прикрашаючи його бісером з мушлів. До речі, первісні люди не так часто жили у печерах, хіба що у неглибоких і сухих гротах без протягів: глибокі сирі печери використовували переважно для релігійних обрядів. Відомо, що кроманьйонці татуювали тіло, розмальовували його червоною і жовтою вохрою та іншими мінеральними фарбами і навіть використовували губну помаду. На півдні Франції та на півночі Іспанії знайдено декілька печер з наскальними розписами доби палеоліту, що зображують переважно великих тварин (биків, оленів, мамонтів тощо). Палеолітичні наскальні розписи відкрито також на Уралі, в Австралії, на півдні Африки тощо. Проте в Україні подібних пам'яток поки що не знайдено.

Єдиний можливий виняток складає видатна пам'ятка кам'яної доби **Кам'яна Могила** – природний курган з кам'яних брил під Мелітополем. Деякі вчені датують найдавніші зображення тварин у гротах Кам'яної Могили ще добою пізнього палеоліту. Проте на палеолітичних стоянках України знайдено чимало кістяних

браслетів, прикрашених складними візерунками, кістяні або кам'яні фігурки птахів та тварин. Та найбільш типовими для Європи і навіть Сибіру доби пізнього палеоліту є так звані «палеолітичні Венери» – статуетки товстих жінок з ледь позначеними кінцівками та головою, проте з підкресленими ознаками жіночої статі. Очевидним є зв'язок цих фігурок з ідеєю родючості. В Україні такі фігурки знайдено на *Мізинській* стоянці під Черніговом. Там же знайшли і первісний барабан з кісток мамонту та рогу оленя, і щось на кшталт кастаньєт для танцю. А на стоянці *Молодово* у Чернівецькій області знайшли кістяну флейту, якій понад 20 тисяч років.

До цього часу у різних куточках Землі є племена людей, що досі ведуть спосіб життя дикунів. Багато елементів їхньої культури є напрочуд схожими на різних континентах. Та й культура сучасних цивілізованих людей, зокрема, українців зберегла чимало згадок про первісну добу. Отже, ми можемо судити не тільки про матеріальну, а й про духовну культуру наших далеких предків доби палеоліту.

Тоді люди жили *племенами* – спільнотами чисельністю до декілька сотен осіб зі спільною мовою, звичаями та релігійними обрядами. Проте вони збиралися разом лише на великі племінні свята, а звичайно жили локальними групами – об'єднаннями декількох сімей дорослих разом з дітьми. Як правило, дикуни не мали постійного капітального житла, а пересувалися у межах певної території відповідно до сезонних джерел їжі (пересування стад великих тварин, нерест осетрових риб, дозрівання горіхів тощо). Плем'я було розділене на *екзогамні* частини (*роди*), тобто які мали укладати шлюби між собою, але не всередині роду. У простішому варіанті таких родів було два, проте відомі і значно складніші системи «шлюбних класів», що визначали, з ким людина має право одружитися. Становище жінок могло бути у різних племенах різним – від рівноправного з чоловіками до повністю підлеглого. Крім цього, суспільної та майнової нерівності не існувало. Як правило, не було і племінних органів влади, вождів та старійшин. Вплив мали старі люди, а також шамани та найбільш вправні мисливці. Головною подією у житті кожної людини була *ініціація* – прийняття у дорослі, що відбувалося у підлітковому віці. Крім передачі таємних знань і звичаїв племені, обряди ініціації включали також дуже болючі випробування типу татуювання тощо.

Сучасних дослідників вразила надзвичайна ефективність праці навіть сучасних дикунів, що загнані у несприятливі природні умови. На те, що ми б назвали роботою, навіть домашньою, вони витрачають в середньому лише приблизно чотири години на добу (жінки більше, чоловіки менше). Решту часу вони «приємно спілкуються» або (чоловіки) воюють з сусідами. Проте існували і «первісні ярмарки», де мирно збиралися і обмінювалися рідкісними речами. Дикуни як правило не

роблять запасів їжі і не «думають про завтрашній день». Проте вони блискуче знають всі місцеві ресурси і їдять як правило не все підряд їстівне, а лише те, що смачніше (на їхній смак, типу личинок жуків). Такий спосіб життя можливий лише за умов дуже низької густоти населення (на всій території України у добу палеоліту жило лише декілька десятків тисяч людей). При тому виявилось, що у дикунів жінки широко користуються протизаплідними засобами і навіть часто вбивають власних народжених немовлят (що дикуни не вважають злочином). Таким чином і підтримувалася «гармонія з природою». Проте у пам'яті людства збереглися згадки про добу дикунства як про «*Золоту Добу*», «життя в райському саду», коли люди без зусиль отримували все потрібне з природи.

Язичництво як світоглядна та культурна система. Анімізм, тотемізм, шаманство. Магія та чарівні казки. У добу дикунства єдиною окремою професійною групою були *шамани* – спеціалісти у зв'язках з потойбічним світом, світом духів. Саме шамани були головними хранителями культури і традицій свого народу. Шаманські обряди та уявлення про світ багато в чому схожі у різних народів Землі. Вони складають основу *язичництва* – первісної народної релігії (слово «язик» церковнослов'янською мовою значило «народ»). Взагалі *релігія* – це постійний зв'язок людини з невидимим потойбічним світом, «іншою реальністю». Уявлення про таку «іншу реальність» (духовний світ, Бога, демонів, пророків тощо) – це *віровчення*, а форми зв'язку з нею (молитви, ворожіння, жертвоприношення) – *ритуал*. Аж до 20-го століття практично вся культура кожного народу була просякнута певною релігією. Та й зараз релігія є важливою складовою національної культури.

Основою язичництва (як і будь-яких більш пізніх релігій) була ідея душі. *Душа* – це окрема від тіла сутність, в якій зосереджені наш розум, почуття, воля, пам'ять. Душа може відлітати від тіла під час сну, коли нам сняться сни. А коли ми вмираємо, душа відлітає від нас назавжди. Саме так вважали всі стародавні люди. У первісну добу людям був властивий *анімізм* – віра у те, що всі інші тварини, рослини і навіть неживі предмети та природні або соціальні явища мають кожне свою душу, подібну до людської. Поети досі звертаються навіть до неживих предметів як до людей. Існують також і душі, не пов'язані жорстко з певним тілом – *духи*. Проте такі духи іноді можуть втілюватись.

Шамани – це люди, які вміють свідомо, за власною волею виходити своєю душею з тіла (зараз це називають астральний вихід). Для такого виходу з тіла вони викликали у себе стан трансу (самогіпнозу) – за допомогою галюциногенних рослин, особливого кружляння у танці, ритмічної гри на музичних інструментах тощо. Часто шаман мав якесь чародійні предмети (типу сибірського бубна, або...

мітли у наших відьом), на якому він «літав» у духовний світ. Під час такого сеансу зв'язку з духами (*камлання*) шамани могли спілкуватися з духами мертвих, лікувати хворих, розшукувати загублені речі, розслідувати злочини і навіть викликати дощ. Іноді вони лікували і за допомогою звичайних ліків з рослин тощо. Дикуни вважали, що для шаманського служіння людину обирають духи – без її волі. Шаман переживав власну шаманську ініціацію – суб'єктивно надзвичайно болючу – випробування духами, що нібито зрізали з тіла все м'ясо до кісток. Під час цього він або божеволів і гинув, або до нього з'являвся дух-помічник (часто у вигляді тварини), що потім вчив його шаманському ремеслу. Іноді дух-помічник наказував шаману змінити стать: одягнути жіночий одяг замість чоловічого (і навпаки) та навіть одружитися з особою власної статі.

Всі шамани однаково уявляли собі реальність: вони ділили її на *три світи*. Наш світ людей – серединний. Крім того, є верхній (світлий, небесний) та нижній (темний, підземний та підводний) світи, де живуть духи. Звідти походять уявлення про рай та пекло. Верхній та нижній світи розподіляються на декілька «поверхів» (звідси наш вислів «на сьомому небі від щастя»). Шамани, що подорожували у верхній духовний світ, називалися світлими, у нижній – темними, а в обидва світи – великими. Великі шамани не завжди були сильнішими за інших, так само, як світлі – добрими, а темні – злими. Універсальним символом трьох світів у багатьох народів виступало *Світове Дерево*. Його стовбур (часто з оленями тощо біля нього) – це символ серединного світу, коріння (зі зміями або ж рибами) – нижнього світу, а гілки з листям (і птахами) – верхнього. При тому часто вважали також, що якщо довго подорожувати нашим серединним світом, то можна потрапити у рай або пекло і на Землі. Зокрема, українці часто вірили, що птахи восени відлітають у *вирій* – такий рай на Землі, куди потрапляють також душі нехрещених немовлят. Іншим символом трьох світів служив рівнобічний язичницький (або кельтський) хрест. Такі хрести відомі у Київській Русі, їх і зараз іноді малюють на великодніх стравах.

Ще одним язичницьким віруванням є *фетишизм* – віра у чародійні властивості певних предметів, у яких втілюється могутній дух. Звідси віра у різноманітні амулети та обереги, а також у сучасні талісмани. Роль оберегу відігравали також візерунки на предметах та на одязі. Особливо ретельно прикрашали візерунками отвори у будинку (вікна, димарі) та в одязі. Звідси звичай прикрашати вишивкою комір та поділ сорочки. Значення візерунків часто сягає також сивої давнини: ромб значив землю, коло – небо, хвилясті лінії – воду, листя та квіти – родючість тощо. Вишивали і символ Світового Дерева.

Відомий був також **тотемізм** – віра у походження від спільного предка певних груп людей і певних видів тварин. Тотемних тварин не їли, або ж робили це з різними обрядовими вибаченнями. Вважали, що такий предок міг обертатися з людини на відповідну тварину. Звідти походить віра у перевертнів. Слов'яни найчастіше вірили у **вовкулаків** – вовків-перевертнів. А втім, тотемом іноді могла бути і рослина і навіть райдуга тощо.

Первісні люди широко застосовували **магію**. На відміну від власне релігії магія спрямована на використання зв'язків між предметами і явищами матеріального світу, а не світу духів (хоча і у релігійних обрядах часто застосовують магічні прийоми). У первісних людей магія в значній мірі відіграла роль науки. За метою розрізняють магію виробничу, любовну, лікувальну, шкідливу, захисну. А за принципами дії розрізняють магію імітативну та контактну. Принцип **імітативної** магії: вплив на предмет через подібний до нього предмет. Наприклад, викликали дощ, виливаючи на землю воду, або ж забезпечували родючість і достаток, посипаючи зерном будинок і його господарів, або ж вражали зображення свого ворога. Принцип **контактної** магії: впливати на предмет, впливаючи на частину цього предмету, навіть на колишню його частину. Так, наводили пристрій на людину через її волосся, нігті або навіть слід на землі. Також первісні люди часто вважали, що ім'я людини складає таку ж її частину, як і органи тіла. Отже, вимовляючи **справжнє ім'я** людини, можна отримати над нею магічну владу. Тому таке справжнє ім'я людини знали лише найбільш близькі люди. А у звичайному житті її звали якимось прізвиськом, іноді образливим. Вірили, що у кожного предмета та явища є своє власне справжнє ім'я, володіння яким надасть владу над цим предметом. Звідси походить віра в **закляття**.

З магією тісно пов'язана народна віра у **прикмети**. Серед таких народних прикмет іноді зустрічаються дійсно мудрі спостереження. Проте більшість їх – наслідок саме магічного мислення, типу «Не зашивай на собі одяг – ум зашиєш!». Отже, серед наших предків процвітали різноманітні безглузді **забобони**, їхнє життя було сповнене зайвих тривог і турбот. А коли вірити у погані прикмети, вони обов'язково збудуться...

Як бачимо, деякі сучасні звичаї і забобони сягають ще у часи палеоліту. Найдавніші уявлення відбивають народні **чарівні казки**. Власне, наші предки сприймали їх не як вигадки, а як розповіді про реальні події. Тут і шаманські ініціації на Світовому Дереві (політ Котигорошка до верхівки дуба на орлові, якого він годує шматками свого тіла), і тотем-помічник (Сірий Вовк), і різноманітні чародійні речі (фетиші), і звернення до могутніх духів (Сонця, Місяця), і магічні закляття тощо. Навіть казка про Коцю Безсмертного (у якого «смерть на кінці

голки») має чітке історичне підґрунтя: у австралійських аборигенів відомі чурінги – матеріальні втілення душі роду у вигляді розфарбованої гальки або дерев'яної луски. Такі чурінги ретельно зберігали у таємному місці: якби вороги їх знайшли, то члени роду мали б померти. Дуже схожі кам'яні-чурінги знайдено у Кам'яній Могилі під Мелітополем.

Виникнення землеробства та скотарства на території України. Землеробські звичаї та народний календар. Приблизно 11700 років тому на Землі закінчився льодовиковий період. Середня річна температура у Європі дуже швидко піднялася на 6°. Розтанули величезні льодовики, що вкривали північ Європи та Північної Америки. Це призвело до глобальної кліматичної катастрофи. Рівень моря дуже швидко піднявся на 70-100 метрів. Величезні масиви суходолу було затоплено. Стали островами Британія, Японія, Індонезія. Чорне море з'єдналося із Середземним протоками Босфор і Дарданелли. Виникло Азовське море. Різко змінився клімат, не стало звичних рослин та мисливських тварин. Загинула більшість людства (майже не постраждала лише Африка з її високими берегами). Пам'ять про цю глобальну екологічну катастрофу збереглася у міфах багатьох народів про Світовий Потоп. А ті, хто вижив, були змушені жити по-новому. Почався *мезоліт* – середня кам'яна доба. У цю добу люди зробили багато винаходів. З'явилися лук та стріли. Для них почали використовували маленькі тонкі та гострі кам'яні луски – мікроліти. Були винайдені човни та почалося активне рибальство: з'явилися сіті та ятери, кістяні рибальські гачки. Та найбільш важливими стали перші спроби розведення культурних рослин та приручення домашніх тварин. Цим майже водночас почали займатися люди у різних куточках Землі: у Мексиці, Перу, Новій Гвінеї, Китаї, на Близькому Сході, у Греції.

Сучасні археологи довели, що населення Півдня України також ще в мезоліті, приблизно 9 тис. років тому почало самостійно займатися розведенням домашніх тварин. Особливо характерне це для *кукрекської* культури у Криму та Приазов'ї. Тут самостійно приручили собак та свиней. Та особливу всесвітню роль відіграло приручення на півдні України *великої рогатої худоби*. Саме звідси вона розповсюдилась по всьому світу. Найдавніші масові знахідки кісток домашніх корів зроблено біля вже згаданої Кам'яної Могили. Не менш важливу загальносвітову роль відіграло приручення на Сході України *коней*, що почалося теж наприкінці мезоліту. Дуже рано тут з'явилися також кози та вівці, проте їх, можливо запозичили з Близького Сходу. Є свідчення по знахідки кісток курей, дикі предки яких, можливо, теж жили на території України.

На мезолітичних пам'ятках Півдня України також виявлені землеробські знаряддя: кістяні мотики, серпи з вкладеними лезами-мікролітами, кам'яні

зернотерки. Проте очевидних залишків культурних рослин на пам'ятках мезоліту ще не виявлено. Але ж на Півдні України досі живуть дикі родичі проса, пшениці, ячменя, жита, гороху, льону, коноплі, ріпи, цибулі, часнику, капусти, хрону, яблуні, груші, сливи, вишні, аличі, винограду тощо. Дуже вірогідно, що їх і почали вирощувати саме тут. Принаймні, вчені погоджуються, що у більш пізню добу жито і овес були введені у культуру саме на території України (Скіфії). Найдавніша безумовно землеробська археологічна культура на території України – **буго-дністровська** – існувала вже 8,5 тис. років тому – водночас з найдавнішими безумовно землеробськими культурами Близького Сходу та Балканського півострову.

Землеробство вимагає створення регулярних кількарічних (на випадок неврожаю) запасів їжі. Для них потрібні капітальні клуні та комори. А ці комори та лани непогано постійно охороняти. Отже, довкола комор почали будувати і більш капітальні постійні житла – хати. В таких житлах можна робити запаси не тільки їжі, а й інших речей. Отже, набули подальшого розвитку ремесла. Першими з'явилися гончарство та ткацтво. Кераміка – це взагалі перший штучний матеріал, винайдений людьми. Поява кераміки є ознакою переходу до **неоліту** – нової кам'яної доби. Тканий одяг – також суттєва ознака неоліту.

Коли люди почали жити осіло в селах, займатися сільським господарством і робити регулярні запаси їжі, вони від дикунства перейшли до другого ступеню розвитку культури – **варварства**. Варвари живуть осіло в селах, проте ще не будують міст.

Згодом у степових районах Євразії частина варварів перейшла до кочового скотарства. Та пастухи-кочівники – це теж селяни, що принципово відрізняються від дикунів. Тільки їх запаси їжі – це перш за все жива худоба, а їхні села – це пересувні кочовища з юрт. Такі кочівники згодом відіграли значну негативну роль в історії України.

Перехід до варварства призвів до значних загальних змін у культурі. Племена і роди стали власниками землі. У них з'явилися органи влади: народні збори, родові старійшини, племінні вожді. Племена, необов'язково споріднені, почали іноді об'єднуватися у племінні союзи.

Якщо з'явилися запаси, тепер їх стало можна грабувати. Отже, війни з сусідами задля грабунку стали постійним зайняттям варварів. З'явилися військові дружини з визнаними військовими вождями. Та з чужинцями не обов'язково воювали: в добу варварства з'являються звичаї гостинності, коли особа гостя є недоторканною. Іноді люди з різних племен могли стати й побратимами – названими родичами. Звичай побратимства в Україні зберігався до кінця козацької доби.

Незважаючи на накопичені багатства та військову здобич, навіть вожді та старійшини у варварів мусили працювати. А своїми багатствами вони були змушені ділитися з одноплемінниками. Для цього існував звичай «патlach» – «бенкет на весь світ» (українською це «учта»). Під час такого бенкету його організатор роздавав більшу частину свого багатства, а земляки за це його славили. Під час поховання таких *знатних* людей більша частина їх багатства також роздавалася або псувалася.

Виник новий вид мистецтва: *епос* як розповіді про подвиги героїв. Такі подвиги зводилися переважно до вдалого пограбування сусідніх племен (і / або викрадення їхніх жінок) та вдалого захисту від таких самих сусідніх героїв: дивись подвиги Геракла, скандинавські саги тощо. Проте у епосі з'являється і тип *культурного героя* – людини, що навчила земляків якимось новим вмінням або ремеслам. Часто таким культурним героєм виступав *трікстер* – герой-шут. Трікстер поєднував видатну хоробрість, дотепність, хитрість зі схильністю до обману, егоїзмом та якимось карикатурно-негативними рисами: ненажерливістю, гіпертрофованою сексуальністю, надзвичайно малим ростом або ще якимись фізичними вадами. Завдяки своїм моральним вадам трікстер потрапляє у смішні і небезпечні халепи та може «підставити» своїх друзів. Образ трікстера показував ставлення земляків до людей, що за своїми особистими якостями були здатні винаходити нове, але через те ставали «не такими як всі». Земляки змушені були їх терпіти, визнавали їх здібності, проте не довіряли їм і часто насміхалися з них. Образ трікстера став одним з головних у всьому подальшому розвитку літератури – аж до сучасних сценаріїв голлівудських блокбастерів.

В образотворчому мистецтві доби мезоліту та неоліту частіше з'являються образи людей. Проте в цілому спостерігається потяг до абстрактних візерунків (зокрема, на посуді) і схематичних малюнків-розповідей, дещо схожих на більш пізні ієрогліфи. Багато таких малюнків на скелях – *петрогліфів* – знайдено у Криму.

У добу варварства зазнали глибоких змін сімейні стосунки людей. Спочатку перехід до землеробства та осілості призвів до збільшення соціальної ролі жінок. У добу раннього неоліту були широко розповсюджені так звані «довгі будинки» – щось подібне до жіночих гуртожитків, бараків з багатьма вогнищами, кожне з яких належало певній жінці і де вона мешкала з дітьми. Фактична влада в таких будинках належала «тещам» – жінкам похилого віку. Сімейні стосунки з чоловіками у жінок не були надто міцними і серйозними. Рід рахували не по-батькові, а по-матері (у нас би це було «Натальович або «Оксанівна»). Та й не завжди батько був відомий. Такий сімейний лад зветься *матріархат* – «влада матері». Рідні діти чоловіка належали до чужого – материного роду. Отже, ближчими за рідних

дітей до нього були племінники – діти сестри. Та й жили дорослі чоловіки переважно у своєму рідному (материному) роді, а не з дружинами. Але не в «довгих будинках», а в особливих «чоловічих будинках». Власне, там іноді з ними жили і неодружені дівчата: звідси казки «про красуню та сім богатирів» тощо. Отже, при матріархаті чоловіки не мали значних сімейних обов'язків та були безвідповідальними щодо власних дітей.

Звичайно, багатьом чоловікам це не подобалось. І вони почали боротися з тещами за те, щоб забрати дружину до власного роду. Така боротьба іноді була драматичною, чоловіки створювали таємні «чоловічі спілки», залякували родичів дружини, особливо тещу. Весільний звичай викупу за наречену та викрадення нареченої – також відгомін тих давніх подій. Жінки іноді опиралися, створювали власні таємні спілки. Відомі легенди про войовничі племена *амазонок*, що взагалі жили без чоловіків. Нащадками амазонок, до речі, вважалися племена сарматів, що колись жили на території України.

Врешті решт наприкінці доби варварства майже всюди відбувся перехід до чоловічого роду. Тепер дружина переходила до роду чоловіка. А чоловік брав на себе реальну відповідальність за власних дітей, працював на власну сім'ю і... власну дружину. Такий сімейний лад – *патріархат* («влада батька») – виявився більш ефективним. Проте тепер чоловік почав вимагати, щоб діти були справді його. Отже, з'явилися звичаї збереження дівочої цнотливості до весільної «першої ночі» та вимоги для дружини зберігати вірність своєму чоловіку, з суворими покараннями за її порушення. У патріархальній сім'ї була заведена жорстка дисципліна, дітей стали бити (чого майже не було у дикунів). Батька і взагалі батьків по чоловічій лінії почали шанувати і після смерті. Так виник *культ предків*, що мав велике значення.

У добу варварства змінюються релігійні погляди людей. Тепер починають розуміти, що є такі могутні природні та соціальні явища, з якими шаман не впорається. Таким найсильнішим духам (*богам*) почали вклонятися, приносити їм хабарі (жертви), умовляючи бути милостивими. У жертву приносили цінні речі, продукти, худобу, а часом і людей. З'явилися місця поклоніння тому чи іншому богу – храми, а також спеціалісти у зв'язках з певним богом – жерці. Проте традиції шаманів не зникли й досі: у нас їх називають знахарі, знахарки, відуни та відьми.

Землероби та скотарі почали дуже цікавитись *календарем*, регулярно спостерігати за сонцем, місяцем та зірками, щоб точно визначати час щорічних сезонних сільськогосподарських робіт: сівби, збору врожаю тощо. Цікаво, що *дні тижня* збігаються у більшості стародавніх календарів народів Євразії – як і в сучасних григоріанському, юліанському «старому стилі», японському, іранському,

ірландському, індійських, ісламському календарю хіджри тощо (проте у давньому Китаї та Єгипті, а також у індіанських і африканських народів взагалі не знали семиденного тижня).

Найважливішими святами та релігійними обрядами в добу неоліту стали **календарні обряди**, пов'язані з річним землеробським циклом. Такі обряди були покликані магічно забезпечувати родючість землі та худоби. Особливо святкували кінець зими (у народів Європи він був пов'язаний з веселими перевдяганнями – святом Масляної або Карнавалу (М'ясоїду – італійською мовою). Далі були свята початку польових робіт (або виведення худоби на літні пасовиська) та збору врожаю (першого або останнього снопа). Проте дуже важливими були також свята, пов'язані з зимовим та літнім сонцестояннями. Ці свята (Зимові та Зелені святки – Різдво, Івана Купала) і досі залишаються головними народними святами українців. В цілому народний календар (з накладеними на нього християнськими святами) зберігає своє значення й зараз.

Сучасні генетичні дослідження довели, що основна частина населення сучасної України безперервно мешкає на цій території з доби неоліту.

Трипільська цивілізація. У добу патріархату батько став прагнути, щоб його майно перейшло до його синів. Тепер син вождя частіше ставав теж вождем, а син жерця – жерцем. Якщо раніше захоплених у полон ворогів або приймали у власне плем'я, або вбивали, то тепер їх стали обертати на рабів. Нарешті, більш сильні племена примушували переможених сусідів сплачувати їм данину. А в самому племені добровільне збирання коштів на громадські потреби поступово перетворилося на примусові податки. Отже, вожді, старійшини і жерці зосередили у своїх руках владу і примусили інших регулярно працювати на себе. Виник окремий від суспільства апарат влади – **державна**. Привілейована верхівка тепер могла не займатися сільським господарством. Подібне несільськогосподарське населення зосередилося у особливих привілейованих поселеннях, що стали центрами влади – **містах**.

Виникнення міст та держави – ознака переходу суспільства до третьої ступені розвитку культури – **традиційної цивілізації**. У всіх традиційних цивілізаціях люди були юридично нерівні між собою: поряд із знатними існували вільні незнатні, особисто залежні селяни і повністю безправні раби. Жорстка майнова нерівність забезпечила більшу стійкість суспільства в цілому щодо будь-яких суспільних або природних катастроф: багаті мали великі запаси та були змушені ділитися своїми запасами з бідними, щоб і надалі було кому на них працювати. Суспільство стало легше сприймати новації: якщо щось нове сприймала суспільна верхівка, їй швидко наслідувало все суспільство. Проте таких змін було небагато, бо

величезну роль в культурі відігравали релігійні традиції. Саме релігія визначала спосіб щоденного життя кожної людини.

Чим же життя цивілізованих людей стало краще за життя гордих варварів? – Перш за все тим, що виник суспільний розподіл праці: варвар і його дружина самі робили всі потрібні для себе речі – як вміли. Тепер же з'явилися професійні ремісники, що з юних років навчалися своєму ремеслу, вдосконалювали свої навички та передавали їх у спадок. Якщо варвари навчилися запасати їжу, то цивілізовані люди навчилися запасати інформацію: за рахунок розподілу праці, а також винайдення **писемності**. З'явилися також купці, що забезпечували обмін товарами. Завдяки ним навіть прості селяни могли придбати для себе деякі більш якісні речі. Найважливіше ремесло, що виникло саме в добу традиційних цивілізацій – це металургія (ковальство).

Першим серед всіх металів почали широко застосовувати **мідь**, робити з неї прикраси і деякі знаряддя. Але ж мідь надто м'яка, тому у більшості випадків продовжували застосовувати кам'яні знаряддя. Отже, у 5-му тисячолітті до н. е. (майже 7 тис. років тому) на території сучасної України та сусідніх держав (Румунії, Болгарії, Греції, Сербії, Угорщини, Туреччини, Іраку тощо) почалася мідно-кам'яна доба – **енеоліт**.

В деяких шкільних підручниках досі найдавнішою цивілізацією називають Стародавній Єгипет. Та це не так. Ще за тисячу років до Єгипту найдавніші у світі цивілізації виникли на Південному Сході Європи в добу енеоліту – у 5-му тисячолітті до н. е. (понад сім тисяч років тому). Ці цивілізації так званої Старої Європи були тісно пов'язані між собою і мали багато спільних рис. Зокрема, всі вони робили якісну кераміку та розписували її яскравими фарбами. Їх так і називають **культурами мальованої кераміки**. Всі вони шанували бика і виготовляли керамічні фігурки богині родючості, часом ця богиня сиділа на рогатому стільці у вигляді голови бика. До цих культур належала **трипільська цивілізація** (культура Трипілля-Кукутені). Названа вона за сучасними назвами тих сіл, біля яких було вперше знайдено її залишки. Вона виникла на сході сучасної Румунії, а потім розповсюдилася на територію України – на Галичину, Волинь, Поділля, Одещину аж до річки Інгул та Дніпра в районі Києва. При тому трипільці перемогли і вигнали на схід корінних мешканців краю – носіїв буго-дністровської культури.

Світовою археологічною сенсацією стало відкриття руїн **трипільських міст** на території Центральної України. Вони були збудовані за єдиним планом (з радіально-кільцевими вулицями і площею в центрі) і мали досить щільну забудову. Найбільше з таких міст біля села **Тальянки** у Черкаській області мало площу понад 400 га – стільки ж мав Київ як столиця Русі напередодні монгольської

навали. Отже, у трипільському місті жило більше 20 тисяч людей – у Харкові в 1805 році (коли тут відкрили університет) було значно менше жителів. Трипільці іноді будували двоповерхові будинки з горищем та дерев'яними дверима, деякі з них мали фундамент площею понад 200 м², тобто були справжніми палацами або храмами. Разом з тим відомі і невеличкі напівземлянки. Знайдено керамічні моделі трипільських храмів з круглими (як ілюмінатори) вікнами. Типові трипільські будинки було зроблено з глини на дерев'яному каркасі, вони дуже нагадували українські побілені хати-мазанки.

Надзвичайно якісною була трипільська кераміка. Крім звичайних горщиків, тарілок тощо знайдено культові посудини, що дуже нагадують формою бінокль, а також керамічні фігурки – дівчат-богинь (часто з головою сови), тварин і навіть щось типу бюстів правителів. Серед розписів часто зустрічається мотив спіралі, а також зображення змії. Очевидно, що трипільці дуже шанували змії. Деякі знаки на кераміці дозволили зробити висновок про існування у трипільців протописемності (у сучасній їм культурі **Вінча 5** тис. до н. е. на Балканському півострові знайдено безумовні пам'ятки писемності, дещо схожі зі складовим письмом ранніх греків). Вражає також схожість багатьох трипільських посудин із сучасним їм посудом культури **Яншао** на півночі Китаю. Зокрема на трипільській кераміці зустрічається символ «**Інь-Ян**».

Господарство трипільців базувалося на землеробстві та скотарстві. Вони вирощували просо, пшеницю, ячмінь, горох, розводили корів, свиней та овець, займалися рибальством та полюванням. У трипільців, як згодом у скіфів і слов'ян, найважливішим злаком часто було просо, а не пшениця. У них були вже сади з яблунями, вишнями, сливами, виноградом. Вони робили тканини з льону та вовни, винайшли **сані**, в які запрягали биків, можливо, вже почали орати биками землю. Невідомо, що вони робили зі своїми покійниками: трипільських поховань доби розквіту їх цивілізації досі не знайдено. Вважають, що трипільці зовнішньо були схожі з кавказцями та розмовляли мовами, спорідненими з сучасними північнокавказькими мовами (абхазькою, чеченською тощо, які, на думку деяких вчених, також віддалено споріднені з китайською). Зокрема, слово «хліб» теж може бути трипільським.

Трипільська цивілізація загинула у IV тисячолітті до нашої ери разом з іншими цивілізаціями Старої Європи (хоча окремі міста протрималися довше – аж до 3-го тисячоліття). Подібна культура вціліла лише на острові Крит, де вона проіснувала до середини 2 тисячоліття до н. е. (відома як Мінойська цивілізація або ж Атлантида) та серйозно вплинула на стародавніх греків. Більшість вчених вважає, що головною причиною загибелі культур мальованої кераміки були

військові походи їхніх східних сусідів – індоєвропейських племен, серед яких були і безпосередні предки українців. Трипільські міста було спалено, і на територію України на два тисячоліття повернулася доба варварства. Ці нові завойовники змішувалися з трипільцями. Існували навіть змішані, так звані пізньотрипільські культури, зокрема *усатівська* культура на Одещині. Її носії зберегли традиції виготовлення якісної кераміки. Деякі дослідники вбачають в усатівцях предків стародавніх греків.

Серед сучасного населення України безумовно є чимало біологічних нащадків трипільців (у яких «чорні брови, карі очі»), а культура Трипільської цивілізації серйозно вплинула на весь подальший розвиток культури населення України. Картина «садок вишневий коло хати», якою так милувалися наші класичні поети, вперше виникла ще у трипільську добу. З тих часів аж до 20-го століття ані хати, ані вишні (що насправді є штучно виведеним людьми гібридом), ані господарство в цілому принципово не змінилися.

Лекція 2. Стародавні слов'яни, їхні предки та сусіди

1. Індоевропейці та індоевропейська проблема, Україна – прабатьківщина індоевропейських народів.
2. Культури бронзової доби. Кіммерійці. Скіфи. Сармати. Готи.
3. Античні міста на Півдні України.
4. Стародавні слов'яни.

Давньоєгипетський рельєф 2-го тисячоліття до н. е.

Індоєвропейці та індоєвропейська проблема. Україна – прабатьківщина індоєвропейських народів. Спорідненість між собою *слов'янських* мов (української, російської, польської, чеської, болгарської, сербської тощо) очевидна для їх носіїв, приблизно півтори тисячі років тому предки всіх сучасних слов'янських народів склали єдиний народ зі спільною мовою. Так само споріднені між собою романські мови – італійська, іспанська, португальська, французька, румунська тощо – походять від латинської мови, якою говорили стародавні римляни. Тому говорять про слов'янську і романську *мовні групи*, а також про германську, індійську, іранську тощо.

Проте деякі слова схожі і в мовах, що належать до різних мовних груп. Бенгальською мовою Індії «хат» значить «хата», «агні» – вогонь, «діна» – «день». Англійською мовою «сестра» – sister, «молоко» – milk, «три» – three. «Брат» англійською буде «brather», італійською – fratello, латиською – brālis, валлійською – brawd, мовою балучі (Пакистан) – biráth, староіндійською мовою *санскрит* – бхрата. І такі прості «народні» слова, що є в кожній мові (базова лексика) в даному разі не запозичені з одної мови в іншу, а є спільним спадком.

Ще в 19 столітті вчені довели, що майже всі мови Європи, а також мови Ірану і Північної Індії є спорідненими між собою. Тобто всі ці мови – слов'янські, романські, германські, кельтські, іранські, балтійські, індійські, грецька, вірменська, албанська – складають єдину *індоєвропейську мовну сім'ю*. Зараз індоєвропейськими мовами розмовляє більше половини людства. Серед шести офіційних робочих мов ООН чотири – англійська, французька, іспанська, російська – є індоєвропейськими. При чому стародавні індоєвропейські мови, такі як латинська, санскрит та церковнослов'янська, значно ближче між собою, ніж сучасні. Це значить, що ще раніше існувала єдина *пра-індоєвропейська мова*, яка згодом розпалася на окремі пра-слов'янську, пра-германську, пра-індійську (арійську) тощо. Вчені навіть зуміли на підставі сучасних мов реконструювати звучання більшості слів цієї мови. А з цього випливає, що колись предки всіх індоєвропейських народів склали єдиний відносно не чисельний народ. Отже, виникла «індоєвропейська проблема» – де й коли той народ жив?

Більшість вчених дійшла до висновку, що прабатьківщина індоєвропейських народів знаходилася на території сучасної Східної України, між ріками Дніпро і Дон (а також на правому березі Дніпра – до річок Рось і Інгул). Тут у добу енеоліту жили носії *середньостогівської* археологічної культури (назва походить від острова на Дніпрі біля Запоріжжя) – нащадки неолітичного населення України, східні сусіди трипільців. Вони спочатку зупинили експансію трипільців на схід, а потім перейшли у контрнаступ. Середньостогівці не будували міст і залишалися

варварами. У їх господарстві поряд із землеробством дуже важливу роль відігравали скотарство та рибальство. Як і трипільці, вони були знайомі з міддю (а також із золотом і сріблом), проте їх кераміка була значно гіршої якості. Саме середньостогівці є найдавнішими одностайно визнаними носіями індоєвропейської мови. Досить рано вони просунулися на схід до Волги і ріки Урал, створивши так звану середньостогівсько-хвалинську культурну спільноту.

У добу середньостогівської культури індоєвропейці зробили два винаходи світового значення. По-перше, на основі більш раннього неолітичного досвіду приручення коней вони створили тип кінного воїна. Такі **воїни-вершники** об'єднувалися у військові спілки (клани) на чолі з вождями, що згодом успішно завоювали своїх сусідів на заході, на схід просунулися до Сибіру, а на південь до Ірану та Іраку (стародавнього Шумеру). У могили таких видатних вождів стали класти цінні речі, насипати над ними земляні **кургани** і ставити на кургани кам'яні стели. Під час поховання влаштовували на честь небіжчика смертельні двобої (цей звичай був згодом відомий і у слов'ян; у римлян згодом з нього виникли гладіаторські бої). Така традиція **курганних культур** з території України широко розповсюдилася по всій Євразії. У нас вона проіснувала аж до козацьких часів. Не виключено, що й військова зачіска запорожців – чуб-оселедець – теж з'явилася ще у середньостогівські часи. Вона відома у воїнів багатьох індоєвропейських народів.

Другий винахід індоєвропейців мав ще більше історичне значення. Ті самі кінні воїни десь в степах між Дніпром і Доном вперше в світі винайшли **колесо** і **колісний віз**. Терміни що їх стосуються, спільні для індоєвропейських народів і запозичені від них іншими. І тільки в міфах індоєвропейців боги їздять по небу на візках, а не плывуть у човнах тощо. Цей винахід також мав неабияке військове значення і сприяв перевазі індоєвропейців щодо їхніх західних більш багатих і чисельних сусідів. Цей винахід було зроблено у першій половині 4-го тисячоліття до н. е. Для порівняння: у стародавньому Єгипті візок став відомий лише у 2-му тисячолітті до н. е.

Цікавим було становище жінок у індоєвропейців. У них був патріархат (як, до речі, і у трипільців). Але ж при тому дружина і чоловік вважалися половинами єдиного цілого, отже, жінки ділили зі своїми чоловіками всі радості та біди і навіть ходили разом з ними воювати у військові походи. Жінка могла навіть стати військовим вождем. Проте вона мала зберігати вірність чоловіку (спільна участь подружжя у календарних обрядах родючості з «вільним коханням» подружньою зрадою не вважалася...). У разі смерті чоловіка деякі вдови на його похоронах вчиняли ритуальне самогубство на знак того, що вона піде за коханим і у смерть.

Та це не було примусовим, а саме добровільним подвигом, що викликав захват у земляків.

Велику роль у індоєвропейців відігравали жерці, що займалися ворожінням. В таких ворожіннях використовували дерев'яні прутки з нанесеними на них знаками (у слов'ян вони називалися «чертами і резами»). Особливу увагу звертали на поведінку птахів та їхні крики. Всі індоєвропейці досі вірять, що крик півня відлякує нечисту силу. Священним вважалося також зображення коня (звідси коники на дахах будинків). У всіх індоєвропейців існував календар з 12 місяцями і 7-денний тиждень, числа 7 та 12 вважалися щасливими, а 13 – нещасливим.

Жерці часто були водночас і *поетами*. Поет міг прославити своїми піснями якогось вождя або воїна, даруючи йому «безсмертну славу», а міг, навпаки, проклясти його віршем, наприклад, за скупість. Вважалося, що поет своїми віршами безпосередньо спілкується з богами. Серед таких богів особливо шанували бога грому та блискавки. Хоча головними богами вважали бога неба і світла та богиню землі. У сагах (міфах) ірландців та скандинавів збереглися чіткі згадки про те, що їхні боги спочатку жили у Скіфії. А ще всі індоєвропейці чомусь шанують маленького жучка божу корівку... Загальне індоєвропейське походження мають також багато казкових сюжетів, зокрема сюжет про трьох братів, з яких молодший є найкращим. Взагалі індоєвропейці любили ділити все саме на *три* частини (а не на дві, як, скажімо, китайці).

Всі ці спільні особливості індоєвропейської культури можна реконструювати, порівнюючи між собою культури різних історично відомих індоєвропейських народів. Отже, для значної частини сучасного населення Землі саме територія України є історичною прабатьківщиною.

Культури бронзової доби. Кіммерійці. Скіфи. Сармати. Готи. Внаслідок експансії індоєвропейців протягом 4-го тисячоліття до н. е. на базі середньостогівської культури виникло декілька нових. Вони розділилися за екологічною ознакою. В лісовій зоні України і далі на північ та захід сформувалися споріднені культури *шнурової кераміки та бойових сокир*, що прикрашали свій посуд відбитками мотузки. Серед них були предки германських, слов'янських та балтійських народів. До речі, ці мови також ближче між собою, ніж з іншими індоєвропейськими, тобто розділилися пізніше. Особливо близькі до слов'янських мов балтійські – литовська, латиська та вимерла пруська. Вони розділилися з протослов'янською лише приблизно три тисячі років тому.

А в степовій зоні України і далі на схід аж до Уралу середньостогівська культура переросла в переважно скотарську *ямну* культуру. Ця назва дана за типом поховання у простих ямах. Проте знатних людей ховали в ямах під курганами і

ставили на них великі кам'яні стели. Таких стел дійшло небагато, найбільш відомий так званий *Керносівський ідол*, знайдений у Дніпропетровській області. Цікаво, що знатні поховання чітко діляться на дві групи. В найбагатших могилах поховано чоловіків або жінок із залишками возів або лише з колесами. У них на пальці є срібна каблучка. У інших могилах поховано переважно чоловіків зі зброєю, у них обов'язково є каблучка чи ще якась прикраса з міді. У подальших індоєвропейських традиціях, зокрема у ірландській та індійській зі сріблом та білим кольором пов'язували вищу касту жерців, а з міддю та червоним кольором — касту воїнів. Згодом у більшості індоєвропейських культур жерці втратили панівне становище, і владу захопили воїни: на зміну Срібній добі прийшла Мідна. Так передає давні *міфи* (священні оповідання) давньогрецький поет Гесіод. Цікаво, що назву річки Харків можна перекласти з реконструйованої пра-індоєвропейської як «Срібна».

У носіїв ямної культури існували величезні храми. Зокрема, такий комплекс святилищ *Мергелева гряда* з кам'яних брил, курганів та кам'яних стін загальною площею 130 га було знайдено у Луганській області у 2004 році. У цей час (4-3 тис. до н. е.) в Євразії почали будувати споруди з велетенських кам'яних брил – *мегаліти*. Найбільш відомий з них – Стоунхендж в Англії. Проте він побудований значно пізніше.

Носії ямної культурної спільноти були предками іранських, індійських (арійських) та, вірогідно, також грецьких і вірменських племен. Їхні мови теж ближче одна до одної. Ця культура проіснувала понад тисячу років. «Ямники» в лісостеповій зоні контактували з сусідніми «шнуровиками», серед яких були предки балто-слов'янських народів. Тому в мові і культурі балто-слов'янських та індо-іранських народів збереглося чимало спільних рис.

У 3-му тисячолітті до н. е. у Євразії настає *бронзова доба*. До міді стали примішувати інші метали, зокрема миш'як. Такі сплави (бронзи) були набагато міцнішими, ніж чиста мідь. Отже, з них можна було виготовляти вже й кинджали, вістря списів та стріл, серпи, сокири тощо. А у 2-му тисячолітті до н. е. була винайдена олов'яна бронза. Цей сплав міді з 10-15% олова за своїми робочими якостями не поступається сучасній сталі і до того ж не знає корозії. Бронзові вироби з'явилися в кожній селянській оселі і значною мірою витіснили кам'яні знаряддя праці та особливо кам'яну зброю. Та якщо поклади міді досить широко розповсюджені (у нас її видобували на Донбасі і в Прикарпатті), то родовищ олова було відомо лише декілька у світі. Отже, для масового вироблення бронзи знадобився нечуваний досі рівень міжнародних торгових зв'язків.

У 3-му тисячолітті до н. е. частина носіїв культури шнурової кераміки просунулася у сучасні Харківщину та Луганщину, де виникла *катакомбна* культура

(27-20 ст. до н. е.), що витіснила ямну, увібравши в себе її носіїв. «Катакомбники» ховали небіжчиків не у вертикальних ямах, а у бічних нішах (катакомбах). Вони винайшли колесо зі спицями і легку двоколісну **бойову колісницю**, у який замість волів стали запрягати коней, і почали здійснювати далекі переможні походи, зокрема, у країни Близького Сходу. У бронзову добу ця зброя була запозичена багатьма народами Євразії та Північної Африки. Іншим винаходом, що був зроблений вірогідно на острові Крит і широко розповсюдився у цей час разом з бронзою і колесом, стали **вітрила**. У другому тисячолітті до н. е. у степовій частині України клімат став значно кращім. На зміну катакомбній культурі прийшла **зрубна** (з дерев'яними зрубамі у могилах) та **сабатинівська** на захід від Дніпра, засновані переважно на землеробстві. Для видобутку мідної руди «зрубники» будували на Донбасі шахти глибиною 20 і більше метрів, з довгими штольнями. У «зрубників», як і у «катакомбників» (а можливо, і «ямників») були власні нерозгадані писемності.

Вчені давно помітили особливу близькість між слов'янськими мовами та староіндійським санскритом. А сучасні генетики встановили, що за чоловічою Y-хромосомою (яка передається лише від батька до сина) жителі Східної України та Півдня Росії практично тотожні представникам вищих каст Індії. Отже, носії катакомбної культури були скоріш за все предками арійських народів Індії, куди вони згодом переселилися. Проте зв'язок з Україною вони не втратили і після переселення. Мабуть, саме через них населення України ще в давнину запозичило з Індії такі культурні рослини, як **гречка** та **огірок**. Цікаво, що у українців, особливо на Поділлі була розповсюджена легенда про праведних **рахманів**, що живуть чи то за далеким морем, чи то під землею. Вони не знають, коли святкувати Великдень, отже, шаркарлупки від великодніх яєць-писанок треба кинути у річку, звідки вони пропливуть до рахманів. Аналогія з індійськими жерцями-брахманами очевидна. Не виключено, що аріями були й носії зрубної культури, проте частіше в них вбачають предків іранських народів. Можливо, саме звідси вони просунулися на територію Ірану та Афганістану.

На північ від зрубної культури у лісовій та лісостеповій зоні України існували праслов'янські культури, найдавніша **тишинецька** між Віслою та Десною. Носії цієї та наступних культур разом з селами часто будували укріплені **городища**, куди під час військової небезпеки збиралося населення довколишніх сіл. Вони займалися землеробством та особливо – стійловим скотарством, для якого запасали сіно, жили у поглиблених у землю напівземлянках з дерев'яними стінами та мазаними глиною долівками, іноді – у наземних хатах-мазанках або у землянках. Їхній спосіб життя не змінився аж до доби Київської Русі.

Наприкінці 2-го тисячоліття до н. е. всю Євразію охоплює жахлива криза – Велике переселення народів або «**Темні віки**». Дрібними епізодами цієї кризи були Троянська війна та переселення євреїв до Палестини. Йде «війна всіх з усіма», населення всюди скорочується в багато разів. Торгові зв'язки руйнуються, бронза стає недоступною і всюди повертаються до каміння. Проте ковалі всієї Євразії швидко запозичують з Південного Кавказу технологію виготовлення заліза (ця технологія була вже відома і зрубникам). Хоча якість перших залізних виробів була значно гірше за бронзові, проте невеличкі поклади залізної руди є майже в кожному болоті. Отже, на початку першого тисячоліття до н. е. настає **залізна доба**.

У цей час на території Південної України живуть **кіммерійці** – перший народ України, відомий на власне ім'я. Вони винайшли довгий сталевий меч, яким рубали ворога з коня, та здійснювали далекі походи на Близький Схід і у Західну Європу (деякі народи якої потім вважали себе їхніми нащадками, аж до сучасних валлійців у Британії, що звать себе **кімру**). Проте у 7-му столітті до н. е. їх самих завоювали: територію України підкоряють племена **скіфів**, що прийшли з Алтаю. Найважливішою зброєю скіфів крім меча був лук, з якого вони навчилися стріляти прямо з коня. Скіфи також ходили в походи на Близький Схід і доклали руку до знищення Ассирійської держави, про них із жахом згадують у Біблії як про народ **Рош**. Проте згодом вони повернулися на територію України і заснували тут свою державу **Скіфію**, що охопила майже всю територію сучасної України. Власне, «Скіфія» і є стародавня (антична) назва сучасної України (як «Галлія» - назва Франції тощо). Столиця їх була розташована на території сучасного міста Кам'янка Дніпровська у Запорізькій області. Згодом її перенесли у **Неаполь Скіфський** (сучасний Сімферополь).

Культура скіфів – найбільш багата і розвинута серед курганних культур. Кургани скіфських царів досягають 20 і більше метрів заввишки. Разом з царем ховали його коней і колісницю, його слуг і наложниць та навіть загін його молодих охоронців разом з їх конями. В могилу клали розкішні золоті речі, деякі з яких дійшли до нас і є шедеврами світового ювелірного мистецтва, як, наприклад, **золота пектораль** (нагрудна прикраса) з кургану Товста Могила у Дніпропетровській області. Багато золотих прикрас знайдено і в Пісочинських курганах на околиці Харкова. Для скіфів був характерний «**звіриний стиль**» – зображення хижаків, що деруть якусь копитну тварину, найчастіше оленя. Ці хижаки могли бути і фантастичними істотами: саме у скіфів з'явився образ **грифона** – чудовиська з тілом лева та крилами і головою орла.

Власне скіфи розмовляли іранською мовою, нащадком якої є сучасна осетинська. Проте серед залежних від них племен були і пра-слов'яни, відомі, як *скіфи-орії*. Зокрема, вони склали частину населення великого міста *Гелон* (Більського городища) на кордоні сучасних Сумської, Полтавської та Харківської областей. Це місто складалося з трьох окремих городищ, де жили різні племена, що уклали союз між собою. Столиця скіфо-слов'янського племені *сколотів* була розташована на Тернопільщині – зараз це село Старий Скалат з багатими курганами скіфської доби.

У 3-му столітті до н. е. скіфів витісняють до Криму (а також на пониззя Дніпра та Дунаю) їхні східні сусіди і родичі – *сармати*. Цьому, вірогідно, сприяла тодішня «мала льодовикова доба», коли взимку навіть все Чорне море повністю замерзло. Сарматами часто правили «цариці», хоча держави, подібної до скіфської, вони так і не створили. Серед сарматських племен відомі язиги, аорси та *роксолани*. Сармати, як і скіфи, прикрашали себе скальпами (зрізаним разом зі шкірою волоссям) своїх ворогів. Давньогрецький історик Геродот підкреслював надзвичайну войовничість сарматських жінок. За його словами, дівчина не могла одружитися, доки не вб'є свого першого ворога. Археологи справді знаходять багаті жіночі поховання зі зброєю та косметикою. Озброєння сарматських вершників (вкритий сталевими пластинами як риб'ячою лускою обладунок воїна і коня, меч та довгий важкий спис) стало зразком для середньовічних лицарів. Римська імперія наймала на службу сарматські загони, подвиги такого загону в Британії послужили основою для легенди про короля Артура та лицарів Круглого столу.

Слов'яни тоді продовжували жити на всій північній лісовій та лісостеповій половині сучасної України (і на півдні Білорусі) та були незалежними від сарматів. Вони створили *зарубінецьку* культуру. У даньоруській «Повісті минулих літ» стверджується, що народ слов'янський колись звався *нориками* і жив на Дунаї. У Римській імперії була провінція Норик на місці сучасної Австрії. До завоювання її Римом там жив народ *венети*, що захопили також сусідній район Італії (звідси назва міста Венеція). У них була писемність на основі грецької, отже мова їх відома: вона хоч і індоєвропейська, та не близька до слов'янської. Проте у носіїв зарубінецької культури дійсно багато рис, споріднених з сучасними їм мешканцями Норика, зокрема, *фібули* – великі булавки, якими застєбували плащі. Мабуть, прибульці-венети змішалися з місцевими слов'янами та перейшли на їхню мову. Згодом слов'яни стали відомі римлянам під назвами «*венеди*» та «*костобоки*».

На Заході України у цей час також жили інші індоєвропейські племена: германці (гепіди, бастарни), фракійці, кельти. *Кельти* (*галли*) на той час винайшли залізну кольчугу та захопили значну частину Європи аж до сучасних Франції і

Португалії і навіть Туреччини, вони є родичами сучасних ірландців та валлійців, що живуть на Британських островах. В Україні вони жили переважно на Закарпатті, та часом просувалися аж до Дніпра: можливо, саме від них походить назва «Галичина». Одне з відомих племен кельтів – **бойї**, можливі предки сучасних карпатських бойків. **Фракійці** є фізичними предками більшості сучасних румунів, молдаван та болгар, проте їхня мова зникла. Найбільш відомими їх племенами були даки, а також **карпи**, від яких походить назва «Карпати». Нащадки всіх цих племен є серед сучасних українців.

У 3-му столітті нашої ери майже всю територію сучасної України об'єднало під своєю владою германське плем'я **готів**, що прийшли з сучасної Швеції через Польщу. Столицею створеної ними держави стало місто Данпарштад (або Археймар) – вірогідно, майбутній Київ (дехто вважає, що сучасний Дніпропетровськ або Запоріжжя). Готські поселення існували і на місці сучасного Харкова. Готи створили **черняхівську** археологічну культуру. Серед носіїв черняхівської культури крім власне готів було чимало слов'ян і сарматів. Готи дуже активно торгували з Римською імперією і навіть карбували власні монети. Водночас вони й воювали з Римом, навіть пограбували Афіни (римляни назвали цю війну Скіфською). Після прийняття Римом християнства у 4 ст. те ж саме зробили і готи, їхній єпископ Ульфїла переклав готською мовою Біблію. При правлінні рекса (царя) Германаріха готи підкорили майже всю територію Східної Європи аж до Уралу. Але проти них повстали слов'яни, що створили племінний союз **антів**. Анти уклали союз з **гунами** – кочовим народом монголоїдної зовнішності, що в той час відкочував від північних кордонів Китаю, а також з сарматським племенем **аланів**. В 375 році готи потерпіли жахливу поразку від гунів, аланів та антів. Вони були змушені втекти разом з жінками та дітьми за Дунай на територію Римської імперії, що обіцяла взяти їх на службу. Та замість цього римляни почали наворачувати готів у рабство. У відчаї готи повстали проти Риму і здобули перемогу над армією Римської імперії. А в 410 році армія готів без бою захопила і пограбувала Рим. Це справило величезне враження на сучасників. Потім готи захопили Італію та Іспанію. Частина готів сховалася у гірському Криму, де вони зберігали свою мову аж до пізнього середньовіччя.

Після розгрому готів наприкінці 4-го століття нашої ери слов'яни складають основну частину населення України аж до сьогодні.

Античні міста на Півдні України. У скіфську добу, у 7-5 століттях до н. е. на південному узбережжі України з'являються грецькі колонії: міста **Пантікапей** (сучасна Керч), **Феодосія**, **Херсонес** (Севастополь), **Керкінітіда** (Євпаторія), **Тіра** (Білгород-Дністровський), **Ольвія** (поблизу Миколаєва) та деякі інші. Туди втікали

з перенаселеної Греції в пошуках кращої долі. Більше всіх колоній заснувало давньогрецьке місто Мілет. Жителі таких міст (зокрема, Пантикапею та Ольвії) були за культурою та мовою близькі до жителів Афін. А от мешканці Херсонесу були з племені дорійців, тобто споріднені з жителями Спарти. Виникнувши як колонії грецьких міст-метрополій, античні міста невдовзі стали самостійними містами-державами. Ольвія, Тіра, Херсонес і деякі інші впродовж свого існування були самоврядними містами – *полісами*. Згодом правителі Пантикапею створили на Керченському півострові та на Кубані невеличке *Боспорське царство*. У ньому крім греків жили місцеві племена, зокрема сармати, що навіть згодом захопили тут владу. Саме в сарматських правителів Боспорського царства вперше з'являється як знак царської влади символ *тризубу*. А от жителі Херсонесу, навпаки, вели запеклі війни зі своїми сусідами – племенами *таврів* у гірському Криму. Про таврів йшла слава як про піратів та людоджерів. Згодом вони змішалися зі скіфами та готами.

В містах розвивалися металургійне, каменярське, деревообробне, гончарне ювелірне, косторізне та інші ремесла, а також рибальський промисел і виноробство, карбувалися власні монети. В міста Греції, Малої Азії, Єгипту з цих міст вивозили хліб, рибу хутра, продукти тваринництва тощо, а також рабів. Зокрема, в Афіни завозили рабів для служби в поліції виключно зі Скіфії: самі афіняни вважали таку роботу ганебною. Через десять років служби цим скіфам надавали свободу і право набути афінське громадянство. Подібний скіфський поліцейський був улюбленим героєм афінських театральних комедій. Існував також вислів «пити як скіф» – тобто не розводити вино водою.

Економічною основою античних міст-держав Північного Причорномор'я були сільське господарство, різні ремесла і промисли. Важливу роль відігравала торгівля з населенням причорноморських степів і з центрами Середземномор'я. В архітектурі міст Північного Причорномор'я переважали загальногрецькі античні містобудівельні традиції, проте з часом тут були вироблені свої особливості, які виявилися у мішаному греко-«варварському» характері архітектури.

Побут і культура античних держав Північного Причорномор'я мали багато спільного зі способом життя та культурою всього античного світу. Під впливом давньогрецької культури поширилася грамотність. Значна увага приділялася фізичній підготовці юних громадян. Для занять спортом споруджували спеціальні будинки – *гімнасії*. Популярними були спортивні змагання з боротьби, бігу, стрільби з лука тощо. Громадяни цих міст брали участь у Олімпійських Іграх та іноді ставали їх переможцями (про що розповідають їх надгробні стели). Про поширення медичних знань свідчать знахідки бронзових і кістяних медичних інструментів. В Ольвії

діяла аптека.

Певного розвитку набули історія, географія, філософія. Історію Херсонесу написав історик Сіріск (III ст. до н. е.). З географів варто згадати Діонісія Ольвіанського (I ст. до н. е.). Важливе місце у суспільному і культурному житті посідав театр. *Театри* діяли в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї. Мистецтво античних держав Північного Причорномор'я являє собою складне переплетення еллінської традиційної культури і надбань місцевих племен. Для мистецтва VI-I ст. до н. е. характерне переважання еллінських художніх традицій. У I-VI ст. н. е. значно поширилися «варварські» елементи, водночас відчувся вплив провінційної римської традиції. Набув поширення живопис, розвивалося мистецтво мозаїки, вазопис (грецькі вази були видатним витвором мистецтва), скульптура, виробництво керамічних статуеток. Грецькі майстри часто працювали за замовленнями скіфських царів.

Та культурна взаємодія греків зі скіфами була взаємною. Зокрема, саме від скіфів на Дніпрі греки запозичили *скіфський якір* звичної для нас форми з «лапами»; до того фінікійці та греки користувалися як якорем звичайним каменем з діркою. Греки шанували як одного з власних «семи мудреців» скіфського «філософа» *Анахарсіса*. Серед його висловів відомі такі: «Краще мати одного друга дорогоцінного, ніж багато малоцінних», «Виноградна лоза приносить три грона: грона насолоди, грона сп'яніння і грона огиди».

На початку нашої ери античні міста на Півдні України потрапили у залежність до *Римської імперії*. Римляни приборкали таврійських піратів, побудували на південному узбережжі Криму фортеці *Алустон* (Алушта), *Сугдею* (Судак) та інші. З початку III ст. н. е. почався занепад античних міст, а навала гунів (IV ст.) призвела до їхньої загибелі. Проте деякі грецькі міста продовжили своє існування, зокрема Херсонес (*Корсунь* руських літописів) остаточно був зруйнований 1399 року, а Керч, Феодосію і Білгород-Дністровський ЮНЕСКО віднесло до числа найдавніших міст Європи з безперервним існуванням.

Частина населення Херсонеської округи у середньовіччі стала ядром князівства *Феодоро* у південному Криму, Князівство захопили турки у 1475 році, а у 1778 році більшість греків Криму за наказом Катерини II переселилися в район Маріуполя, де їх нащадки живуть і досі. Остаточно греків виселили з Криму за наказом Й. Сталіна у 1944 році. Багато греків жило в українських містах за часів як Київської Русі, так і Козацької держави і аж до наших днів. Цікаво, що кримські греки в античні і середньовічні часи завжди називали своїх північних сусідів (в тому числі Русь) скіфами, а країну – Скіфією. Тобто для них була очевидною спадковість і незмінність основного населення сучасної України.

За християнської легендою, у Крим та Скіфію був посланий проповідувати один з апостолів Христа **Андрій Первозваний**. За легендою, римляни потім його розп'яли на косому хресті. Згодом прапор з таким хрестом стали називати андрієвським. У кінці III ст. н. е. на Боспорі з'явилися перші ознаки християнства, а протягом перших десятиліть IV ст. н. е. тут сформувалася християнська громада на чолі з єпископом. У списках Нікейського собору 325 р. – першого Вселенського собору християнської церкви – згадується ім'я боспорського (керченського) єпископа Кадма. Саме через Корсунь 988 року в Київську Русь прийшло православне християнство грецького обряду, а разом з ним і основи середньовічної грецької культури. Отже, культура греків Північного Причорномор'я є спільним спадком всього населення України.

Стародавні слов'яни. Держава антів була першою незалежною суто слов'янською державою. Видатний український історик Грушевський вважав антів безпосередніми предками сучасних українців. Антський союз, що охопив у IV–VI ст. значні лісостепові території України від Харківщини до Молдови і Дунаю включно, став грізною військовою силою. Антські старожитності – це **пеньківська** археологічна культура, що прийшла на зміну черняхівській. Грецький історик Прокопій Кесарійський писав, що «анти не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії. Тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. Єдиного бога-громовержця визнають вони владикою світу і в жертву йому приносять священних тварин. Живуть в убогих хатинах, далеко розташованих одна від одної, і часто міняють місце проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики. Панцирів не носять: деякі виходять у бій без хітона і без плаща, у дуже коротких штаних, що закривають лише частину тіла. У них проста мова. Вони високі на зріст і надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся не русе і не переходить у чорне, а рудувате». Сучасники стверджують, що антські вожді могли виставити військо у 100 тис. воїнів. Озброєні щитом, списом, сокирою, вони сміливо атакували ворогів. Слов'яни (як згодом і запорожці) надавали перевагу не кінним походам, а походам на човнах. Вони чудово плавали і могли підкрадатися до ворога під водою, дихаючи через пусту тростину, полюбляли засідки і військові хитрощі, вміли брати укріплені міста.

На захід і північ від антів, у Поліссі, на Поділлі, на Волині і на півдні Польщі виник другий могутній слов'янський союз – **склавини**, що створили **празько-корчакську** культуру. Анти і склавини іноді ворогували, але як правило були союзниками. Деякі дослідники на підставі археологічних та письмових джерел говорять ще про окреме об'єднання на території центральної Польщі, відоме під

старою назвою «*венеди*». Чимало слов'ян було і у складі держави гунів, що врешті решт осіли на території сучасної Угорщини. У 448 р. грек, який побував у гунів з посольством, відзначив, що послів частували їжею, яку господарі називали „стравою», подавали напої – «квасос», «медос».

Доба після розгрому готів гунами і антами, 4-5 століття нашої ери були часом небаченої військової могутності слов'ян та їх широкого розселення на величезній території. На заході вони відтіснили германців та просунулись у сучасну Східну Німеччину аж до Ельби та сучасного кордону Данії. На сході вони зайняли землі сучасних Курської та Брянської областей Росії. На півночі слов'яни засвоїли Білорусь та райони сучасних Новгород і Пскова. Та найбільш потужною була експансія слов'ян на південь. Спочатку склавини захопили та заселили сучасні Галичину, Закарпаття, Словаччину та Чехію, а анти – сучасні Миколаївщину, Одещину та нижню течію Дунаю, а також частину Криму та Кубані (де вони місто Пантикапей перейменували у *Корчів* (Керч), а *Судак* – у Сурож). А потім анти і склавини разом почали жорстоку війну проти Східної Римської (Візантійської) імперії, столицею якої був Константинополь. В ході цієї війни вони перейшли Дунай і почали масово заселяти Балканський півострів. Згодом нащадки цих переселенців стали предками сучасних південнослов'янських народів – болгар, сербів, хорватів, боснійців, македонців, чорногорців, словенців.

Проте у цей час зросла загроза з боку Великого Степу. Починаючи з навали гунів, іранські племена втратили панування у степах Євразії між Дунаєм та Алтаєм. Натомість на південному сході України на багато століть панівною групою стали різні *тюркські* племена (предки або родичі турків, татар, башкирів, чувашів, казахів, узбеків, киргизів, якутів тощо). Наприкінці 6 ст. тюрки створили величезну державу *Тюркський каганат*. Каган (хан) – це був титул тюркських правителів, згодом так називали і великих київських князів. Тюрки захопили степовий Крим. А у 602 році васали тюрків *авари* нанесли антам жакливу поразку. Великі племінні союзи слов'ян розпалися на окремі племена. Вся степова частина сучасної України перейшла під владу аварів.

Згодом авари просунулися у сучасну Угорщину, їх місце зайняли *булгари*. Потім частина болгар заснувала сучасну Болгарію, де змішалася зі слов'янами і сприйняла їх мову, а частина заснувала другу Булгарію на ріках Кама і Волга, ставши предками сучасних чувашів та частково татар. Землі України (крім західних) перейшли під владу *Хозарського каганату*. Його столицею було місто Ітіль на Волзі – сучасна Астрахань. Східнослов'янські племена сплачували хозарам незначну данину, в їх внутрішні справи ті не втручалися. У містах Криму та Дагестану жило багато євреїв. І частина правителів Хозарії добровільно прийняла юдаїзм

(унікальний випадок в історії!). Нащадки тих хозар-юдеїв, *караїми* живуть у Криму й досі, їх головний храм (кенаса) розташований в Євпаторії. Вони чітко розрізняють себе від євреїв. Кримські власне євреї (*кримчаки*) скоріш за все винайшли у 13 столітті *карти Таро* для ворожіння, з молодшого аркану яких згодом зробили гральні карти. Прийняття юдаїзму призвело до внутрішніх смут, що послабили Хазарську державу.

На території сучасної України у хозарську добу (7-9 ст.) відомі вісім так званих літописних слов'янських племен. *Сіверяни* жили у сучасних Чернігівській, Сумській, Полтавській та частково Харківській областях. Їх столицею став Чернігів, заснований легендарним князем Чорним. В центрі Чернігова збереглося декілька курганів сіверських князів. Серед северян було багато нащадків ірано-скіфських племен, що сприйняли слов'янську мову. У містах вздовж Сіверського Донця Шешуїв (або Шарукань, сучасний Чугуїв), Сугров (можливо, сучасний Зміїв), Балін (можливо, сучасна Балаклея) нащадки сарматів *яси* жили аж до монгольської навали.

Поляни жили на території сучасних Київської та Черкаської областей і мали столицею Київ. Легенда про «заснування» Києва на місці колишньої столиці Готії князем Києм пов'язана, мабуть, з просуванням сюди якоїсь групи слов'ян після загибелі Готської держави. Цікаво, що в центральній Польщі в ті ж часи існувало плем'я з тією ж назвою. Ті поляни заснували Польську державу так само, як ці – Руську. Вірогідно, західні поляни переселилися в центральну Польщу з України.

Древляни жили на північ і захід від полян в сучасній Житомирській області та басейні ріки Прип'ять. Їхня столиця звалася Іскоростень – це сучасний Коростень. Київський літописець писав, що у полян наречених офіційно сватають і дають за них викуп, а у диких древлян – «викрадають коло води». Так само і про сіверян він писав: «Весіль не бувало в них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі – з якою хто домовиться. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав – чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і поклавши на нього мерця спалювали його. А після цього, зібравши кості, вкладали їх у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі». Подібні звичаї трупоспалення існували в Україні ще з бронзової доби.

Уличі або *угличі* – прямі нащадки антів – жили вздовж Дніпра аж до Чорного і Азовського морів, на майбутніх землях запорожців (включаючи південь Харківщини). Їхньою столицею був Пересічень – нині, вірогідно, це городище в межах Дніпропетровська. Проте вже в часи Київської Русі вони були змушені під тиском кочівників-печенігів переселитися на Поділля, в сучасну Вінницьку

область і далі на захід. Частина їх залишилась на місці і згодом була відома під назвою **бродники** (від слова «бродити» – кочувати). Вони були прямими попередниками козаків. До речі, арабській мандрівник 9 ст. писав, що слов'яни носять широченні шаровари. Столицею бродників, вірогідно, залишалось місто Самар поряд з тим же Пересіченем.

Тиверці жили між ріками Прут і Дністер аж до пониззя Дунаю і Чорного моря, їхньою столицею був Білгород-Дністровський. **Волиняни** (**бужани** або ж **дуліби**) і жили на Волині. Їхньою столицею було місто Волинь над Західним Бугом (тепер – на польському боці ріки). За легендою, місто Луцьк заснував дулібський князь Лука. **Білі хорвати** займали землі сучасної Галичини і Закарпаття (і далі на захід). Центром їх був Перемишль (нині теж на польському боці) або Стольсько – нині село у Львівській області, де збереглося величезне слов'янське городище. До речі, слово «стол» давньоруською мовою значило «княжий трон».

Тотожність імені білих хорватів з сучасною південнослов'янською Хорватією – не випадковість. Внаслідок потужних переселень слов'янських племен утворилось багато таких назв-дублікатів. Про полян у Польщі вже йшла мова. На Балканському півострові крім хорватів були відомі також сіверяни і дуліби. Інші дуліби жили в Чехії. А серби відомі не тільки в Сербії, а й у сучасній Східній Німеччині. Там же з німецьких хронік 10 ст. відоме і слов'янське плем'я **укри**, або **укране**. Їхній край довго зберігав назву Uckerland (Terra úkera).

До нас дійшли залишки багатьох селищ і укріплених фортець (городищ) давніх слов'ян, а також їхніх язичницьких храмів та ідолів. Найбільш відомий **Збруцький ідол**, знайдений у Тернопільській області біля гори Богит. Його копія зараз встановлена в Києві на Володимирському проїзді між Софійським та Михайлівським соборами. Це чотирьохгранний кам'яний стовп висотою 2,67 м, розділений на три рівні-яруси. Нижній ярус зображає Наву (підземне божество, потойбічний світ); середній – Яву (світ людей, видимий світ); верхній – Праву (світ богів, вищий світ). Кумир (ідол) є зображенням вищого слов'янського бога, творця світу, відомого як **Дажбог** або **Світовид**. У нього чотири обличчя на всі боки під одною шапкою, що має аналогії з Брахмою, індійським богом – творцем світу.

За найбільш розповсюдженим тлумаченням, із чотирьох боків ідола під обличчями Світовіда витесали верховних слов'янських богів: Ладу, Мокошу, Перуна і Хорса. Перстень тримає **Лада** – богиня весни, врожаю і кохання. Була опікункою шлюбу. Із рогом у руці – **Мокоша**, богиня долі (що пряде її нитку кожному) і покровителька жінок. До неї по заступництво зверталися породіллі. Мокоші була присвячена кожна п'ятниця, коли жінки не повинні були займатися

домашньою роботою, крім самої термінової. Меч-блискавка й кінь – на зображенні **Перуна** – покровителя грози й інших небесних явищ, а також війни і воїнів. На четвертій постаті ледь помітно проступає колесо-сонце. Це **Хорс** – бог Сонця (а також Місяця). Іноді його ототожнюють з самим Дажбогом. Слово «Хорс» в іранських мовах значило «сонце». Середній ярус містить витесані фігурки чоловіків і жінок, що ніби ведуть хоровод. Під Ладою й Мокошею розташовані жіночі фігурки (видно груди), під Перуном і Дажбогом – чоловічі. На нижньому ярусі – вусатий чоловік, що стоїть навколішки й ніби тримає на руках верхні яруси. Це **Велес** – володар підземного царства мертвих, а також бог скотарства й торгівлі. Він зображений як основа, на якій тримається світ. Якщо іншим богам приносили жертви на горі, то Велесу їх кидали у воду. Іноді йому приносили і людські жертви.

Відомі й інші боги слов'ян, але крім Перуна вони різні у східних, західних та південних слов'ян. Взагалі у язичників не існує Святого Писання, отже, різні племена могли шанувати різних богів, ототожнювати їх між собою або по-різному розповідати про того ж самого бога.

З письмових джерел відомо, що у деяких східних слов'ян вищим богом був **Род** як символ чоловічої сили (можливо, це інше ім'я Дажбога). Така ж символіка (лінгам) є і в сучасних індуських храмах. Його супроводжували **рожаниці** – богині Лада (богиня заміжніх жінок) і **Леля** (богиня дівчат; звідси слово «лялька», а також «лелека» – священний птах, що приносить людям дітей). Крім Лелі згадують її брата-близнюка – Леля (або Полеля). Можливо, іншим іменем його було **Ярило** – бог весняної родючості і гарячого кохання. **Сварог** – бог небесного вогню, бог-коваль, що навчив людей різним ремеслам. **Стрибог** – бог вітру і погоди. **Сімаргл** – теж бог індо-іранського походження, його зображали у вигляді крилатого пса. Його вважають посередником між богами і людьми (типу грецького Гермеса) і при тому іноді ототожнюють з богом рослинності **Переплутом**. Подібно до стародавніх римлян слов'яни шанували як богів абстрактні поняття, зокрема Правду і Долю.

Слов'яни шанували богів у храмах. Слов'янський храм складався з капища та требища. У **капищі** за огорожею стояли ідоли богів і горіло постійне багаття, там могли перебувати лише жерці. Воно відділялося завісою або воротами, за якими знаходилася зовнішня частина – **требище**. Тут був жертвний вівтар (такий кам'яний вівтар археологи колись розкопали в центрі Києва), а довкола нього могли бути столи і лави під навісом. Як правило, ритуал полягав в тому, що робили **треби** – в жертву богам приносили худобу. Її забивали і розтинали прямо на вівтарі, кістки і нутроці кидали у вогонь як жертву богам (звідси слово «требуха»), а добрі шматки м'яса смажили і урочисто з'їдали під пиво або медовуху з молитвою

богам. Отже, слова «жрец», «жертва» та «жрати» – однокореневі. Крім власне жерців були ще *волхви* – спеціалісти з ворожіння.

Багато звичаїв і вірувань давніх слов'ян збереглося до наших днів або принаймні до нещодавніх часів. У сучасну світову масову культуру міцно увійшов слов'янський міфологічний образ вампіра. Це південнослов'янський варіант назви *упир*. Слов'яни чітко ділили всіх покійників на дві категорії. Одну, незважаючи на вік покійника, називали «родителями». Це були люди, що вмерли «своєю» смертю: від старості, хвороби або в чесному бою. Другу категорію складали *мертвяки* – люди, що вмерли поганою смертю: самогубці, злочинно вбиті, втопленики, померлі від пияцтва тощо, а також померлі злі відьми. Такий мертвяк міг перетворитися на упиря.

Взагалі ставлення слов'ян-язичників до смерті відрізнялося від нашого. Вони намагалися «посоромити» смерть. Отже, *тризна* – поминки за небіжчиком (особливо знатним) виглядала як розгульне свято з пияцтвом, кривавими поєдинками і масовим «вільним коханням». У цих ритуалах містилася також ідея про майбутнє потойбічне життя небіжчика чи навіть про те, що він колись має знову ожити. Такі ідеї сприяли подальшому засвоєнню християнства. Деякі християнські терміни знайшли свої давні слов'янські відповідники: «Бог», «рай», «пекло», «Різдво», «святий», «молитва» тощо.

Мистецтво слов'ян тої доби нам відоме переважно за археологічними знахідками, зокрема, ювелірних виробів. Дуже відомий, наприклад, *Мартинівський скарб* 6-7 ст., знайдений у Черкаській області. Срібні фігурки з нього зображують людей з вусами у вишиванках...

Українська культура має дуже глибоке коріння, основне населення України є незмінним з кам'яної доби. Вже принаймні з античної доби Україна приблизно в сучасних кордонах складала цілісну історичну спільноту як країна Скіфія. Культура України протягом століть не тільки зазнавала впливу сусідніх народів, а навіть в більшій мірі вплинула на культуру всього людства.

Питання для самоперевірки:

1. Яка була найбільш стародавня назва України у приблизно сучасних кордонах? Хто її так називав?
2. Яких тварин вперше в світі приручили на території України?
3. До якої мовної сім'ї і мовної групи належить українська мова?
4. Що таке магія і якою вона буває?
5. Що є найбільш сенсаційним у трипільській культурі?

6. Як називали верховного бога слов'ян?
7. Чим дикуни відрізняються від варварів?
8. Який технічний винахід греки запозичили у скіфів?

Література

1. Історія української культури: підручник / [Л. В. Анучина, О. В. Бурлука, Ю. В. Пасмор та ін.]; за ред.: Л. В. Анучина, О. А. Стасевська, О. В. Уманець. – Х.: Право, 2012. – 368 с.
2. Історія української культури: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Є. В. Перегуда, В. Ф. Панібудьласка, А. В. Тороп та ін.; Київ. нац. ун-т будівництва і архітектури. – К.: КНУБА, 2011. – 151 с.
3. Історія української культури: навчальний посібник для студентів усіх спеціальностей: у 2 ч. / Нац. тех. ун-т «ХПІ». – Х.: НТУ «ХПІ», 2011. – Ч. 1: Становлення та особливості української культури / [О. О. Петутіна, О. В. Голозубов, Г. В. Буряк та ін.]; за ред.: О. О. Петутіна, 2011. – 132 с.
4. Археологія України: Курс лекцій / [Л. Л. Залізник, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред.: Л. Л. Залізник. – К.: Либідь, 2005. – 503 с., іл.
5. Етнічна та етнокультурна історія України. – У 3-х томах. – Т. 1, Кн. 2 / Баран В. Д., Залізник Л. Л., Зубар В. М. та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – 511 с.
6. Відейко М. Ю. Україна: від Трипілья до Антів. – К.: КВІЦ, 2008. – 279 с.: іл.
7. Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. – К.: Наш час, 2006. – 183 с.
8. Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К.: Фенікс, 1994. – 414 с.
9. Рассоха И. Н. Украинская прародина индоевропейцев. – Х.: ХНАМГ, 2007. – 391 с.
10. Рассоха И. Н. Исследования по ностратической проблеме: Южно-Украинский центр неолитической революции. Методика выявления древнейшего родства языков путем сравнения их базовой лексики с ностратической и сино-кавказской реконструкциями. – Х.: ХНАМГ, 2010. – 400 с.
11. Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. – первой половине I тысячелетия н. э. / [В. И. Бидзиля, О. А. Гей, К. В. Каспарова и др.]; под ред.: И. П. Русанова, Э. А. Сымонович. – М.: Наука, 1993.
12. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – 607 с.
13. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1986. – 364 с.
14. Фрэзер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Пер. с англ. М. К. Рыклина / Пер. с англ. И. Утехина. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2001. – 528 с.

Тема 3.

КУЛЬТУРА КНЯЖОЇ ДОБИ Х-ХІІІ СТ.

1. Особливості світорозуміння людини часів Київської Русі.
2. Писемність. Освіта.
3. Розвиток літератури. Наука. Музика.
4. Містобудування і архітектура.
5. Образотворче мистецтво. Книжкова мініатюра.

П'ятницька церква у Чернігові

Ознайомлення з культурою Русі IX-XIII ст. засвідчує, що вона була одним із найпомітніших явищ європейської середньовічної цивілізації. За своїм багатством і художньою довершеністю давньоруська культура в пору розквіту не тільки не поступалася, але в окремих галузях переважала культуру країн Центральної і Західної Європи. Феномен її гідного піднесення часто пояснюють прилученням Русі до культурних надбань Візантії, Хозарії, скандинавських і західноєвропейських країн. Їхній вплив на поступ Русі справді був значним, але зовсім не визначальним. Щоб зерна передових культур могли дати рясні сходи в новому середовищі, вони мали потрапити в добре підготовлений ґрунт. Саме таким був «культурний ґрунт» східних слов'ян, який увібрав у себе тисячолітні традиції місцевого розвитку, збагаченого впливами сусідів.

Особливості світорозуміння людини часів Київської Русі. Культура Київської Русі – видатне явище світової середньовічної культури. Хронологічно вона охоплює IX – сер. XIII ст. Культура ця розвивалася у загальному контексті світової культури, але мала лише їй властиві риси, зумовлені конкретними історичними обставинами і східнослов'янськими традиціями, що найяскравіше виявилось у плануванні й забудові міст, у композиційних особливостях архітектурних ансамблів і окремих споруд, своєрідності декоративно-прикладного мистецтва й пластики.

Вирішальне значення в історичному розвитку держави відіграла далекоглядна реформа князя Володимира – запровадження християнства.

Доба Володимира Великого і особливо Ярослава стала визначним етапом розвитку Київської держави. Ніколи більше вона не була такою єдиною і могутньою. Київська Русь мала великий міжнародний авторитет і широкі зовнішні зв'язки, з її можновладцями ріднилися представники королівських династій Європи і навіть могутні візантійські василевси. У час християнізації Русь могла диктувати власні умови Візантії, державі, звідки до Києва прийшло християнство і мистецтво якої було тоді передовим у Європі. Тому й сам процес запровадження християнства, і запозичення тих чи тих елементів культури відбувалися не механічно, вони постійно переосмислювалися в контексті дійсності, творчо перероблялися, набуваючи нового національного забарвлення.

Після запровадження християнства державні та релігійні діячі Київської Русі стали домагатися у Візантії самостійного обрання митрополитів, святкування своїх національних свят і їх встановлення, а головне – вимагати вести церковне богослужіння старослов'янською мовою. Так, Ярославу Мудрому вдалося проголосити першими національними святыми братів Бориса і Гліба, підступно

вбитих своїм молодшим братом. Пам'ять їх щорічно врочисто вшановувалась 24 липня і цей день вважався на Русі великим святом.

Цікава історія свята, встановленого в XI ст. на честь святого Георгія. Відомо, що князь Ярослав при хрещенні дістав ім'я Георгія. Сприймаючи його як покровителя, наказав «по всей Руси творити праздник Св. Георгия месяца листопада 26 день». Такого осіннього свята грецька церква не знала у своєму календарі. На Русі воно здобуло популярність як свято покровителя сільськогосподарських робіт, землеробів та хліборобів. Християнство загалом, зустрівшись з новими історичними умовами, істотно змінилося порівняно з візантійським варіантом.

Створена Володимиром Святославовичем величезна держава мала надто тривкі економічні і політичні зв'язки з різними землями. Для підтримання єдності вимагалися розвинена суспільна мораль, почуття честі, відданості, самопожертви, висока патріотична свідомість та належний рівень розвитку словесності – жанрів політичної публіцистики, жанрів, які оспівують любов до рідної землі, епічних жанрів.

Всього цього не могла дати перекладна візантійська і болгарська література, яка виникла за інших політичних обставин. Київським мислителям довелося створювати відповідні літературні форми, спираючись на народну історичну свідомість, на фольклор, який був і залишався переважно язичницьким, з деякими вкрапленнями християнства. Це багато в чому визначило таку рису давньоруської літератури, як потяг до філософського осмислення життя, мистецтва, творчої праці. Їй були чужі пристрасні містичні поривання візантійських мислителів. Навіть у церковній літературі переважав конкретний інтерес до релігійної філософії, історії, до питань житейської моралі, до апокрифів, які містили багато елементів народної казковості. І надалі зв'язок з життям, мораллю, релігією буде прикметною рисою філософії українського народу.

Другою причиною видозміни християнства на Русі було те, що християнська релігія прийшла до нас у «готовому» вигляді. Вона насаджувалася згори, зустрічаючи тривалий опір широких мас населення, яке дотримувалося віри батьків і дідів. Та й сама централізована княжа влада, відстоюючи державну самобутність Русі, часто підтримувала давні слов'янські традиції. Звідси активна взаємодія християнства і язичництва, характерна для давньоруської культури майже протягом усього її існування. Поступово склався світоглядний синкретизм, відбулося злиття народної релігії та церковного християнства при визначальній ролі першої.

Наприклад, Великдень був головним християнським святом українського народу доби Київської Русі. Воно увібрало в себе також і передхристиянські обряди, що тісно пов'язувались із хліборобським господарством, поминанням померлих,

величанням і віншуванням, весільним та обрядовим співанням пісень. Це було свято радості й веселощів, що об'єднувало весь рід, плем'я спільним торжеством.

Свято Великодня збігалось в ті часи з поганським святом весняного воскресіння природи. Звідти й українські писанки зі знаками Сонця, рослин та звірів, звідти й наші гаївки (давньоукраїнські народні пісні-веснянки). Тому й утвердилися тут паралелі: воскресає вся природа і воскресає її Творець – Христос.

Святий Юрій (23 квітня за ст. календарем) – ще одне весняне свято українського народу доби Київської Русі. За народним календарем Юрій – це первісна персоніфікація весни, зрілої та розвиненої. З ним було пов'язано багато народних обрядів: у цей день виганяли на пашу домашню худобу, господар мав ще з ранку викачатися в росі на своєму полі – на добрий урожай. У народі побутувала тоді легенда про святого Юрія як про переможця над злом.

Зелені Свята, або П'ятидесятниця, – перше за чергою літнє свято. За християнською легендою – це пам'ятка Зіслання Святого Духа на апостолів на початку Христової Церкви. Ці свята так і зберегли свою дохристиянську назву – зелені». В це свято «маїли» (заквітчували, клечали) хати, церкви та господарські будівлі.

Купала – в своїй основі хліборобське свято – справлялося на початку жнив. Після запровадження християнства воно локалізувалося і з'єдналося зі святом Іоанна Хрестителя – Предтечі Христового (24 червня за ст. календарем), перебравши від нього чимало християнських рис. В уяві наших давніх предків це був святковий і чудодійний час. Предки вірили, що в цей день «сонце в воді купається», отже й вода мала очищувальну силу. Таку ж силу мав і вогонь. Тому хлопці та дівчата розводили вогнища і стрибали через них.

Свято Петра й Павла (29 червня за ст. календарем). За народними обрядами українці доби держави Київської Русі виступали як ратаї, головна господарська роль у чому відводилась Петру. Він «зажинав» жито і був сторожем поля, врожаю і бджільного вжитку. Він же орав поле на озимину. День святого Петра вважався дуже великим святом. Тому всі хати чепурили, а прийшовши з церкви, розговлялися. У Петрівку обов'язково відбувалися «ярмарки на дівчат».

Жниварські звичаї та обряди групувалися навколо трьох свят: св. Іллі, Маковея та Спаса, що після запровадження християнства перебравли на себе ролі Велеса й Перуна. З особою св. Іллі (20 липня за ст. календарем) пов'язувалася віра в опікунський вплив цього святого на досягання врожаю. Дуже великий тут був вплив церкви й духовенства, що намагалися використати старі поганські обряди або ж пристосувати їх до церковних святкувань.

Своєрідною рисою українського язичництва було «оживлення» природних стихій: божественністю наділялись всі предмети і явища реальної дійсності. Це підтверджує теологічна концепція літопису «Повість минулих літ».

Вплив народного світобачення на розуміння християнських догматів особливо вражаюче виявився в тому, що на Русі, водночас з культом місцевих святих, який склався на ґрунті родоплемінного шанування ідолів, першорядного значення набуває культ Богородиці, в основу якого лягли слов'янські уявлення про благодійну жіночу істоту, предка українського народу – Рожаницю.

Зміна релігійного поклоніння з культу Христа на культ Богоматері відповідає давньоукраїнській ментальності, оскільки Богородиця, на відміну від Христа, що був «спасителем» тільки людської душі, «спасає» весь світ і тим самим робить «тварне буття» причетним до святості й небесного блаженства. Природа і все мирське перестають бути джерелом гріха і порочних спокус.

Під впливом язичницької етики давньоукраїнська людина інакше осмислювала й саме християнське благочестя: благочестивою вона визнавала не того, хто ревний у постах і молитвах, а того, хто добродішесний у житті. «Слово про митарства» – пам'ятка XII ст. відносить до гріховних саме світські моральні явища: неправду, заздрість, гнів, пиху, насильство, крадіжку, блуд, скнарність та немилосердя.

Християнізація не означала, таким чином, повного розриву з традицією народного язичництва, а отже, і з емпіричним ставленням до світу, що було її істотною ознакою. Християнство сприймалося у мирському середовищі крізь призму традиційного світогляду, більше того – було піддане переробці відповідно до його принципів. Про це кардинал д'Елі повідомляв Рим у XV ст.: «Руські такою мірою зблизили своє християнство з язичництвом, що важко сказати, що переважало в утвореній суміші: чи християнство, яке увібрало в себе язичницькі начала, чи язичництво, яке поглинуло християнське віровчення».

Християнство в Київській Русі засвоювалося від початку переважно з боку зовнішньої обрядовості, оскільки це характерно і для язичницької релігійності. Християнство стає дедалі більш «мирським», «обрядовим». Пізніше, з формуванням церковно-монастирської організації і державної юрисдикції митрополії в Київську Русь приходять норми візантійського церковного законодавства, але й вони значно змінюються під впливом місцевого княжого права. Отже, національна культура інтернаціоналізується на ґрунті і в межах власної традиції.

Хоча запровадження християнства означало перехід до якісно нової системи ідеологічних цінностей, однак їх практична реалізація, перетворення на фактор політичного і соціального життя давньоукраїнського суспільства відбувались через пристосування до історичних місцевих умов.

Християнізація поступово входила в усі галузі суспільного життя. Вона буквально наповнювала його. Церкви та собори ставали головними осередками громадського й освітнього життя. При церквах та монастирях засновувалися і діяли школи, переписувалися й зберігалися книги, творилися літописи. Духівництво впливало на все суспільне життя: єпископи брали участь у радах князів, а князі шанували їх за великий розум і кмітливість; митрополити часто керували київським віче і мали більший вплив на їх рішення, ніж слабосильні київські князі другої половини XII ст. Вони ставали символом колишньої єдиної Русі. Відповідно до зростання ролі й авторитету духівництва, зростала й кількість єпархій. На 1240 р. їх налічувалось уже 16.

Християнізація Русі відіграла прогресивну роль в історичному розвитку українського народу, сприяла зміцненню єдності держави, всебічному збагаченню культури, встановленню та зміцненню державно-політичних і культурних зв'язків Київської Русі з країнами Близького Сходу та Західної Європи. Органічно увійшовши в давню українську культуру, християнство посутньо визначало зміст і особливості становлення й утвердження українського національного духу, найхарактерніших рис нашої національної ментальності.

Писемність. Освіта. Дослідники мови твердять, що вже в др. пол. IX – на поч. X ст. в наших предків існувало письмо. Саме ним скріплювали угоди перші київські князі з візантійськими володарями. Той давній алфавіт було створено на основі грецького – та це й не дивно з огляду на давні зв'язки східних слов'ян із греками; у Візантії, з якою молода Руська держава мала найтісніші відносини, державною мовою також була грецька.

Доказом існування власної оригінальної абетки в давніх українців є знахідка напису на стінах Софійського собору. Київський книжник у XI ст. ретельно виписав на стінах тільки-но збудованого храму абетку, що відрізнялася від поширеної на ті часи *кириличної, створеної для передачі на письмі однієї з південнослов'янських мов із застосуванням грецьких літер просвітителями Кирилом і Мефодієм та перенесеної на наші терени з прийняттям християнства*. Віднайдена на стінах Софії абетка відрізнялася від пізнішої кирилиці кількістю й написанням деяких букв. На думку дослідників, із застосуванням тієї абетки було написано чимало пам'яток, які однак були знищені як язичницькі після впровадження християнства.

Із прийняттям християнства на наших землях поширилася церковнослов'янська, або староболгарська, мова – мова православної церкви. Суттєво відрізняючись від народної розмовної мови, вона все ж мала з нею спільні риси, оскільки ґрунтувалася на близькій, теж слов'янській мові, і тому була зрозуміла, особливо освіченим людям – духівництву, князям та боярам. Проте перші пам'ятки, створені

церковнослов'янською мовою, засвідчують істотні впливи мови живої.

Тому вчені кажуть, що в Київській Русі існувало два варіанти писемної літературної мови: *церковнослов'янська*, якою писалися найважливіші богослужбові книжки, та *церковнослов'янська зі значними вкрапленнями живої мови* (для пізнішого часу її називають книжною *староукраїнською*) – нею писали різні документи та літературні твори світського спрямування.

Обидві писемні мови істотно відрізнялися від живої тогочасної української мови, якою користувалися в усному мовленні. Та так було не лише в руських землях, а й скрізь у Європі, де літературною (книжною) мовою для багатьох народів була латина.

Наші уявлення про рівень письменності населення Київської Русі ґрунтуються не стільки на збережених книжкових пам'ятках (адже книги створювалися найосвіченішими людьми), скільки на випадкових написах на побутових речах, зброї, стінах храмів, каменях тощо.

Такі написи називають епіграфічними пам'ятками. Ті ж з-поміж епіграфічних пам'яток, що видряпані на поверхні, – називають графіті. Надзвичайно цінним історичним джерелом є графіті Софії Київської. Дуже цікавим є напис, що його вважають найдавнішим датованим руським записом. Зроблено його було 3 березня 1052 р. в тому-таки Софійському соборі. У ньому повідомляється про грім, очевидно, блискавку, що вдарила в Софійський собор.

Напис на 16 років старший за знаменитий напис на Тмутараканському камені 1068 р., в якому розповідається про те, як тмутараканський князь Гліб міряв взимку море по льоду від Тмутаракані (сучасна Тамань) до Корчева (Керчі).

У Києві виявлено й інші епіграфічні знахідки на ремісничих виробах: пряслицях, ливарних формочках, господарських посудинах – корчагах, давній цеглі тощо. На пряслицях найчастіше писали імена власників: «Княжо есть», «Молодило»; на корчагах писали про вміст посудини або називали ім'я його власника.

До нашого часу від доби Київської Русі та Галицько-Волинської держави, як це не прикро усвідомлювати, збереглося дуже мало книг.

Найдавнішими з-поміж них є: Реймське Євангеліє, Остромирове Євангеліє, «Ізборник Святослава» 1073 р. та «Ізборник» 1076 р., Мстиславове Євангеліє.

Цей почесний список очолює славнозвісне Реймське Євангеліє, яке у своєму посазі привезла до Франції дочка Ярослава Мудрого Анна. Щоправда, точна дата створення рукопису невідома: вчені датують його 40-ми рр. XI ст. Своєю назвою Реймське Євангеліє завдячує м. Реймсу у Франції, де воно зберігається нині, хоча створили його київські книжники – спеціально для княжої родини, адже призначалося воно (на це вказує невеликий розмір) для особистого користування.

Найдавнішою датованою книжною пам'яткою Русі є Остромирове Євангеліє. Створили цю книгу (власне, переписали) в Києві в 1056-1057 рр. Остромирове Євангеліє – пам'ятка виняткової мистецької вартості: її сторінки оздоблені зображеннями євангелістів, кольоровими заставками й кінцівками, великими ініціалами. Деякі рядки тексту написано золотом. Остромирове Євангеліє призначалося для церковного вжитку, тож має великий формат.

З-поміж найдавніших книг, що збереглися донині, є й такі, які призначалися для світського читання. Йдеться про «Ізборники» – збірки різних творів грецьких авторів богословського та повчального змісту, більша частина яких розтлумачує складні місця з Біблії, це, так би мовити, своєрідні енциклопедичні довідники.

Їх збереглося два 1073 і 1076 рр. Перший у назві береже ім'я київського князя Святослава Ярославича, хоч, як зазначають дослідники, замовляв цю книгу його брат – князь Ізяслав. Та Ізяславові не судилося увічнити своє ім'я в книзі, бо його вигнали з київського столу брати. На київському столі утвердився Святослав і поквапився вписати своє ім'я в тільки-но створеному рукописному шедевр: за наказом нового київського володаря було переписано посвяту князеві, внесено ще деякі зміни. Відбувалося те року 1073. «Ізборник Святослава» розкішно орнаментований мініатюрами, заставками, численними ініціалами. А от «Ізборник» 1076 р. оздоблений значно скромніше, хоча не поступається першому ретельністю переписувача.

З книжкових пам'яток XII ст. найбільш відоме Мстиславове Євангеліє, переписане близько 1115 р. Книга написана на 213 аркушах, а її тексти прикрашено художніми заставками та ініціалами, розмальованими різними фарбами. Початкові слова читань написані розчиненим золотом. На окремих аркушах вміщено зображення євангелістів. З приписки до Євангелія відомо, що його переписав Олекса, а золотом писав майстер Жаден. Мстиславове Євангеліє написане було в Києві на замовлення Мстислава Володимировича, сина великого князя київського Володимира Мономаха.

Численні джерела свідчать про високий рівень розвитку освіти за часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Щоправда, безпосередніх відомостей про тогочасні школи або про кількість освічених русичів відомо не вельми багато. Піклування про освіту від часів запровадження християнства перебрали держава й церква. За князювання Володимира Святославича в Києві вже існувала школа для навчання дітей з найближчого оточення князя. Існувала школа й при Софійському соборі. Року 1086 онука Ярослава Мудрого Янка Всеволодівна заснувала в Київському Андріївському монастирі школу для жінок. Монастирі були центрами освіти і в Галицько-Волинському князівстві. Знахідки

берестяних грамот, бронзових та кістяних писал переконують, що книжна наука розвивалася не лише в стольному граді, а й у різних частинах *галицької та волинської земель*. Приміром, берестяні грамоти знайдено у Звенигороді та Бересті, бронзові писала для писання на воскових табличках – у Звенигороді, Перемишлі, Галичі, Острозі.

Розвиток літератури. Наука. Музика. Високий рівень освіченості руського населення, сприятливі умови для створення книжок, шанобливе ставлення до них сприяли розвитку оригінальної літератури.

Усна народна творчість. Ще до виникнення писемності у східних слов'ян існували: обрядові пісні, легенди, загадки, сказання, заклинання, епічні й ліричні пісні. Від часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави до нас дійшли легенди й перекази, дружинні, святкові, весільні пісні, казки, колядки, прислів'я, приповідки, магічні заклинання й замовляння. Чудовими пам'ятками були биліни (старини). Найдавнішими, найбільшими за обсягом і найвартіснішими в художньому та історичному аспектах вважаються биліни Київського, або Володимирового, циклу. Оповіді в них пов'язані із стольним градом Києвом і його князем Володимиром Красним Сонечком. Биліни київського циклу склалися в X-XI ст. Вони оспівують мужність і хоробрість богатирів, які боронили рідну землю від ворогів. У XIII-XIV ст. биліни наповнюються новими сюжетами, пов'язаними зокрема з реаліями Галицько-Волинської держави: про князя Романа, Михайла Козарина та інших.

Початки літературного життя на наших теренах, крім уснопоетичної творчості, мали ще одне джерело – літературні твори інших народів, які через переклади церковнослов'янською мовою прийшли після впровадження християнства, передусім релігійні твори.

Оригінальна література. Оригінальна, тобто власна, незапозичена літературна творчість наших предків за часів Київської Русі була започаткована літописами – до такого висновку спонукають ті літературні пам'ятки, що збереглися дотепер. Вважають, що найдавніший літопис було створено за часів Аскольда у другій половині IX ст. Проте він, як і наступні літописні зведення, не зберігся. Першим літописом, що дійшов до нас, є «Повість минулих літ». Його створено на початку XII ст. При складанні «Повісті...» використано давніші літописи. «Повість...» збереглася в багатьох списках. Найстаріші з них – Лаврентіївський (1377 р.) та Іпатіївський (пер. пол. XV ст.). У «Повісті...» викладено події від 860 р. до 1111 р. Один із пізніших списків цього літописного зведення зберіг ім'я автора-упорядника – ченця Києво-Печерського монастиря Нестора.

До продовжень «Повісті...» належить Київський літопис, який охопив час від 1111 р. до 1200 р. Він розповідає про події в різних землях Київської Русі, але в центрі оповідей – Київ і Київська земля. Основний зміст літопису – боротьба князів за київський стіл, боротьба русичів проти половців.

Найвидатнішою пам'яткою літописання Галицько-Волинської держави є Галицько-Волинський літопис. На відміну від інших літописів, цей не поділяється на датовані літописні записи, а містить своєрідні повісті про воєнні походи та інші події. Він складається з двох частин. У першій ідеться про події в Галицькій землі з 1205 р. до кінця 50-х рр. XIII ст. і є, власне, життєписом князя Данила Романовича. Друга частина Галицько-Волинського літопису пов'язана з Волинською землею й волинськими князями. У ній оповідається про події від середини до кін. XIII ст. Як вважають дослідники, ця частина літопису писалася при дворі володимирського князя Володимира Васильковича в останні роки його життя.

У записах Лаврентійського списку під 1096 р. вміщено пам'ятку, відому під назвою «Повчання» Володимира Мономаха. На переконання Мономаха, князь має подавати своїм дітям приклад взірцевого правителя, навчати гідній цього високого звання поведінці та способу життя. Князь повинен піклуватися про підданих, не покладатися на управителів, слуг чи бояр, а сам стежити за справами в державі; не допускати, щоб сильні пригнічували слабких, щоб злочинців карали на горло; у походах жити одним життям із дружинниками. У другій частині «Повчання» Володимир Мономах розповів про різні випадки із свого життя, а також про власні добрі вчинки: він добровільно віддав Олегові Чернігівське князівство, боровся проти усобиць, здійснив 83 великих походи, уклав 19 мирних угод із половцями, відпустив багатьох полонених тощо.

Найвизначнішою пам'яткою руської літератури є «Слово о полку Ігоревім». Тривалий час ця перлина давньоукраїнського письменства була невідомою: її випадково знайшли на початку 90-х рр. XVIII ст. в одному з рукописів XVI ст. «Слово...» написано на основі конкретного історичного факту – невдалого походу 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців. Автор закликав князів забути чвари, об'єднатися й захистити рідну землю від небезпечного ворога. На думку дослідників, «Слово...» створене по свіжому сліду події – десь у серпні-вересні 1187 р.

Основним джерелом наукових знань русичів було буденне життя: господарська діяльність на землі, ремесло, будівництво, торгівля тощо. Виробнича діяльність збагатила русичів знаннями про властивості різних речовин і матеріалів. Адже знання хімічних властивостей та особливостей будівельних матеріалів застосовували у виготовленні скла, мозаїк, різнокольорових емалей, черні, фрескових розписів

храмів тощо. При зведенні будівель застосовувались і математичні знання. Значного розвитку на Русі досягли географічні знання. Так, у «Повісті минулих літ» місце проживання східнослов'янських племен літописець пов'язував із річками Дунаєм, Дніпром, Моравою, Прип'яттю, Двіною, Десною, Сулою та ін. Він досить докладно описав шлях «з варягів у греки», що пролягав уздовж Дніпра, Ловаті, Ільменського озера, річки Волхова і далі – морем Варязьким. Літописець зауважував також, що з Варязького моря можна «йти до Рима», а від Рима прийти гак само морем до Царгорода. Волгою, за словами літописця, на схід пролягав торговельний шлях, яким можна досягти Хорезма і Каспійського моря. У літописі названо багато тогочасних і давніх країн, що також свідчить про досить гарну обізнаність русичів у царині географії.

Писемні джерела згадують і перших лікарів-професіоналів. Один із них – Агапіт, чернець Києво-Печерського монастиря – лікував хворих у XII ст. У літописі описуються й випадки хірургічного лікування хворих. У 1076 р., наприклад, київському князю Святославу Ярославичу було зроблено операцію з видалення пухлини на шії.

Чи не найпопулярнішим мистецтвом за часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави була музика. Гра на різноманітних музичних інструментах супроводжувала родинні свята, хліборобські обряди. Під звуки труб, бубнів князівські дружини вирушали в похід, вступали в бій із супротивником. Інструментальна музика звучала також під час урочистих церемоній та різноманітних бенкетів і розваг у дворах панівних верств. Про музичні інструменти тих часів дослідники знають чимало. Це були: струнні щипкові інструменти – гуслі, лютня; смичкові – гудок і смик; духові – роги (їх виготовляли з рогів вола, барана, козла, тура), труби, свистки, свирілі, дудки, флейти; ударні – бубни, тарілки або кімвали, різноманітні дзвіночки і брязкальця. Найулюбленіший інструмент русичів – *гуслі*.

Здавна на наших землях були люди, які заробляли мистецтвом музики, жили з нього, тобто професійні музиканти, артисти. Особливу любов русичів зажили співці билин і переказів. Найяскравіший представник таких виконавців – Боян, якого згадує автор «Слова о полку Ігоревім». Дослідники припускають, що він жив у XI ст. при дворі Святослава Ярославича. У Галицько-Волинському літописі під 1241 р. згадується галицький «славетний співець» Митуса.

Великий музичний оркестр зображено на відомій фресці XI ст. Софійського собору. Кожна з постатей музикантів на фресці має свій музичний інструмент. Тут і величезна ліра, і орган, і флейта. Артисти грають на них, сидячи на лаві.

Містобудування і архітектура. Головними осередками розвитку архітектури за часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави були міста. Найбільше

споруджували наші предки будівель буденних. Йдеться передусім про міські оборонні споруди. Для давньої Русі характерними були дерев'яні та земляні оборонні укріплення. Головною частиною міських фортець за тих часів були зруби городні. Зразком давньоруських оборонних укріплень, що збереглися до наших днів, можуть служити вали Білгорода (нині с. Білгородок Київської області) – могутньої фортеці, закладеної Володимиром Великим.

Великі міста склалися переважно з трьох частин. Перша – це дитинець, найстаріша частина міста, фортеця, укріплена стінами, валами й ровами. На дитинці споруджували князівські та боярські двори, найважливіші церкви та собори. Розміри дитинця були різними: від 10 гектарів у найбільших містах (Києві, Переяславі) до 0,5-1 гектара у менших центрах. Другу частину міста становив *окольний «город»* (інша назва – *поділ*). Найчастіше його будували з напільної сторони дитинця і теж оточували укріпленнями. Ця частина тогочасного міста сягала у великих містах 50-100 гектарів. Саме тут мешкали ремісники та купці, тут був торговий майдан, численні церкви й монастирі. Поза міськими укріпленнями були передмістя – *сторони* або *кінці*. Їх заселяли ремісники певної спеціальності: кожум'яки селилися біля води, гончарі – біля виходу глини тощо. Забудова давньоруських міст була менш щільною, ніж забудова міст Західної Європи та Візантії. Зате залишалася земля для присадибних садків. Будівлі розташовували рядами, між якими лишали проїзд – вулицю. Напряму вулиць давньоруського міста нерідко залежав від рельєфу місцевості. Сходилися вони до торгової площі, біля міських брам чи дитинця. Вулиці вимощували дерев'яними настилами. Втім, траплялося мощення великими кам'яними брилами, обтесаними з лицьового боку, або битою цеглою.

Камінь у будівництві наші предки почали застосовувати в X ст. Найдавнішу кам'яну споруду – князівський палац – було відкрито археологами на Старокиївській горі. У літописі ця споруда згадується під 945 р. Протягом 989-996 рр. у Києві з каменю будували храм Богородиці, відомий під назвою Десятинної церкви – перший християнський кам'яний храм Київської Русі. Кам'яне будівництво особливо пожвавилось за князювання Ярослава Мудрого. У Києві тоді було збудовано найбільший собор держави – Софію Київську, Золоті Ворота, храми Георгіївського та Ірининського монастирів. Будівництво розгорталось не тільки в столярному місті. У Чернігові князь Мстислав Володимирович 1036 р. заклав Спасо-Преображенський собор. Видатною пам'яткою давньоруської архітектури був Успенський собор Печерського монастиря, збудований протягом 1073-1078 рр. Він став своєрідним взірцем храмових споруд. Так, у 1108-1113 рр. великий київський князь Святополк-Михайло Ізяславич збудував Святомихайлівський Золотоверхий собор, який значною мірою, хоч у дещо зменшеному вигляді, повторював Успенський собор. Прикметно,

що більшість відомих нині мурованих архітектурних пам'яток було споруджено за часів роздробленості. Тільки в Києві тоді збудували 19 кам'яних споруд; зокрема церква Спаса на Берестові (1125), Богородиці Пирогощії на Подолі (1136), Кирилівська церква тощо. Багато храмів з'явилося в Чернігові. Досконалістю й майстерністю виконання вражають Борисоглібський собор, Успенський собор Єлецького монастиря, Іллінська й П'ятницька церкви. Перші кам'яні храми вражали своїми розмірами, проте від кін. XII ст. руські будівничі почали відмовлятися від грандіозних споруд, віддаючи перевагу храмам, меншим за розмірами, але яскравішим за оздобленням. Найпоширенішим відтоді в руській архітектурі став одно купольний храм пірамідальної конструкції.

На Волині будівничі дотримувалися традицій, що склалися на придніпровських теренах, а в Галицькій землі застосовували здобутки романської архітектури, поширеної в Угорщині, Чехії, Польщі. Галицькі будівничі споруджували храми й палаци з місцевого каменю-вапняку, брили якого старанно обтесували. Вапняні блоки клали на тонкі шари вапняного, без домішки цементівки, розчину.

Особливостями галицької архітектури є надзвичайна різноманітність типів споруд, для оздоблення яких часто використовували білий камінь, та спосіб облицювання стін керамічними рельєфними плитками із зображенням грифонів, орлів, воїнів, з рослинним і геометричним орнаментами тощо.

Розквіту архітектура Галицької землі досягла у XII ст. за князювання Ростиславичів. У стольних містах тоді з'явилися муровані князівські палаци, кам'яні храми, оборонні споруди. Найвідомішою пам'яткою галицької архітектури є грандіозний *Успенський собор у Галичі*, збудований у сер. XII ст. Фундамент його було відкрито в 30-х рр. XX ст. То був білокам'яний, оточений галереями храм, прикрашений фігурним та орнаментальним різьбленням. Величний собор, який був трохи менший за Київську Софію, символізував могутність Галицького князівства та її володаря Ярослава Осмомисла. У соборі під час розкопок фундаменту було виявлено саркофаг самого князя. Єдиною спорудою давнього Галича, що збереглася до наших часів, є *церква св. Пантелеймона*, побудована в др. пол. XII ст. (нині с. Шевченкове Галицького р-ну Івано-Франківської області).

У XIII ст. значним архітектурним центром був Холм, де подовжувати розвиватися традиції галицької архітектури. На жаль, жодна з пам'яток холмської архітектури не збереглася, але Галицько-Волинський літопис розповідав про собор Іоанна Златоуста, який князь Данило спорудив і відновив після пожежі Холма 1256 р.

Серед збережених храмових споруд Волині найстарішим є Успенський собор у Володимирі, збудований за князя Мстислава Ізяславича в 1160 р. У XIII ст. на

Західній Волині з'явився новий тип оборонних споруд – великі оборонні вежі-донжони, побудовані з каменю або цегли.

Образотворче мистецтво. Книжкова мініатюра. З-поміж пам'яток тогочасного образотворчого мистецтва найбільше вражають монументальні зображення – *мозаїки* та *фрески*, якими оздоблювалися храми. Шедеврами світового рівня є *мозаїки Софійського та Михайлівського соборів у Києві*.

Як і мозаїки, фрески в руських храмах творилися за візантійськими традиціями. Крім мозаїк і фресок, храми оздоблювали іконами. Перші ікони привозили на Русь із Візантії. Траплялося таке й пізніше. Так, шанованою на Русі була **ікона Вишгородської Богоматері**. Її привезли в середині XI ст. з Константинополя. Вона прикрашала храм святих Бориса і Гліба у Вишгороді, звідки князь Андрій Боголюбський 1155 р. вивіз її до Володимира-на-Клязьмі.

У 2000 році на Волині віднайшовся ще один шедевр константинопольського малярства XI-XII ст. – Холмська ікона Богородиці.

Незабаром після впровадження християнства на наших теренах виникали місцеві осередки іконопису. Створювали ікони в іконописних майстернях у монастирях. Діяли вони в Києві, Чернігові, Галичі тощо. Однак переважну більшість ікон княжої доби втрачено. Мало відомо й про тогочасних іконописців. Джерела зберегли відомості про одного з найперших руських іконописців – київського майстра Алімпія. Від нього бере свій початок славетна малярська школа Києво-Печерського монастиря. Унікальною пам'яткою цього малярського осередку є ікона Богородиці зі святими Антонієм та Феодосієм Печерськими, яку за найсучаснішими дослідженнями датують початком XII ст.

Найвидатнішою і найхарактернішою пам'яткою малярської культури княжої України в іконописі є віднайдена в середині 80-х рр. XX ст. й повернута із забуття завдяки реставрації ікона Богородиці (остання *третина XIII ст.*) з *Успенської церкви в с. Дорогобужі на Волині*.

Відомою іконою українського малярства пер. пол. XIV ст. є Богородиця з Покровської церкви в Луцьку. Традиційність тогочасного образотворчого мистецтва пов'язана з його церковним характером. Адже головним завданням, поставленим тоді перед мистецтвом, було наочне розкриття мистецькими засобами провідних ідей християнської віри.

Шедевром світового мистецтва є мініатюри «Остромирового Євангелія» (1056-1057 рр.). Книгу прикрашено численними ініціалами, заставками й трьома сторінковими мініатюрами з зображенням євангелістів Іоана, Марка й Луки. Про багатство й вишуканість мініатюр «Остромирового Євангелія» свідчить сам лише перелік барв: синя, червона, темно- й світло-зелена, вишнева, червоно-коричнева,

вохриста, світло-бузкова, золота.

Цікавим прикладом мистецтва книжкової мініатюри є «Ізборник Святослава» 1073 р. На другому аркуші цієї книги вміщено мініатюру, на якій зображено князя Святослава Ярославича із сім'єю. Це перший давньоруський груповий портрет реальних людей. З мініатюри довідуємося про подробиці тогочасного життя, зокрема, те, який одяг тоді носили представники заможних верств.

Підсумовуючи сказане про культуру княжої доби, є всі підстави стверджувати, що вона становила видатне явище європейської середньовічної історії. Слушною здається сентенція київського митрополита Іларіона, згідно з якою Русь була країною, званою в усіх чотирьох кінцях землі. Посідаючи географічно проміжне місце між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем, вона була зоною важливих історико-культурних контактів, формувалася не лише на самодостатній внутрішній основі, а й за участі впливів сусідів. Йдеться насамперед про Хозарію, скандинавські країни, а також Візантію.

Віддаючи належне ролі іноземних впливів у ранній історії Русі, слід відзначити, що вони потрапляли в добре підготовлений політичний ґрунт східних слов'ян. Найрозвиненішим слов'янським регіоном із давніх часів було Середнє Подніпров'я, тому природою що воно стало зосередженням ранньої руської державності, а потім і політичним стрижнем Київської Русі. Саме тут бився, часом нерівно, але безперервно, політичний пульс величезної середньовічної держави. Тут концентрувався й перерозподілявся її додатковий продукт, який забезпечував функціонування всіх сфер життя. Значна його частина йшла на будівництво міст, зведення оборонних систем на півдні Русі, розвиток культури тощо. За економічним рівнем, і це засвідчують археологічні матеріали, Русь не поступалася своїм європейським сусідам.

Перебуваючи в складі візантійської православної співдружності, Русь намагалась у всьому бути схожою на Візантію. Недарма найвеличніші храми Києва, Новгород і Полоцьк отримали, за прикладом Софії константинопольської, назви Софій, а столиця Русі часів Ярослава Мудрого будувалася за константинопольським зразком.

Від часу введення християнства й до завоювання Русі монголами Київ посідав місце духовного і навіть сакрального центру. Для давніх русичів, хоч би де вони проживали, Київ означав те саме, що для греків Константинополь, а для європейських народів – Рим.

Література

1. Бычко А. К. Народная мудрость Руси. – К.: Вища шк., 1988. – 162 с.
2. Брайчевський М. Ю. Конспект історії України // Старожитності. – 1991. – Ч. 2 – С. 12-64.
3. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. – К.: Наука, 1988. – 242 с.
4. Грушевський М. С. Історія України-Русі. – К.: Україна, 1991. – Т. 1. – 684 с.
5. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Л.: Освіта, 1991. – 160 с.
6. Златоструй. Древняя Русь X-XIII веков. – М.: Энциклопедия, 1990. – 212 с.
7. Знойко О. П. Міфи Київської землі та події стародавні. – К.: Знання, 1989. – 264 с.
8. История культуры Древней Руси. – М.: Изд-во АН РСФСР. – Т. 1. – 1948. – 760 с.
9. Історія України / За ред. Ю. Зайцева. – Л.: ЛТД, 1996. – 216 с.
10. Історія української культури. – К.: Либідь, 1993. – 218 с.
11. Рыбаков Е. Я. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – 607 с.
12. Семчишин М. Тисяча років української культури. – Нью-Йорк, 1985. – 142 с.
13. Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Академія, 1991. – 82 с.

Питання для самоконтролю

1. Які першовитоки має культура Київської Русі?
2. У що вірили наші далекі предки?
3. Що таке язичництво?
4. Як сприймали русичі процес християнізації?
5. Який вплив справило християнство на процеси розвитку культури Київської Русі?
6. Що нового було привнесено у державну систему освіти за часів князювання Ярослава Мудрого?
7. Які ви знаєте провідні жанри оригінальної літератури Київської Русі?
8. Чи стала перекладна література першоджерелом для процесів становлення і розвитку оригінальної літератури Київської Русі?
9. Кого ви назвете з видатних діячів культури Київської Русі?
10. Коротко охарактеризуйте основні жанри образотворчого мистецтва Київської Русі. Чи існували тоді художні школи, цехи, майстерні?

11. Що таке мозаїки та фрески? Чи можна вважати, що вони належать до оригінального вітчизняного мистецтва?
12. Які види прикладного мистецтва набули високого розвитку та поширення на Русі?

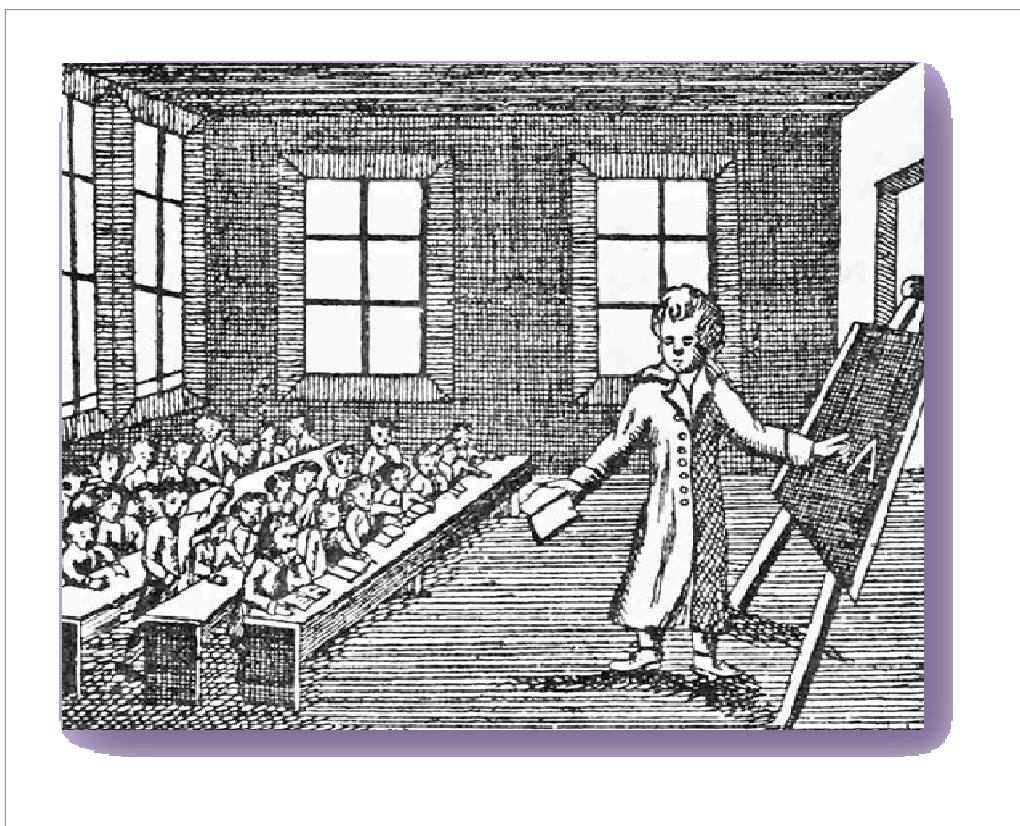
Сторінка давньоруського літопису: хрещення князя Володимира

Тема 4.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ГЕРОЇЧНОЇ ДОБИ (XIV-XVIII СТ.)

Лекція 1. Духовне життя в Україні

1. Суспільно-політичні та історичні обставини розвитку української культури.
2. Козаччина як культурне явище.
3. Освіта і наука в українській духовності.
 - а) Освітній рух в Україні у XVI-XVII ст.
 - б) Світопростір українських братських шкіл.
 - в) Києво-Могилянська академія як духовний, навчальний та науково-культурний центр східного та південного слов'янства.
4. Розвиток книгодрукування в Україні.

Суспільно-політичні та історичні обставини розвитку української культури. XVI-XVIII ст. – виключно складний і важливий період в житті українського народу. У політичній історії він охоплює такі процеси, як перехід всіх українських земель під владу Речі Посполитої, наростання визвольної боротьби, створення національної державності в ході Хмельниччини, подальша втрата завоювань. У вітчизняній культурі це була яскрава епоха, принципова для подальшого розвитку. Можна виділити цілий ряд причин, які пояснюють культурне піднесення в Україні у XVI-XVIII ст.

У другій половині XIV століття більша частина українських земель на рівних правах увійшла до складу Великого князівства Литовського. Литовці називали цю державу Велике князівство Литовське, Руське і Жемантійське. Це найповніше відповідало національному та територіальному складу нової держави. Українські, білоруські та частково російські землі становили 9/10 загальної площі князівства.

Населення українських земель не чинило опору литовським князям. Останні дотримувалися на захоплених землях правила: «Ми старину не рушимо, а новини не вводимо». Місцеві руські феодали зберегли свої володіння. Самі землі – Чернігів-Сіверщина, Київщина, Поділля – залишились автономними.

Руська (українська) мова була визнана офіційною. У збірнику законів 1565 року зазначено, що нею повинні писатися законодавчі акти, розпорядження, судові присуди, листи до українських магнатів, що стосувалися місцевих справ. Руська мова існувала у двох варіантах – північному (білоруському) і південному (українському). Сфера застосування української мови постійно розширювалася. На розмовну українську мову перекладаються тексти Євангелія, зокрема унікальна пам'ятка української культури – Пересопницьке Євангеліє. У його рукопису чітко виявлені фонетичні, граматичні, лексичні риси живої народної мови XVI століття.

Зберегла свої позиції в Литовському князівстві православна церква. Українські землі під Литовською зверхністю не знали суспільної боротьби на релігійному ґрунті. Володарі Литви виявляли толерантність щодо різних конфесій. Вона сформувалась усією історією цієї держави, що виступала своєрідним буфером між православним Сходом і католицьким Заходом.

Дещо інша ситуація склалася на руських землях Польського королівства. Тут позиції католицизму були значно міцнішими, ніж у литовській державі. І хоч і тут православні користувалися свободою віросповідання, їхня конфесія розглядалася як нижча за католицьку. Ознакою цього було оподаткування православного духовенства, обмеження деяких культових відправ, церковного будівництва. Але король Сигізмунд II Август у 1563 році зрівняв у правах шляхту католицького і православного віросповідань. Цим задовольнялися станові інтереси останньої та

закладалися підвалини Люблінської унії 1569 року, за рішенням якої українська шляхта зрівнювалася у правах з польською та литовською.

Козаччина як культурне явище. Особливе місце в культурному житті України XVI-XVIII століть займає такий феномен як козаччина. У цей час культура і релігія мають особливо тісний зв'язок. Наступ польського католицизму привів до об'єднання всіх верств українського населення навколо православ'я. Цементуючою, керівною силою в захисті своєї віри виступало козацтво. Козаки дбали про збереження існуючих церков, монастирів, надавали пожертви на їх облаштування.

В кожній Січі в центрі площі знаходилась церква на честь головного козацького свята – Покрова Пресвятої Богородиці. З кожного військового походу козаки вважали за честь передати частину захопленої здобичі на оздоблення своєї церкви. Зовні козацька церква не вражала багатством оздоблення, але в середині іконостас, ікони були прикрашені дорогоцінними каменями, золотом і сріблом.

Коли козаки молились, то їх права рука була на ефесі шаблі, а шаблю вони частково витягали з піхов. Це було знаком, що в любую хвилину вони готові були стати на захист православної віри. Не рідко в кінці свого життя козаки йшли в монастир і ставали монахами. Як приклад можна привести Трахтемирівський монастир, який в житті козаків займав особливе місце.

Слід зауважити, що кожен курінь на Січі обов'язково мав свої ікони, які були багато і гарно оздоблені. Під ними сидів сам курінний отаман. Перед цими іконами висіли розкішні свічники і лампади.

А тепер зупинимось на житті та побуті козацтва. Козак – це вільна і озброєна людина. Він вважав себе лицарем славного війська Запорізького. Зброя надавала не тільки інші, більші права, яких не мали селяни чи міщани, але й накладала особливі обов'язки, змінювала особисті якості її володаря. Найважливішою козацькою зброєю була, безперечно, рушниця (інші назви: самопал, яничарка, мушкет, фузія). Про влучність козацьких пострілів добре знали вороги. Для ближнього бою у козаків були пістолі, іноді красиво і багато оздоблені. Лук і стріли використовувались до середини XVII століття.

У великій пошані в козаків були шаблі. Їх походження було найрізноманітнішим. Побратими оцінювали козака не по одягу, а по зброї. Якщо при боці у того була довга польська шабля «корабеля», то це вказувало на те, що відібрана вона у польського шляхтича у важкому бою, який все життя вправлявся у фехтуванні і живим би її не віддав. Тому новий її господар – козак, відразу в очах своїх товаришів набував значущості і поваги. В музеях України ми зустрічаємо також турецьку, татарську, перську холодну зброю, яка, як правило, була багато оздоблена, являлась витвором мистецтва. В сирійському місті Дамаск вироблялись

найдосконаліші дамаські шаблі і козак, її володар, міг отримати таку коштовну річ у важкому герці із мусульманським феодалом, у якого була чисельна охорона. Тому така шабля була мрією кожного козака, його найкращою характеристикою.

Займаючись фізичними і військовими вправами, козаки прекрасно володіли також списами, ножами, булавами, келепами, прийомами рукопашного бою.

Артилерія до середини XVII століття використовувалась більше в якості клейнодів, як то прапор, бунчук, литаври. Перші гармати привезли на Січ в 1590 році з Австрії. Захоплювались вони в основному в турок і поляків. Пізніше козаки навчились вилити гармати самі.

На Січ приймалися вихідці з усього світу, але тільки чоловіки. На «вступному іспиті» запитували новачка: «В Бога віруєш?» Той відповідав: «Вірую». Нова вимога: «А ну перехрестись». Кожен християнин, та й представник іншої релігії теж знав як потрібно хреститися. Тому люба людина могла стати громадянином першої у світі християнської республіки.

Новенькому давали інше прізвище, як наприклад: Півторакожуха, Непийпиво, Панібудьласка, Задерихвістповище. Гумор – характерна риса козаків. Маленького зросту козака звали Оглобля, а князя Григорія Потьомкіна за його перуку – Грицько Нечоса. Згадують, як у російсько-турецькій війні Г. Потьомкін, невдоволений якимось діями козаків, крикнув на них: «Неужели на Сечи больше не осталось умных казаков?». А ті у відповідь: «Чому ж не залишилось, батьку, є й розумні. Але їх послали до розумних, а нас оце прислали до вас».

Коли дивишся на козака, то перше, що кидається у вічі, це його зовнішній вигляд. На голові довга чуприна – оселедець, чим довший, тим почесніший. Ту чуприну козак міг ще й тричі закрутити за вухо. На пропозицію від турка полоненому козакові збрити оселедець і залишитись живим, козак відповідав, що краще втратити голову разом з чубом, чим стати «голомозим», скажімо так, стати «потурнаком», зрадником.

Вуса у козаків спадали донизу і теж були предметом гордості. Чим довші – тим краще, почесніше. Часто їх заводили аж за вуха і козак мав чудернацький вигляд. У лівому вусі могла бути срібна сережка. Говорять, що це знак козака «характерника», якого вбити можна тільки срібною кулею. Такого і нечиста сила боялась. Як приклад можна привести кошового Сірка. Коли той ловив рибу в Дніпрі, винирнув Чорт. Але як розповідали запорожці, Сірко не розгубився і вистрілив йому поміж рогів. Той мелькнув у глиб річки, а з тих пір острів, який знаходився поруч, почав називатися Чортомлик.

Звичайні люди, та й козаки, відносились до «характерників» з величезною повагою, захопленням, але і деяким острахом. Згадаємо повість М. Гоголя «Вечори на хуторі близь Диканьки».

Вдягались козаки в XVI-XVII століттях не в однострій, а доволі різноманітно. Одяг рядових козаків був домотканим, сірого, нефарбованого кольору. Тому й називались такі козаки «сірома», «голота». На голову одягалась шапка з вівці – «кучма». Доповнювали одяг сорочка, штани-шаровари, широкі як море, свитка.

У заможних, статечних козаків були кунтуші, жупани, поверх яких вдягали ще й кирею, підбиту хутром. Різнокольорові (чорні, жовті, червоні) чоботи з каблуками (у східних народів каблуки не використовувались).

Першими однострій почали носити реєстрові козаки. У виборних козаків каптани у XVIII столітті були білого кольору, у компанійців – червоного, пушкарів і сердюків – жовтого. Шаровари підтримував поясок – очкур. А от верхній пояс часто був дуже довгий і козак прив'язував один кінець до дерева, відходив на декілька метрів і починав обертатись, накручуючи його на себе багато разів. Такий пояс був особливо престижним.

Їжа в козаків була простою і невибагливою, говорячи сучасною мовою – здоровою. Козаки харчувались рослинною їжею та рибними стравами. Різноманітні каші, кулеші, щерба, саламаха, галушки. В меншій мірі вживали м'ясо, яйця, молоко, масло.

Серед козаків було поширене куріння тютюну. Люлька для козака була невід'ємною річчю (згадайте повість М. Гоголя «Тарас Бульба»). В музеях України зберігається величезна кількість самих різноманітних козацьких люльок, найчастіше коротких, так званих «носогрійок». До речі, в Росії до Петра I паління було суворо заборонено, аж до виривання ніздрів.

Козаки ставились з величезною повагою до своїх батька, неньки, дружини. Остання була повноправною господинею під час відсутності чоловіка. Вона вміла не тільки вести господарство, але й при потребі дати збройну відсіч загарбнику. Так під час повстання Б. Хмельницького величезна польська армія оточила українське сотенне містечко. Коли всі захисники загинули, дружина сотника спустилась в пороховий погріб, дочекалась поки поляки почнуть в нього ломитись і підірвала його, забравши з собою сотні ворогів.

Значна кількість козаків мала добру освіту. Деякі із старшин мали навіть вищу освіту, закінчивши різноманітні колегіуми, академії, університети. На Січі була своя школа. Так як на Запоріжжі проживали представники багатьох націй, то козаки знали по декілька мов. Після другої половини XVII століття на Гетьманщині і Слобожанщині на кошти полків працювали сотні шкіл. Латинь, як мова

міжнаціонального спілкування в Європі, мова науки, широко була представлена в Україні. А в Росії в часи Петра I латинь знав тільки один із його оточення – Мусін-Пушкін.

XVIII століття стало періодом розквіту козацького літопису. Так в Густинському літопису одна із частин називається «О начале козаков». Але особливе значення мають такі літописи, як «Літопис Самовидця» та літопис козацького полковника Граб'янки, які охоплюють період від повстання Б. Хмельницького і до подій 1708 року. Ближче до мемуарної літератури ніж до літопису відноситься 4-хтомне зібрання С. Величка «Сказание о войне с поляками через Б. Хмельницького».

В цьому ж столітті розквітла козацька філософія, політологія, правознавство, історіографія, з'явився перший твір на розмовній українській мові полтавського діалекту «Енеїда» І. Котляревського.

Великою пошаною у козаків користувались пісні, думи, танці. «Їхали козаки із Дону додому», «Ой у полі та й женці жнуть», «Їхав козак за Дунай», «Ой Морозе Морозенку, ти славний козаче», «Та ой як крикнув же та козак Сірко» та інші історичні пісні та епічні думи дають широку художню панораму історичних подій XVI-XVIII століть у їх козацькому сприйнятті та розумінні. В них оспівуються народні герої. Пісні та думи пройняті визвольним духом, ненавистю до загарбників. Вони сповнені пафосом боротьби проти гнобителів. Згадаємо хоча б думи про козака Голоту, або про Ганжу –

Тоді ж то козаки, діти, друзі, молодці
Добре дбали –
Сих дуків-сребраників за лоб брали,
Із-за стола, наче волів, виводжали,
Перед окнами поклали.

В цей час з'явилося чимало творів, що змальовують неспокійний, сповнений романтики побут козака-воїна, який не шкодував життя, визволяючи Україну. У створенні пісень і дум брали участь кобзарі та бандуристи, переважна більшість яких в минулому були козаками, учасниками воєнних походів і битв. В їх устах пісні та думи були своєрідною духовною зброєю проти загарбників. Із танців найбільш відомими були гопак, козачок, метелиця.

Освіта і наука в українській духовності

Освітній рух в Україні у XVI-XVII ст. Пожвавлення культурно-освітнього руху в Україні розпочинається ще з кінця XV ст. В силу несприятливих історичних умов цей процес розгортався дещо сповільнено: інтенсивним він стає аж в останній чверті XVI ст. До того ж у різних регіонах України цей процес мав свої особливості,

які були зумовлені відмінностями конкретних форм їх соціально-економічного і культурного розвитку.

Найскладніші умови існували на землях, що перебували під владою Польщі ще з другої половини XIV ст. Встановлений тут режим національно-політичного гноблення негативно позначився на культурному розвитку цих земель. Відносно кращі умови склалися на землях, які відійшли до Великого князівства Литовського (Підляшшя, Східна Волинь, Київщина, Східне Поділля). Відбулося це в силу того, що деякі галузі духовної культури корінного населення литовських земель за рівнем розвитку відрізнялись від завойованих ними територій України та Білорусії. У результаті частина литовської верхівки слов'янізувалась, перейнявши віру й культуру підкорених народів, «руська мова» (українсько-білоруська) стала загальнодержавною. Тут королівській адміністрації доводилося рахуватись із православними в силу їх економічного (найкращі землі, чисельні і заможні міста) і політичного (певного тяжіння до Московської держави) становища, військово-стратегічного положення (межування з татарами і відповідно роль українців у боротьбі з ними). Національний гніт на землях, які відійшли до Великого князівства Литовського, у деякі періоди був менш відчутний, ніж на західних окраїнах. Мізерна кількість католиків не могла відігравати домінуючої ролі через слабкість свого економічного стану. До 1569 р. вихідцям із Польщі, по суті, не дозволялось володіти тут маєтностями, а місцева адміністрація рекрутувалась переважно з православної шляхти. Католицькі культурно-пропагандистські осередки (костьоли, монастирі) були в цілому нечисленними, хоч кількість їх порівняно з чисельністю поляків була вже непропорційно великою. Все це деякою мірою стримувало польсько-католицьку політичну і культурну експансію – принаймні до Люблінської унії 1569 р.

Щодо стану тогочасної освіти, то треба відзначити відсутність тут будь-якої централізації. Певною мірою це було наслідком відсутності власної державності. Виникнення і функціонування освітніх осередків стало результатом ініціативи здебільшого окремих осіб чи вузько локальних груп. Початки освіти в ті часи можна було здобути в парафіяльних школах, більшість яких концентрувалась при міських храмах. Щоденне міське життя, розвиток ремесла і торгівлі більшою мірою відчували потребу в освічених людях, ніж натуральне сільське господарство. І не випадково найдавніші прямі вказівки про православні парафіяльні школи відносяться саме до міст Львова (1546), Перемишля (1548), Красностава (Холмського) (1550), і Сянока (1551). Маємо свідчення про існування освітнього закладу – «руської» школи у Києві (1563 р., 1571 р.). Можливо, це школа при монастирі Михайла Златоверхого. Навчання світських в монастирях було досить поширеним

явищем, хоч чернечі статuti і забороняли це робити (з метою підтримки моральності). Наприклад. Тоді ж вчився в Учнівському монастирі один із чільних пізніше антикатолицьких діячів Іов Княгиницький, а в Жидичинському – автор відомого сатиричного вірша Ян Жоравницький. Слід думати, що рівень викладання в школах великих монастирів був значно вищим, аніж у парафіяльних. Зокрема, тут були кращі умови для широкого ознайомлення з давньоукраїнськими літературними пам'ятками, з греко-візантійською літературою.

Шляхта й багаті міщани мали змогу давати освіту дітям вдома, де до їх послуг були спеціально запрошені вчителі, так звані бакалаври, педагоги. Так, при 16-річному К.-В. Острозькому був бакалавр, добрий знавець латини. Вдома вчився спершу і Іов Княгиницький. А Ісайя Кам'янчанин здобув при батьках не тільки початкову освіту, а й початкові знання з теології. Звичай наймати домашніми вчителями бакалаврів прийшов в українські землі десь у кінці XV сторіччя, коли знатних дітей почали навчати за кордоном.

Найближчим і найдоступнішим був Краківський Ягеллонський університет. Списки його студентів свідчать про те, що кількість вихідців з українських земель упродовж XVI ст. постійно зростала. Магнатські діти «їздили на науку» і до відомих західноєвропейських університетів. Серед них особливо популярною була Падуанська академія в Італії, що значною мірою пояснюється відносною віротерпимістю цього закладу.

На початку XVI ст. ми вже зустрічаємо поза межами Русі на професорських посадах українців – вихованців європейських університетів. Перш за все на нашу увагу заслуговує життя і діяльність Юрія з Дрогобича, професора Болонського і Краківського університетів, автора першої друкованої книжки, написаної нашим співвітчизником.

Серед інших відомих українців слід назвати імена Павла Русина (близько 1570-1517 рр.), родом із Кросна, учився у Грайфсвальді, був професором у Кракові. У Польщі працювали також Григорій Чуй (близько 1523-1573 рр.), син самбірського шевця, автор поем, панегіриків; Григорій Тичина (Тичинський) з міста Тичин на Галичині, Іван Туробінський та інші вихідці з українських земель, що мали добру європейську освіту – ні в Галичині, ні на Волині, ні в Києві того часу не знайшлося для них місця.

Загальна освіченість суспільства відчутно підвищується наприкінці XVI ст., хоч загалом культурно-просвітній рух ще не набрав масовості і здебільшого освіту можна було здобути в окремих малосильних осередках (православних, протестантських, католицьких). Але саме в цей час виникають і нові за характером центри – миляновицький та острозький. Вони відрізнялися від інших наявністю

численного і постійного складу науковців та власної програми, важливою стороною якої була активна православна пропаганда; широкі та інтенсивні зв'язки з Білорусією, Росією, Балканами.

Осередок у Миляновичах був заснований у волинській маєтності російського емігранта Андрія Курбського в кінці 60-х років XVI ст. і діяв аж до його смерті у 1583 р., тобто близько 15 років. Він став хронологічно першим значним православним культурно-освітнім осередком України з власною, наперед окресленою науковою програмою, світським складом співробітників. До праці в ньому залучалися як російські інтелектуали, що проживали в Речі Посполитій, так і місцеві діячі. При осередку діяла школа. Культурна та агітаційно-пропагандистська діяльність протікала тут досить інтенсивно і поширювалась на значну територію: від сусідів-шляхтичів та Острога до Вільнюса, Львова, Слуцька, а ідеї А. Курбського та його сподвижників користувалися неабияким авторитетом.

До основних культурно-освітніх та ідеологічних центрів України перелому XVI та XVII ст. належить центр, заснований у Острозі. Власником Острога в цей час був Костянтин-Василь Костянтинович Острозький (1526-1608). Від батька, гетьмана Великого князівства Литовського, князь успадкував значні володіння, які з часом в декілька раз збільшив, ставши найбільшим після короля магнатом речі Посполитої. У 1603 р. йому належало 59 міст, містечок, замків, 857 сіл, 111 фільварків. Він володів територією, що простягалась на третину Волині, землі Київського, Подільського, Руського воєводств, Малопольщі. Щорічні прибутки від цих латифундій досягали 1 млн. злотих. Такі маєтності, як і знатне походження, дозволили К.-В. Острозькому посісти і впливові державні посади. Концентрація великої влади і багатств давала змогу йому протягом 50 років відігравати значну роль у політичному житті речі Посполитої. Королівська адміністрація мусила рахуватися з князем, який утримував чи не найбільше військо серед магнатів. Людина широких поглядів і устремлінь, К.-В. Острозький дбав про майбутнє України-Руси і бачив його, перш за все, у розвої освіти та культури. Перше відоме починання князя на цій ниві відноситься до 1572 р., коли в Турові, місті, де він народився і провів дитячі роки, було виділено землю для школи.

Зусиллями князя-мецената освітнім центром став і Острог, де у 1576 р. було засновано першу вищу школу в Україні – слов'яно-греко-латинську академію. По різному називали цей навчальний заклад сучасники – «тримовним ліцеєм», колегією, академією. При всій різноманітності висловлювань про острозький учбовий заклад усі відзначають високий рівень викладання у ньому, зокрема те, що тут викладались грецька, руська (старослов'янська) та латинська мови. Обов'язковими були предмети «тривіуму» (граматика, риторика, діалектика) та

«квадривіуму» (арифметика, геометрія, астрономія, музика). Серед острозьких діячів кінця 70-х – початку 80-х років були Іван Федоров, Герасим Смотрицький (перший ректор), Андрій Римша, вчені греки Діонісій Раллі, Феофан Грек, математику і астрономію викладав доктор медицини і філософії Краківського університету Ян Лятош та інші.

Протягом 60-річного існування Острозької академії (1576-1636 рр.) її закінчило близько 500 осіб. Вихованці ставали вчителями, літераторами, друкарями, проповідниками. Національно-визвольний рух в Україні та Білорусії отримав значний загін культурно-пропагандистських діячів. Засновані ними школи мали велике значення у поширенні освіти серед народу, у підготовці наступного покоління просвітителів. Навіть на основі тих нечисленних даних, що збереглися до сьогодні, можна стверджувати, що більшість відомих українських та білоруських діячів кінця XVI – першої третини XVII ст. були безпосередньо пов'язані з Острогом.

Від самого початку академії призначалась відповідальна політична роль: протидіяти полонізаторському впливові на українську та білоруську молодь католицько-єзуїтських учбових закладів. Тому в навчальному процесі багато уваги приділялося вихованню в учнів почуття патріотизму, любові до культури, мови, традицій свого народу. Недарма посланець Папи Римського в Речі Посполитій А. Поссевіно стурбовано писав, що «князі Острозькі і Слуцькі мають друкарні і школи, якими схизма підтримується» і багато зусиль спрямовував на те, щоб надати острозькому культурно-ідеологічному центрові прокатолицького спрямування.

Одночасно з академією виникли в Острозі літературно-перекладацький гурток і видавництво. Поряд із загальнокультурними функціями великим було їх значення у формуванні національної самосвідомості. Саме в Острозі вийшли друком та розповсюджувалися в рукописах найбільш відомі українські полемічні твори. Одним з найкращих слов'янських друків стала острозька «Біблія», видана Іваном Федоровим 12 серпня 1581 р.

Світопростір українських братських шкіл XVI-XVII ст. Виникнення і роль православних братств у процесі розвитку української духовності в пізньосередньовічну та барокову епохи важко переоцінити. Першорядної уваги в діяльності православних братств заслуговують «школи та друкарні» як новітні засоби боротьби за людину, засоби поширення думок найкращих полемістів й мислителів – захисників православ'я. Поширення між українським населенням освіти для братських шкіл означало також «оборону» канонічного православ'я від інокультурної експансії польсько-католицьких впливів, що було нововведенням. Взявши на озброєння науку і освіту, братства розширили межі світосприйняття

як православних «наставників», так і учнів шкіл. Це сприяло загальному виходу народу на інший, більш високий духовний та культурний рівень.

Особливе місце в історії розвитку освіти в Україні посідає Львівське Успенське братство. Перші відомості про нього датуються 1463 р. У 1586 р. при ньому було засновано і першу братську школу. За її зразком створювалися аналогічні навчальні заклади в різних містах України. У першій половині XVII ст. братські школи відкривалися і в деяких селах.

Слід зазначити, що історичні свідчення про перші навчальні заклади, організовані братствами, обмежені. Так, організація навчального процесу Львівської братської школи зафіксована у Статуті, який мав назву «Порядок шкільний», був одним з найстаріших шкільних статутів Європи і став зразком для інших братських шкіл.

Відомо, що шкільна кімната розміщувалась у братському будинку. Заняття влітку розпочиналися о 9-й ранку, а взимку вчитель сам визначав час початку навчання. Учень займав місце в класі, яке визначалося результатами його успіхів. Учні, як правило, ділили на три групи: одні вчилися розпізнавати літери, інші – читати і вчити напам'ять певний навчальний матеріал, треті – міркувати, пояснювати прочитане. Читати і писали вчилися слов'янською мовою.

Навчальний день починався з молитви, а потім школярі відповідали домашнє завдання і перевірялися виконані вдома письмові роботи. Потім вчитель пояснював новий матеріал і видавав завдання. Іноді урок проходив у формі бесіди чи диспуту. Обов'язковим був відпочинок. Діти обідали і знову поверталися до школи, виконували і перевіряли домашні завдання один у одного. Таким чином, у школах запроваджувались елементи класно-урочної системи навчання, а також різні методи: пояснення, бесіда, самостійна робота, диспут, взаємне навчання. Для закріплення навчального матеріалу широко практикувалось повторення. За порядком у школі, поведінкою учнів і виконанням домашніх завдань стежили виділені на кожний тиждень чергові учні та спеціально призначені вихователі.

Статут передбачав режим навчальної діяльності учнів і регламентував роботу вчителів. Вчитель виконував обов'язки дяка та писаря, обирали його на загальних зборах братства. Крім високих професійних якостей, він мав бути «благочестивим, смиренномудрим, лагідним, витриманим, не п'яницею, не блудником, не краснобаєм, не посібником єресей, а сприяти благочестю і в усьому являти собою взірець благих справ». Платню дидаскал отримував з прибутків церкви, а також із коштів, що платили батьки за навчання дітей. За добру роботу вчитель міг отримати «святкові» – 5,5 гроша.

Особливої уваги заслуговують стосунки братської школи і батьків, які були зафіксовані у Статуті. Батько підписував угоду з ректором, де зазначалося, чого школа має навчити учня. Крім того, в угоді визначались і обов'язки батьків чи опікунів – сприяти навчанню та вихованню своєї дитини. Угода підписувалась у присутності двох свідків, найчастіше це були сусіди. Обов'язком батьків була перевірка домашнього завдання.

Головною ідеєю Статуту була ідея станової рівності. До школи приймалися діти усіх станів. Дітям з убогих сімей надавалась матеріальна допомога, а сироти були під повною опікою братства, яке вимагало від учителів своєї школи однакового ставлення до всіх учнів. «Дидакал має вчити й любити всіх дітей зарівно, зазначено у Статуті Львівської братської школи, – як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, що по вулицях ходять, поживи просять». Становище учня в школі залежало не під матеріального стану батьків, а від його особистого успіху у навчанні та поведінці.

Зміст освіти мав гуманітарний характер. Зокрема, вивчали граматику грецької, слов'янської, латинської, польської мов. Діалектику і риторику викладав один учитель. Підручники з цих предметів були написані латинською мовою, але у Статуті Львівської братської школи були вказівки щодо вивчення цих дисциплін та філософських наук за посібниками, написаними слов'янською мовою.

Серед предметів, які вивчали в школі – курс інтегрованої математики. Наприклад: арифметику вивчали разом з геометрією й астрономією. Були поширені і предмети естетичного циклу: малювання, співи.

До змісту освіти у школах першого типу, крім читання та письма, входила лічба, малювання, вивчення катехізису, особливе місце займали співи, оскільки церковний хор складався з учнів. У деяких братських школах, наприклад у Київській, практикувався багатоголосий спів у 4, 6, 8 голосів.

У 1592 р. при підтримці гетьмана запорозьких козаків П. Сагайдачного Львівське братство одержало від короля Сигізмунда III право викладати в школі сім вільних наук (граматику, діалектику, риторику, арифметику, геометрію, астрономію, музику).

Першим ректором Львівської братської школи був грек Арсеній, архієпископ Елассонський, який склав граматику «Адельфостер» і викладав грецьку мову. Львівська братська школа мала сильний викладацький колектив. Це Стефан Зизаній – викладач грецької мови, Лаврентій Зизаній – викладач слов'янської, Кирило Транквіліон Ставровецький – автор релігійно-моральних міркувань, Іов Борецький – викладач грецької та латинської мов, Памва Беринда – лінгвіст, укладач першого друкованого азбуковника – словника енциклопедичного типу.

Львівська братська школа не тільки постачала братським школам навчальні посібники, а й готувала для них учителів.

Значну роль у розвитку освіти і культури у першій половині XVII ст. відіграла Київська братська школа підвищеного типу, яка пройшла шлях від школи до академії. Заснована вона була Київським Богоявленським братством у 1615 р. на землях, які передала відома українська меценатка Галшка Гулевичівна, її статут затверджений у 1620 р. за зразком Львівської. Першим ректором Київської братської школи став Іов Борецький. З цим навчальним закладом пов'язані імена таких видатних діячів культури, як Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, Захарія Копистенський та ін.

У кінці XVI – на початку XVII ст. в Україні діяло близько тридцяти братських шкіл (Перемишль, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Городок). Основою створення братських шкіл були добровільні пожертвування членів братств. Саме цей фактор і визначав їх становий характер.

Братські школи внесли в тогочасне духовне життя повноцінний діалог як форму пошуку адекватних часові відповідей на нагальні потреби сучасності й майбутнього. Діалог цей розгортався не лише у формах полеміки з уніатами, а й у межах одного світоглядного спрямування. Спрямований він був на пошук ідеї збереження духовної ідентичності українського народу.

У друкарнях паралельно з духовними книгами братські школи друкували підручники, наукові трактати, ведучи цим самим ідейний наступ по всіх ділянках й в усіх вимірах культурного життя ранньобарокової української людини. На думку дослідників, саме «цією діяльністю було започатковано формування нового типу людської особистості, у якому органічно єднались духовний пошук консервативних орієнтирів, панорамна культурна картина самого буття людини і, зрештою, творче світоосягнення, яке вилилось у повноводну ріку барокового різнобарв'я. Врешті-решт це, певне, й стало порятунком духовно-національного дискурсу в Україні від розчинення в більш потужних експансіоністських культурах».

Українська церква, церковні братства, діяльність братських шкіл стали епохальним явищем в історії українського шкільництва, що забезпечило його дальший бурхливий розвиток. Вони виплекали й перед усім світом показали нову генерацію освічених людей України, творчих інтелектуалів, палких патріотів, мужніх захисників свого народу від нашествия польських колонізаторів, носіїв і пропагандистів ідей української державності, будителів українського національного відродження, утвердження людської гідності українця, почуття поваги до представників інших народів.

Братські школи відіграли велику роль і в народженні нових могутніх духовних і наукових центрів, зокрема Києво-Могилянської академії.

Києво-Могилянська академія як духовний, навчальний та науково-культурний центр східного та південного слов'янства. У 1631 р. визначний культурний діяч, на той час архімандрит Києво-Печерської лаври, Петро Могила (1596-1647) заснував при Лаврі нову школу за латинськими взірцями, яка вже у 1632 р. була об'єднана з Київською братською школою. Так утворився Києво-Могилянський колегіум, що в майбутньому став одним з провідних центрів освіти та науки не тільки в Україні, а й в усьому слов'янському світі. Заслуга П. Могили полягає в тому, що він перетворив Колегію на такий навчальний заклад, який згодом став взірцем для всіх духовних шкіл. О. Оглоблін зазначав: «Доба Могили – то була доба великих досягнень... Створення Києво-Могилянської колегії, цієї слави і гордості Київських Атен, що незабаром стане «альма-матер» для всього православного Сходу, і її величезна наукова історично-археологічна праця зробила Київ панівним центром усієї Східної Європи».

Під невтомним патронатом митрополита Київського і Галицького (з 1632 р.) Петра Могили колегія інтенсивно розвивалася й за порівняно незначний, десятирічний період піднялася до рівня, що перевершував найкращі показники уніатських та католицьких шкіл. Вона давала православному народові й Церкві «багато благочестивих і вчених мужів».

Для забезпечення закладу викладацькими кадрами найвищого рівня Митрополит посилав в закордонні університети кілька юнаків, а зі Львова запрошує колишніх однокласників по Замойській академії Сильвестра Косова та Ісайю Трофимовича-Козловського, який і став першим її ректором. Він також є першим українським доктором богослов'я, одним із авторів «Катехізису» (1645 р.). Йосиф Кононович-Горбацький також приїхав до Києва зі Львова, читав риторику, а пізніше – у 1639-1642 рр. – перший філософський курс. Пізніше цей курс читали його учні Інокентій Гізель та Іоасаф Кроковський. І. Гізель є автором книги «Синопис» (1674 р.), що служила підручником історії багатьом поколінням українців, росіян та білорусів. Найпоширенішою книгою для домашнього читання стає «Києво-Печерський патерик» (1674 р.), у підготовці нового видання якого також брав участь І. Гізель. М. Попович зазначає, що саме навколо професорів колегії склалося інтелектуальне ядро староукраїнської культури. Переважно це було освічене духівництво. Вони писали вірші, ставили трагедії, драми та інтермедії, вчили співу і філософії, видавали різноманітну літературу в лаврській друкарні, тобто *вчили мудрості*.

Як вчений, П. Могила був автором ряду книг: «Євангеліє учительне» (1616 р.), «Анфологіон» (1636 р.), «Требник», численних полемічних проповідей. У 1629 р. для української церкви він склав «Літургіон або Служебник». У роботі над ним П. Могила користувався грецькими оригіналами та древніми руськими виданнями.

П. Могила був співавтором катехізису «Православне ісповідання віри». В ньому подано основи віри православної церкви. Цей твір мав епохальне значення. Як основна богословська книга для всіх православних церков він був у 1643 р. затверджений патріархами східних християнських Церков. «Православне ісповідання віри» залишилося в Україні єдиним підручником в навчанні віри аж до XIX ст.

Влада Речі Посполитої вороже поставилася до колегії в Києві. Король Владислав IV у 1633 р. наказав ліквідувати там «латинські школи», сейм у 1635 р. заборонив викладати філософію. Однак, у супереч урядовим заборонам, у колегії і далі викладали повний філософський курс, а також елементи теології. Остання як «цариця наук» в добу середньовіччя вважалася неодмінним атрибутом вищого навчального закладу.

Києво-Могилянська колегія прилучила українську інтелектуальну еліту, а через неї і весь народ, до надбань світової цивілізації та культури, створеної людством упродовж його історії. П. Могила закупив за свій рахунок близько сотні коштовних фоліантів з творами отців Церкви, а також кращі на той час історичні трактати, латинські словники, твори Сенеки, Ювенала, Горація, Овідія, Цицерона та інших письменників з коментарями, підручники з тригонометрії, логіки, метафізики для академічної бібліотеки і посилав вихованців свого закладу для вдосконалення знань за кордон. За спостереженнями Дмитра Чижевського, найбільше посланців їхало до Італії та Німеччини, але були й такі, що вчилися в Іспанії та Португалії, Англії та Франції, Голландії та Данії, Чехії та Польщі.

Завдяки синтезу духовних надбань Заходу і Сходу Європи, який здійснювався на основі вітчизняних традицій і якому П. Могила надав нового значного прискорення, Україна повернулася обличчям до Заходу без прийняття католицьких догматів і без втрати національної ідентичності.

Діяльність П. Могили як митрополита Київського і Галицького тривала 14 років. Вона охопила всі сторони церковного та культурного життя. Тому Київ називали тоді Могилянськими Атенами, а той період історії України по праву можна назвати Могилянською добою. Діяльність та твори П. Могили сприяли духовному єднанню українського народу, утворенню в Україні єдиного комунікативного простору культури, а отже, й націотворенню. В'ячеслав Липинський говорив про наявність у той час духовних вождів «типу Могили» і політичних «вождів типу

Хмельницького», з яких перші передують, а великою мірою і зумовлюють появу других.

Перед смертю Петро Могила записав у своєму заповіті: «Ще заки став я архімандритом Печорського» монастиря, бачучи, що занепад віри й побожності серед народу походить від повної нестачі в нас освіти та школи, дав я обіт моєму Богові все своє обертати почасти на відбудову зруйнованих Божих руїн, від яких полишилися нужденні руїни, почасти на заснування шкіл і закріплення прав і вольностей українського народу».

У 1701 р. Києво-Могилянська колегія стала офіційно називатися Академією завдяки старанням гетьмана Івана Мазепи, ректора Йосифа Кроковського та Київського митрополита Варлаама Ясинського. У світлі реформ Петра I її становище виявилось двозначним: академія залишалась університетом західноєвропейського типу з гуманітарною орієнтацією освіти. Імперська ж влада намагалася перетворити її на пересічний російський духовний заклад. Незважаючи на наполегливий опір українських православних ієрархів, які вказували на всестановість і світський характер академії, кількість дітей священнослужителів там повільно, але зростала (із ¼ у кінці 40-х рр. XVIII ст. до близько половини загальної кількості школярів у кінці 80-х рр. цього століття). Перетворення її на духовний навчальний заклад відбулося уже на початку XIX ст.

Чисельний склад академії коливався в межах 1000 чоловік, у часи лихоліття падав до 100. Матеріальне становище студентів було дуже тяжким, заробляли на прожиття миркуванням, тобто співали канти під вікнами у часи вакацій по всій Україні.

Навчання в академії продовжувалося 12 років, але поступали на навчання протягом всього року, коли хто хотів, у деяких класах залюбки сиділи по декілька років (наприклад, у класі риторики). Закінчували навчання так само довільно, як і вступали до академії. Більшість залишала її після риторики – це давало пристойну загальну освіченість і навіть уміння розмовляти латиною. Богослов'я не любили навіть ті, хто збирався стати священником. Це зумовило появу указу митрополита у 1761 р., згідно з яким ті студенти, які готуються стати священниками, мають закінчувати навчання класом богослов'я, в противному випадку їм не будуть надавати багаті парафії. Священникам наказувалось «дочок своїх за невчених не видавать під загрозою втрати місць». Якщо спудей закінчив клас богослов'я, він мав право на тестя з парафією в 80-100 дворів, якщо покинув після філософії – 60-80 дворів, риторики і нижче – менше 60 дворів.

Києво-Могилянська академія стала не тільки престижним центром освіти і науки, а й, як відзначають дослідники «велетенською лабораторією нової культури,

в якій сформулюється не лише оновлене літературне мислення, а й нова індивідуальність, «людина Бароко», чий критичний допитливий розум подолає обмеження геоцентричної культури і забезпечить народження світської ментальності, без якої неможлива новітня культура вже нашого часу». Важливою рисою цієї культури була виразна багатомовність місцевих елітарних кіл, соціальну та культурну потребу в якій визначала велика мобільність кордонів того політичного, соціального та культурного простору, на маргінесі якого століттями опинялися етнічно українські регіони. Академік Ярослав Ісаєвич стосовно цього зауважував, що «користування латинською і польською мовами на елітарних рівнях культури продовжувалось у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. в автономній Лівобережній Україні-Гетьманщині, яка посіла у той час провідне місце в розвитку української культури».

І хоча культурні процеси другої половини XVIII – початку XIX ст. істотно змінили мовні пріоритети місцевої освіченої публіки, – її багатомовність, сформована не найменшою мірою завдяки навчанню в Києво-Могилянській академії, збереглася повністю.

Підвищення загального культурно-освітнього рівня українського народу створювало передумови для успішного змагання оновленої української культури за право на самостійний розвиток. Як показали даліші події, загальний баланс змін був позитивним. Значно збільшилася кількість письменних людей. Сірієць Павло Алеппський, який проїздив у 1654 і 1657 роках через Україну, навіть стверджував, що «у країні козаків усі діти вміють читати, навіть сироти». А італійський історик і юрист Бісаччіоні Майоліні у своїй «Історії громадянських воєн...», надрукованій у 1653 р. в Болоньї, з великою симпатією та прихильністю відгукувався про український народ, підкреслюючи в українців одну примітну рису – «потяг до освіти надзвичайно розвинений серед цих простих людей». Коли це й перебільшення, то немає підстав сумніватися в тому, що Україна зуміла не лише зберегти, але й модернізувати свою культурну спадщину.

Розвиток книгодрукування в Україні. Документи свідчать, що найстаріша друкарня в Україні існувала у Львові з 1460 р., коли «львівський громадянин *Степан Дропан* для матеріальної підтримки ... подарував монастиреві свою власну друкарню, яку польський король Казимир IV підтвердив привілеєм у 1469 р.». Знаходилася ця друкарня у монастирі Святого Онуфрія, про що свідчать також книги Іоана Златоуста, передруковані у 1614 р. українським письмом. Документи XV ст. містять дані щодо особи С. Дропана, якого можна вважати зачинателем українського друкарства.

Дещо пізніше з'явилася друкарня і в Києві. Про це свідчить топографічний опис Київського намісництва 1787 р., де в розділі «О типографии, или печатном доме Киево-Печерской Лавры» сказано: «Друкарський будинок Києво-Печерської Лаври ... будував архімандрит печерський Проталій велінням князя Костянтина Івана Острозького ... який тоді подарував Києво-Печерській Лаврі літери і всі знаряддя до друкарської справи, що раніш належали Острозькій друкарні, в літо від народження Христова 1531».

Цей документ не тільки розповідає про заснування першої друкарні в Києві, а й свідчить про те, що і в Острозі ще 1531 р. також була друкарня. У XVI ст. в Україні було вже кілька осередків книгодрукування – чи не найбільших вогнищ культури нашого народу. Зазначимо, що у кінці XV – на початку XVI ст. перші книги церковнослов'янською мовою надрукували Швайпольт Фіоль у Кракові і Франциск Скорина у Празі.

Міцну основу для розвитку друкарства в Україні, а разом з ним до освіти і літератури, заклав **Іван Федоров** (Федорович), який втік з Москви від переслідування реакційного духовенства у 60-х роках XVI ст. Приїхавши до Львова у 1572 р., він продовжив справу, розпочату Степаном Дропаном століттям раніше – йшов «стопами боговибранного мужа» і «друкування занедбане відновив». У 1573 р. Федоров за допомогою меценатів створив у Львові друкарню, де роком пізніше надрукував знаменитий «Апостол» (збірник описів життя святих). Через деякий час Федоров розорився, заклав друкарню і на запрошення князя К. Острозького, – одного з тих, хто зберіг відданість православ'ю, – переїхав у його маєток в м. Острозі. У 1578 р. Острозька друкарня видала «Азбуку», 1580 – «Книгу Нового Завіту», а 12 серпня 1581 р. «Острозьку Біблію» – перше у слов'янському світі повне видання Біблії церковнослов'янською мовою. З метою пошуків достовірного тексту К. Острозький спорядив послів до Чехії, Польщі, Московії, Болгарії, Греції, Палестини, вів листування з Вселенським патріархом, створив при Острозькій академії спеціальну комісію з перекладу Святого письма, залучив 72 перекладачів, грецьких вчених. «Острозька Біблія» (1256 сторінок) стала взірцем для всього православного слов'янства. Її примірники купили королівські бібліотеки Швеції і Франції, що свідчило про високий рівень видання. І. Федоров був діячем епохи Відродження на її завершальному етапі. Художні елементи його книг ясні і життєрадісні. Повага й уважне ставлення Федорова до національних традицій українського народу, любов до його культури і мистецтва сприяли надзвичайно великій популярності мистецької спадщини видатного друкаря в Україні.

Друкарська справа отримала розвиток у всій Україні. Вже в першій половині XVII ст. тут нараховувалося близько 20 друкарень, найбільшою з яких була друкарня

в Києво-Печерській лаврі. Навколо цієї друкарні об'єдналося чимало видатних діячів української культури, як світських, так і духовних: Єлисей Плетенецький, Йов Борецький, Памво Беринда, Лазар Баранович, Інокентій Гізель. Тут працювали відомі художники і гравери: Тимофій Вербицький, Інокентій Щирський, Леонтій Тарасевич. Допоміжні технічні роботи виконували студенти братської школи і колегіуму. На чолі неї стояв управитель і два помічники. Друкарня мала паперову фабрику, словолитну, рисувальну, гравірувальну і палітурну майстерні, бібліотеку. Саме тут було видано з ініціативи І. Гізеля перший систематичний виклад історії України (за 100 років його було перевидано 25 разів). Великою популярністю далеко за межами України користувався «Катехізіс» Петра Могили, який 25 років стояв на чолі видавничої справи в Україні.

З Києво-Печерської друкарні виходила не лише богословська, а й інша література: історична, художня, полемічно-публіцистична. Видання відзначалися красивим шрифтом, високою якістю набору, гарною композицією заголовних листів, фігурними літерами, прикрашалися мініатюрами, заставками, художньо виконаними малюнками.

Друкарні створювалися на кошти меценатів, Війська Запорозького, активно займалися організацією типографій братства. До середини XVII ст. в Україні нараховувалося вже близько 40 різних друкарень. Розвивали і вдосконалювали мистецтво друкування Памва Беринда, Семен Будзина, Михайло Сльозка, Іван Филипович та інші.

В Україні було поширеним таке цікаве явище, як *мандрівні друкарні*. Навантажені друкарським устаткуванням підводи переїжджали з одного міста до іншого, від монастиря до монастиря, і там, де вони зупинялися, кипіла напружена робота. У XVII ст. одна із таких належала *Павлові Домживу* і його соратникові і другові *Сильвестру*. Інша – відомому українському вченому, письменникові *Кирилу Транквіліону Ставровецькому*. Про П. Домжива відомо небагато. З 1618 до 1629 р. ним було видано дев'ять книг, серед них в Угорцях на Самбірщині – «Собрание вкратце словес от божественного писания» (1618), невелику книгу, яка слугувала підручником для «малолетних отрочан». У 1625 р. друкарі ненадовго завітали до Загорівського монастиря, а звідти – у Четвертню на Волині. Найбільша книга – «Часослов» (505 арк.) – була видана у с.Чорна на Ровенщині, де П. Домжив у 1629 р. став ігуменом новозаснованого монастиря. 1634 р., після смерті Домжива, Сильвестр передав друкарню до Луцького монастиря.

К. Ставровецький друкував власні твори. У 1618 р. у Почаївському монастирі було видано «Зерцало богословия», а у місті Рахманов на Волині у 1619 р. – «Євангеліє учителное», де виклав істини православної віри, її догмати, а також

показав тяжке становище селян-кріпаків. Духовний собор під головуванням Іова Борецького ухвалив заборонити її. Московський патріарх Філарет і цар Михайло Федорович видали грамоту, в якій книга була названа єретичною, а сам автор – «врагом божим та єретиком». Після виходу «Євангелія» К. Ставровенцький ліквідував свою друкарню, але, незважаючи на це, книга видавалась три рази.

Найбільшу питому вагу у друкарській продукції мали книги релігійного характеру, але видавалися також наукові трактати, довідники, календарі, підручники. Деякі з підручників відігравали важливу роль в освіті. Так, граматику, автором якої був М. Смотрицький (1619 р.), М. Ломоносов назвав «вратами вченості». Вона перевидавалась більше 150 років практично у незмінному вигляді. У домашніх бібліотеках багатих львівських міщан нараховувалися десятки й сотні книг. Взагалі книги були дуже популярні серед народу, сприяли боротьбі проти уніатів, панства.

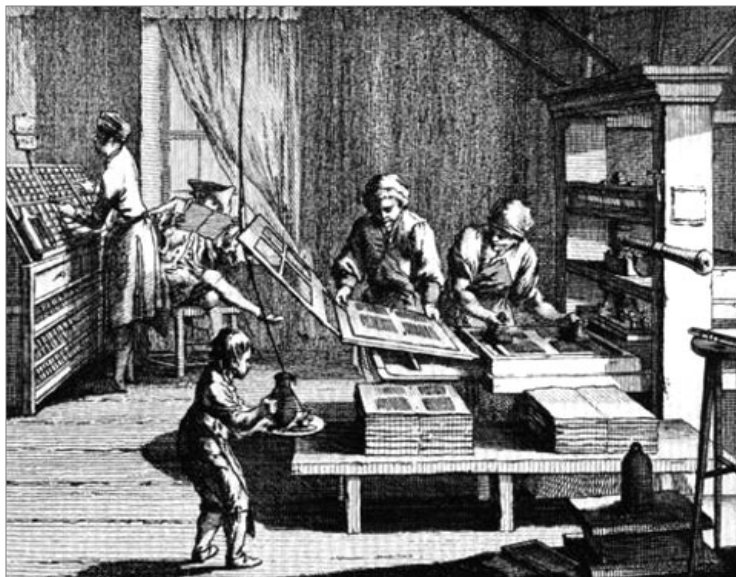
У частині України, яка перебувала під владою Москви, у XVIII ст. царський уряд, ліквідовуючи рештки української державності, фактично припинив діяльність друкарень. Указом Синоду від 07.09.1721 р. дозволено було друкувати лише богослужбні книги. Перевидання старих можливе було лише після звірення з великоросійськими книгами, «щоб ніякої різниці і окремого наріччя в них не було». Для друкування потрібно було мати спеціальний дозвіл духовної колегії. Цим указом друкарні були поставлені у цілковиту залежність від московської цензури. Наприклад, через штрафи, накладені на Чернігівську друкарню, вона збанкрутувала. Після ліквідації Запорозької Січі у 1775 р. книгодрукування українською мовою занепало.

Запитання для самоперевірки:

1. Чи сприяла польсько-литовська доба розвитку культури в Україні?
2. Коли і ким було започатковано книгодрукування в Україні?
3. Як і чому народні обрядові дійства трансформувалися у театралізовані розваги?
4. Під впливом яких чинників в українській освіті відбулися істотні зміни на межі XVI-XVII століть?
5. Яка система освіти використовувалася в Острозькій академії?
6. Які особливості характерні для українських братських шкіл?
7. Як мандрівники, зокрема Павло Алепський, характеризували рівень освіти в Україні?

Література

1. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI-XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1966. – 251 с.
2. Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 2-9.
3. Ісаєвич Я. Д. Юрій з Дрогобича // Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці. – Львів, 1992. – С. 277-287.
4. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К.: Наукова думка, 1990. – 190 с.
5. Микитась В. Л. Давньоукраїнські студенти і професори. – К.: Абрис, 1994. – 287 с.
6. Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова. – Львів: Вид-во при Львів. ун-ті, 1974. – 224 с.
7. Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів: Вид-во при Львів. ун-ті, 1975. – 151 с.
8. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 2001. – 728 с.
9. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. – К.: Вища школа, 1981. – 235 с.
10. Шаров І. 100 видатних імен України. – К.: Альтернативи, 1999. – 502 с.

Старовинна друкарня

Лекція 2. Староукраїнська барокова культура

1. Джерела й основні риси українського бароко.
2. Формування українського театрального мистецтва.
3. Кобзарство як специфічний український культурний феномен. Розвиток музичного мистецтва (Д. Бортнянський, М. Березовський, А. Ведель).
4. Меценати і культурні діячі (К. Острозький, Г. Гулевичівна, П. Могила, І. Мазепа).

Притча про блудного сина. Тріодь пісна, 1627 р.

Джерела й основні риси українського бароко. Проблеми стилю бароко досліджуються з другої половини XIX ст. Раніше цей стиль, що склав цілу епоху в історії мистецтв, трактувався як відступ від естетичних норм. Побутувала введена в обіг теоретиками класицизму думка, ніби доба бароко – це непорозуміння в мистецтві, півтора сторічне панування несмаку, начебто бароко підточило і врешті-решт зруйнувало культуру Відродження. Французькі енциклопедисти, німецькі та інші філософи Європи класицистичної орієнтації аналізували мистецтво XVII – першої половини XVIII століття як таке, що немовби зіпсоване різними надмірностями і про яке «можна говорити і писати лише з іронією». Відтоді слово «бароко» стало терміном з відчутним негативним змістом: «дивний», «химерний». Українське мистецтво бароко – оригінальний місцевий варіант, одне з найцікавіших відгалужень світового бароко. Цей стиль ще називають «козацьким», або «мазепинським» бароко. Він досліджується з початку XX ст., проте тривалий час його також називали «занепадницьким».

Епоха українського бароко майже повністю співпадає з часом існування української Гетьманської держави (40-і роки XVII – 70-ті роки XVIII ст.). Саме в цей час Україна знову заявила про себе як про суб'єкта світової історії, а Київ проголошується «Другим Єрусалимом».

Дух епохи Гетьманської держави призводив до того, що притаманна бароко трагічність світосприйняття в контексті української культури витіснялась на задній план, а переднє місце починала займати героїко-патріотична тема. Тенденції життєстверджуючого сприйняття дійсності та розкриття здатності протистояння ворожим силам визначають специфіку українського бароко, що пов'язана не тільки з духовним кліматом епохи Гетьманщини, а й з героїко-стоїстичними рисами українського менталітету.

Бароко в різних мистецтвах проявляється нерівномірно і це зумовлено рядом причин. Основна з них та, що в нових структурних утвореннях у мистецтві новий стиль утверджувався швидше, ніж у давніх, обтяжених вантажем традицій. Першими відреагували на бароко нові структурні утворення: полемічна література і тиражована графіка, що розвинулися в останні десятиліття XVI ст. Стиль бароко виник в Україні як реакція на підготовку й проведення Брестської унії 1596 року, причому найраніше він виявився в мистецтві слова. Появу *полемічних творів* («Послання до латин из их же книг», бл. 1577-1581 рр.) можна вважати початком бароко в українській літературі. Твори Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Івана Вишенського, Стефана Зизанія, Христофора Філарета, Клірика Острозького, Мелетія Смотрицького, Захарії Копистянського несуть у собі окремі ознаки барокової прози з погляду як змісту, так і форми: в них динамічний розвиток думки, апеляція до

читача, нагромадження образів, риторичні засоби, контрастні порівняння, багата синоніміка. Провідною постаттю в ранньому літературному бароко України був Іван Вишенський. (1545-50 – після 1620) – видатний український письменник-полеміст.

Стиль І. Вишенського походить від візантійської проповіді, але споріднений з літературною манерою сучасних йому полемістів і «наближається до кращих взірців барокового стилю». І. Вишенський малював барвисті, гіперболічні образи морального занепаду вищих верств, зокрема духовенства, протиставляючи їм «бідних підданих» і простих ченців.

Накопичення епітетів, порівнянь, запитань і закликів, іронічне представлення побутових деталей, багатство словника, використання живої народної мови надавало творам Вишенського яскравості й ефектності. Так, у глузливому зверненні до єпископів («Послання до єпископів»), автор кидає в обличчя «панам єпископам» гнівне звинувачення: «Чи не для того вони єпископства домагались, щоб більше майна, маєностей та прибутків у церкві Божої здобути? Щоб у достатках розкішних, «як у маслі плавати?»

З кінця XVI століття бароко утверджується в українській поезії («Скарга нищих до бога», цикли віршів Києво-Михайлівського і Загорівського збірників).

Особливістю розвитку багатьох художніх культур є поєднання традиційних та нових рис у мистецтві з переважанням ознак провідного стилю. Бароко в літературі та мистецтві України позначене переробкою давньої форми. Ряд особливостей українського бароко зумовлений впливом на його формування народної творчості. Навіть пам'ятки, які виконувалися на замовлення панівної верхівки, не позбавлені елементів народної культури, пройняті народним світовідчуттям. У полемічних літературних творах є чимало слів і зворотів розмовної мови. Приказка, афоризм, метафора – не рідкість і в книжній поезії. Декоративні елементи з народної творчості проникали в мініатюру і гравюру. Фольклорна течія характерна не тільки для народного, а й певною мірою для професійного іконопису. Українське бароко в цілому більш стилізоване в народному дусі, ніж у деяких західних країнах, де воно розвивалося у відносній ізольованості від фольклорної стихії.

Перші ознаки бароко в українській художній культурі з'являються в останній чверті XVI ст. Найшвидше і найповніше втілили їх в собі **книжкова мініатюра і графіка**. Гравюри українських книг, надрукованих за участю Івана Федорова, виражають своїм змістом і декоративним ладом переважно ренесансне світобачення. Це знайшло відбиття у піднесенні ролі людини в земному житті, шанобливому ставленні до її творчої праці, створенні довкола неї гармонійного середовища. Триумфальна арка над апостолом Лукою (фронтиспіс «Апостола», Львів, 1574) –

символ звеличення особистості, підтвердження думки, що людина – міра всіх речей. Майстри мистецтва гравюри вибирали благородні образи, гармонійні мотиви і komponували у них сюжети, пройняті любов'ю до людини. І. Федоров прожив нелегке життя, але жодним рядком надрукованих ним книг, жодним штрихом вміщених у них гравюр не виявив свого важкого становища, не знизив миролюбної природи свого мистецтва. Але після смерті І. Федорова (1583 р.) в оформленні українських книг виникають нові тенденції. В орнаментальні та сюжетні гравюри вводиться надмір прикрас, які групуються щільно й асиметрично. Як приклад можна навести зображення Євангелістів у Стратинському требнику (ці образи були гравіровані у Стратині близько 1604-1606 рр., а тиражовані пізніше: вперше у 1616 р. Памвою Бериндою у Львові). Кожен із чотирьох євангелістів зображений у незручній позі, примостившись на нестійких, наче іграшкових стільцях. Довгі плащі з тонкими складками заважають їх рухам. Вираз натхнення, який так часто зустрічався в образах євангелістів раніше, змінився напруженістю і переживаннями (зморшкувате чоло, підняті брови, скутість постаті), що значно зближує їх з характерними посталями бароко.

Одним із перших почав збагачувати традиційну художню форму реалістичними деталями Памво Беринда. Його послідовники й учні продовжували вносити у незмінні догматичні образи все більше й більше елементів, які часто віддзеркалювали не лише знайомі глядачам речі, а й внутрішню політичну обстановку в Україні, намагалися утверджувати духовні й моральні цінності. Легендарні події трактувалися так, щоб вони якомога більше були схожі на сучасні. Замість приблизних, умовних, площинно трактованих предметів-символів у гравюру вводяться реалістичні речі з місцевої обрядовості, побуту, архітектури, ландшафту. Осучаснюються євангельські сюжети. Чимало гравюр цього періоду відрізняється полісюжетністю, проводиться думка про життя як круговорот, про милосердя й душевну черствість, про відносність багатства й бідності, як, наприклад, у «Притчі про блудного сина».

Поневолення українського народу польськими магнатами і шляхтою досягло брутальних форм. Тривога і неспокій оселилися в кожній оселі, в кожній людині. Кращі представники української культури співчували народові в його прагненні свободи, але вони не розлучалися з думкою апелювати до совісті експлуататорів, умовляти й присоромлювати їх, щоб стали «добрішими». Ліберальна програма прочитується в ілюстраціях «Євангелія учительного»: недосконалість людської природи можна виправити, вигнавши із людини зло. Так, соціально спрямованою є гравюра на тему притчі про багатія і смерть. Деталі євангельської атрибутики у ній зовсім відсутні, її замінила реальна предметність побуту XVI-XVII ст. – від

одягу поміщика й кріпаків до способів молотити ціпами снопи, перелопачувати зерно, ставити скирти, класти стіни хати «в закид», зображати смерть в образі кістяка з косою.

Образний лад «Євангелія учительного» пронизаний думками про неминучість кари за злочинні дії, заохоченням добрих справ, чеснот людського характеру. Стилїстика ілюстрацій також не має аналогів у ранній гравюрі України: природа втрачає гармонію, люди живуть в нестабільному світі, вони одержимі пристрастями й тривожними передчуттями. У київському «Євангелії учительному» 1637 р. представлено перший в історії української гравюри цикл гравюр стилю бароко.

Закріплення позитивних рис бароко як стилю утвердження нових імпульсів життя сталося в гравюрах Іллі – видатного майстра, творчість якого припадає на 30-60-ті роки XVII ст. Ілля був типовим художником свого часу, не відходив від релігійної теми і в її межах, користуючись метафоричною мовою іносказань, художніми засобами бароко, прокоментував тодішні події. Йому поталанило в тому, що в особі П. Могили він знайшов замовника, який дуже прихильно ставився до мистецтва. Ілля взявся за виконання трьох задуманих митрополитом фундаментальних видань: Великого Требника, укладеного та частково написаного самим Петром Могилою, Біблії, яка не видавалася в Україні від 1581 р., і «Печерського патерика». Біблія так і не була надрукована (у зв'язку із смертю П. Могили у грудні 1646 р.), готові кліше наприкінці XVII ст. було надруковано окремим альбомом. Мистецька ерудиція і вміння Іллі виявилось у передачі через традиційні образи і ситуації особливостей обстановки напередодні і в перший період національно-визвольної революції (1648-1654 рр.). Його гравюри пройняті патріотичним змістом. Композиції майстра Іллі важко назвати копіями, оскільки митець опускав незрозумілі деталі, постаті й цілі сцени, наділяв стародавніх іудеїв європейською зовнішністю, одягав їх у нові обладунки, розміщував так, щоб композиція нагадувала якусь місцеву ситуацію.

В Україні бароко не заперечило ні ренесансу, ні ще давнішого староукраїнського стилю так різко, як це сталося в країнах Заходу стосовно їх стилів. Відбувся черговий процес «злиття» усталеного і нового. Внаслідок відносної близькості професійної і народної ліній розвитку художнього процесу українське бароко набувало виразних народних рис.

Найсуттєвішою ознакою бароко є декор. Навіть нетреноване у розпізнаванні стилів око одразу помічає бароковий декор за характерними «завитушками». Підкреслені вгнутість, заокругленість – чи не найпоширеніші форми у декорі бароко. Українські митці не прагнули пишності, як їхні західні колеги, тому що поклалися на місцеві народні традиції декору, що відзначався стриманістю форм

і наслідуванням живої природи. Традиційний і поширений в Україні мотив рослини стає одним з основних і в декорі бароко.

Стійкі алегоричні образи в їх символічному позначенні набували в бароковому мистецтві статусу емблем. Серед таких образів в українському бароко найпоширенішими були зображення саду, книги, світла, змія, які позначали різні вияви мудрості. Сад був емблемою мудрості як етичної духовності, як благодатного ґрунту довершеності буття, розквіту добродітності душі; книга – символізувала софійність існуючого, Божу Премудрість; світло виступало емблемою фаворського сьйва, святої Вісті, а образ змія символізував лабіринти душі, що можуть завести у оману, у безодню пекла, тобто трагічний аспект мудрості.

Доба зрілого українського бароко, що настає в 60-80-х рр. XVII ст., характеризується появою нової тенденції: тіснішого єднання образотворчого і декоративного начал у гравюрі. Прикраса залишає своє традиційне місце на окраїнах зображень і пересувається художниками в центральні ділянки аркуша. Пишніше орнаментується одяг, прикрашаються головні убори, набуває коштовного вигляду предметний антураж. Елементи пейзажу, а також риси обличчя, бороди, вуса персонажів трактуються дуже мальовничо.

Обрамлення гравюр стає дедалі складнішим, рамки потовщуються. Посилюється взаємозв'язок частин, у формі превалює об'єднуюча ідея. Українське бароко зближується із західним, митці домагалися «не так величі частковості, як цілісного результату: менше споглядання, більше настрою».

В Україні в цей період жили й працювали широковідомі гравери, так звана «велика трійця» – Олександр та Леонтій Тарасевичі, Іван Щирський, інші не створили нових концепцій національного варіанту бароко, а лише розвивали, доповнювали, вдосконалювали.

Питання про місце і час народження митців Тарасевичів залишається нерозв'язаним. Вчилися і жили вони в одних і тих же містах, робили спільну творчу справу. Олександр активно підтримував Леонтія. Той факт, що вони отримали ґрунтовну для тієї доби художню освіту вказує на знатне походження. Навички рисунка та гравюри опанувати в ті часи було легко: в Україні діяв ряд стаціонарно-корпоративних (братських і монастирських), приватних і мандрівних друкарень. Розвивали свої здібності гравери за кордоном – у Аугзбурзі. Оскільки в Україні до кінця 80-х рр. XVII ст. не було належного устаткування для виготовлення мідних платівок та друкування з них відбитків, Тарасевичі працювали у Вільно. Митці передавали в християнських образах не лише теологічну догму, а й благородство та розум людини. У Вільно до Тарасевичів приєднується і чернігівець Іван Щирський,

утворюється мистецький гурток, в якому визрівали цікаві ідеї, формуються індивідуальні творчі манери художників.

Провідне місце в барокових гравюрах посідає етична проблематика. Боротьба за порядність людини велася завжди, і майстри прагнули показати, що в їх час об'єктами цієї боротьби була людина, її психологія, її серце. Важливою тенденцією барокового мистецтва в Україні стає героїзація зображуваних образів.

У XVII ст. бароко утверджується в Україні також в архітектурі, скульптурі й живопису. У *скульптурі* рельєфна декоративна різьба і кругла скульптура тривалий час розвивалися в перехідних стилістичних формах. Бароко впліталось в тканину традиційного українського мистецтва. Риси нового співіснували з найдавнішими напрямками. У бароко була закладена висхідна тенденція в мистецтві. Давнє зберігалось, але тільки як повага до традиції, а не як мета художнього розвитку. І це було характерно для культури в цілому. Найвідомішим скульптором епохи бароко в Україні є Іоанн Георг Пінзель, який жив і творив у XVIII ст. у провінційному містечку Бучачі на Тернопільщині. Про його долю відомо небагато. Так і не встановлено, звідки він родом, як опинився на Поділлі, на околиці Речі Посполитої. Залишається загадкою, де і коли він помер. Творчість І. Пінзеля свідчить про те, що він отримав хорошу освіту, навчався, напевне, в Італії й бачив роботи Мікеланджело. Знав міфологію стародавньої Греції, історію (скульптура «Невільник, що розриває пута» явно натякає на розгром Запорізької Січі). Кілька років тому в с. Рукомиш під Бучачем було знайдено одну з найкращих робіт майстра – постать Св. Онуфрія. Часом шедеври знаходили під шаром вапна або в напівзруйнованих церквах. Нині відомо 62 його твори, з них 40 знаходяться у Львівській галереї мистецтв, 15 – Тернопільському краєзнавчому й шість – в Івано-Франківському художньому музеї. Серед найвідоміших робіт майстра, що збереглися до наших днів, значаться три монументальні скульптури (Юрія, Лева та Афанасія), шість дерев'яних скульптур в бокових олтарях костюлу в Монастирисці. Ймовірно, Пінзель був автором кам'яних статуй на фасаді ратуші і фігур на барельєфах церкви св. Покрови в Бучачі, обрамлення костюлу і церкви в Городку.

Скульптури І. Г. Пінзеля ставлять поряд з визначними європейськими майстрами епохи бароко, а творчу манеру порівнюють із роботами видатного чеського майстра Матея Брауна, італійського скульптора й архітектора Лоренцо Берніні. Кам'яні постаті Львівської ратуші своїм динамізмом, темпераментом, потужною напористістю нагадують барельєф «Битва кентаврів» великого Мікеланджело. Твори видатного майстра демонструвалися в найвідомішому музеї світу – Луврі в Парижі.

Італійські зодчі, які працювали на західних землях України на зламі XVI–XVII століть, представляли переважно ренесансну архітектуру – стосовно цивільних споруд. Що ж до храмової архітектури, то вони не спорудили в Україні жодної пам'ятки, яка б відповідала ідеальній ренесансній формі плану – групуванню всіх частин навколо центрального верха. Натомість вони вводили продовгуваті в плані будівлі з декорованими фасадами, які часто заважали цілісно сприймати храм. Форми, лінії, обсяги поступово втрачали гармонійність, декоративні елементи набували складніших і вигадливіших форм.

Бурхливе XVII ст. виховало в українському народі ідеали сили, величі, віру в непереборність народної стихії в боротьбі за соціальну справедливість і національну незалежність. Ці ідеали пронизували всю духовну культуру народу і стали ідейними передумовами утвердження бароко і в *українській архітектурі*. Для їх вираження вимагалися насамперед великі обсяги, значні площини, ясна композиція, вражаюча й доступна для сприйняття.

Опанування стилю йшло, як і в графіці, по лінії оригінальних інтерпретацій, а не прямих запозичень. Важливим імпульсом поширення бароко в мистецтві були замовлення на масштабні твори, які виконували б значну суспільну роль, справляли б враження не так витонченістю пропорцій, як багатством і ефективністю форм. Збільшення висоти і об'єму церков, поява в іконостасах нових ярусів, укрупнення декоративної різьби – прикмети опанування майстрами мови бароко.

Фасад храму бароко – стіна, що ярусами здіймається вгору до фронтона. Архітектура храму у той час покликана була збудити і піднести релігійні почуття. Коли ж людина входила всередину, розміри інтер'єру, ліпні прикраси, потоки світла з вікон не тільки не тамували першого враження, а ще більше посилювали його. Все це відбувалося в єднанні з іншими засобами впливу – скульптурою, музикою, живописом.

У цьому – суть навіюючої сили архітектури бароко. Спокійна, урівноважена, стабільна форма змінилася напруженою, масивною, динамічною. Відчуття величі фасаду досягалося добре продуманими засобами. Найпопулярнішими елементами його були пілястри, ніші, фронтони та волюти.

В Україні барочна архітектура розвивається не тільки за рахунок нового будівництва, а й через надання давньоруським храмам епохи Київської Русі рис нового художнього напрямку (як це, наприклад, мало місце при реставрації Софії, Михайлівського монастиря, ансамблю Лаври в Києві, чи Успенського собору в Чернігові).

Одним із досягнень українських зодчих XVII ст. було винайдення нових форм куполів. У величі купола знайшла яскраве вираження вертикальна

цілеспрямованість усієї маси будівлі. Ступінчаста градація верха несла в собі не просто ідею руху, а руху прискореного, суголосного польотів. Купол продовжував бути символом неба. Але тепер в ньому ще виразніше виявлялася думка, характерна для всього мистецтва бароко: жадання безконечного, злиття із Всесвітом. Кольори куполів: синій – небо; іноді з зірками, що означало ідею купола як зоряного неба; блакитний – фаворське світло, тобто ідеальна чистота; зелений – юність, цвітіння, дари землі; жовтий, золотий – світлоносна сфера, відображення сонця.

Український храм XVI-XVII століть навіював відчуття стабільності, пропорційної розміреності, простоти і спокою. Він був міцно «посаджений» в землі. У XVII ст. його форми помітно підносяться, архітектори мовби запалюються відчуттям безконечності.

Зв'язок виборюваної народом свободи з піднесеністю в українському мистецтві XVII ст. підкреслював у своїх записках сірійський мандрівник П. Алеппський. Він неодноразово зауважував неповторну своєрідність української архітектури, зокрема спрямованість її форм вгору, якій не знаходив аналогій в жодній іншій країні: «Церкви одна другої благоліпніші, гарніші, чудовіші, вищі й більші; іконостаси, ікони, одні других кращі й відмін ніші; навіть сільські церкви одна ліпша іншої».

Таким чином і в елітарній, і в народній формі стиль бароко був покликаний дивувати зір. Стиль цей виражав здивування людини світом, в якому вона жила, поривання її серця, велич її духу. Природа бароко пов'язана з буремним станом людей, пройнятих бажанням змін, оновлень, удосконалення світу. Стиль бароко не зник безслідно. Сьогодні ми не розглядаємо його як суто історичне явище. Вироблені майстрами бароко засоби справили помітний вплив на подальший художній процес, сприяли формуванню національних шкіл образотворчого мистецтва XVIII-XIX ст., збагатили мистецтво класицизму, романтизму і реалізму. Засоби виразності бароко, які покликані були посилити вплив твору на глядача, активно використовуються майстрами мистецтва і в XX ст.

Формування українського театрального мистецтва. Театр виступає спадкоємцем існуючих до цього комунікативних засобів художньої культури, магії, релігії і дає змогу простежити за формуванням його художньої мови протягом тривалого часу.

Первісна найбільш давня відома нам драматична форма – *обряд*. У ньому міститься більшість компонентів драматичного мистецтва. Звичайно, що обряд відрізняється від мистецького твору насамперед своїми суспільними функціями, проте їх поєднує той факт, що в обряді, як і в театрі, відбуваються події. В обрядах

та ритуалах, як і в театрі, відтворюється міф, для цього використовується знакова дія, система предметів-символів.

З процесом поступової десакралізації обряду сенс первісної магії частково втрачається. Введення християнської релігії приводить до витіснення язичницьких вірувань і поступової зміни світоглядних уявлень народу. Народні обрядові дійства, втрачаючи сакральний зміст, поступово трансформуються в театралізовані розваги, які все повніше набувають рис майбутнього реалістично-побутового театру. Український театр зберіг структурні елементи обрядового дійства – словесний текст, фізичну дію, пісню, танець. Гармонійне поєднання цих елементів стало однією з найхарактерніших ознак українського національного театру.

Давній український театр є продуктом шкільної освіти й тісно пов'язаний з театром європейським. Духовна драма перейшла в Україну із Західної Європи через польське посередництво і почала культивуватися у стінах Києво-Могилянської академії. Тут вона стала не стільки знаряддям релігійної пропаганди, скільки засобом розвитку ораторських і літературних здібностей учнів, необхідним компонентом шкільної освіти.

У першій половині XVIII ст. *шкільна драма* досягла найвищого рівня і, по суті, завершила понад півтора столітній шлях свого розвитку. Теорії драми відводиться чимало місця в курсах шкільних поетик (Феофана Прокоповича, 1705; Лаврентія Горки, 1707; Митрофана Довгалевського, 1736-1737; Георгія Кониського, 1746). До середини XVIII ст. в Україні з'явилося понад 30 діалогів і шкільних драм. Авторами їх були здебільшого викладачі Києво-Могилянської академії, в обов'язки яких входило не лише читати програмні курси поетики, а й писати п'єси та ставити на сцені академії вистави.

Усі відомі шкільні драми можна поділити на кілька тематичних груп. Найбільшою популярністю користувалася п'єса різдвяного й великоднього циклів, що розвивала на бароковому рівні середньовічний жанр містерії («Комедія на день рождества Христова» (1702) Дмитрія Туптала; «Комическое дійствие» (1736) і «Дійствие на рождество Христове» (1737) Митрофана Довгалевського та ін.). На агіографічні сюжети писалися міраклі – п'єси на теми із життя святих. Досить поширеними були драми мораліте – морально-дидактичні п'єси з алегоричним сюжетом («Трагедокомедія» Варлаама Лашевського (початок 40-х рр.; «Воскресеніє мертвих» (1747) Георгія Кониського). У них бачимо риси народного життя, відлуння соціальної боротьби, засудження гніту й свавілля над козацькою голотою, сатиричними штрихами зображено продажне судочинство.

Досягненням тогочасної драматургії є п'єси на історичні теми «Владимир» Феофана Прокоповича, «Милость божія» невідомого автора, історичні драми

Михайла Козачинського, Симеона Полоцького та ін. Автори цих п'єс намагалися відійти від традиційних образів і сюжетів, порушували злободенні питання. Крізь призму минулого розглядалися гострі проблеми політичного і культурного сьогодення.

Трагедокомедію Ф. Прокоповича «Владимир» було написано 1705 р. і поставлено 3 липня того ж року студентами Києво-Могилянської академії. Твір написано спеціально для шкільного театру, за всіма правилами шкільної поетики. Частина дійових осіб – персоніфікації: дух Ярополка, демони, ангели. Проте ідейна концепція п'єси на основі історичного сюжету, була новою. Драма викликала обурення частини духовенства: в колоритних образах далекого минулого дехто із сучасників впізнавав себе.

З середини XVIII ст. шкільна драма занепадає. Митрополит Самуїл Миславський заборонив вистави у Київській академії, і її професори вже не писали і не виставляли драм. Проте шкільна драма XVII-XVIII ст. відіграла позитивну роль в історії української літератури і театральної справи. Та особливе її значення полягає в тому, що вона дала поштовх до розвитку такого демократичного літературного жанру, як *інтермедії* (інтерлюдії) – невеличкі комічні сценки на анекдотичні сюжети із протонародного життя. Вони гралися в перервах між діями серйозних шкільних драм і повинні були розважати глядачів. До кожної шкільної драми додавалися кілька інтермедій як «междувброшення забавніе игральища» (М. Довгалевський). Вони мали переважно побутово-етнографічний характер і порушували проблеми свого часу. В інтермедіях діють і козак-запорожець, і солдат-москаль, і працьовитий селянин-хлібороб. У них з добродушним гумором показано примхливих дідів і бабів, ледацюватого цигана і, з іншого боку, гостро осміяно ненажерливого ксьондза, шинкаря і орендаря, жорстокого і пихатого шляхтича-самодура. Автори інтермедій невідомі. Очевидно, це були студенти і випускники Києво-Могилянської академії, які добре знали народне життя, вміли літературно опрацювати народні анекдоти. Ці твори невеликі за обсягом (70-100 рядків), дія у них розвивається швидко, напружено, з розрахунком на максимальний комічний ефект. Написано інтермедії живою народною мовою. Тому у ході вистави «високий» стильовий полюс мав «низьку» противагу у вигляді інтермедій. У цьому проявляється характерна для бароко тенденція до антитетичного зіткнення «високого» і «низького».

Значення інтермедій в історії української драматургії перевершило значення шкільних драм. Поетику і образи інтермедій використано в українській драматургії XIX ст. («Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Чумаки» І. Карпенка-Карого та ін.).

Одночасно з шкільним театром в Україні існував і ляльковий різновид театрального мистецтва – *вертеп*. Документально його побутування засвідчено вже у середині XVII ст., але вертепні тексти дійшли до нас лише з другої половини XVIII ст. Авторами і популяризаторами вертепу були мандрівні дяки, студенти Києво-Могилянської академії.

Вертеп – невеликий двоповерховий дерев'яний або картонний будиночок (скринька). На обох «поверхах» розміщувалися вирізані з дерева і розмальовані ляльки. Вони зображали персонажів, що діяли у різдвяних драмах. Це – Христос-немовля, Марія, Йосиф, Рахіль, Ірод, ангели, пастухи, царі-волхви, смерть, чорт та ін. Схований за скринькою вертепник керував ляльками, розмовляв, співав. Якщо вертепників було кілька, тоді ролі розподілялися, виконувалися дуети, співав хор, грала музика.

У першій дії вертепної драми, що відбувалася на другому поверсі, розігрувалося традиційне різдвяне дійство: поклоніння волхвів, наказ Ірода вирізати всіх немовлят, плач Рахілі. Смерть стинає Іродові голову і чорт забирає його до пекла. Друга дія виконувалася на нижньому поверсі і мала інтермедійний характер. Це кілька невеликих інтермедій, головними персонажами яких виступає запорожець, москаль, дід і баба, циган з циганкою, шинкар і шинкарка, шляхтич, дяк-бакаляр, жебрак та ін.

Дотепна динамічна дія, комічні ситуації, колоритні образи створювали веселе народне видовище. У вертепі яскраво проявилися народні симпатії та антипатії. На вертепну драму великий вплив мали фольклорні твори – в ній широко використовувалися народні пісні, прислів'я і приказки, замовляння, народне образне слово. Вертеп не завмер у XVIII ст., а продовжував активно існувати в мистецькому побуті народу протягом XIX-XX ст.

Кобзарство як специфічний український культурний феномен. Розвиток музичного мистецтва (Д. Бортнянський, М. Березовський, А. Ведель). Кобзарство являє собою унікальний феномен української культури. Перші згадки про українських кобзарів, бандуристів, лірників сягають початку XV ст. Саме тоді з'являються нові музики, яких іменують за тими назвами інструментів, на яких вони грали, – кобзарі, бандуристи та лірники.

Кобзарське мистецтво в Україні побутувало у трьох «вимірах»: при дворах вельмож, у військовому побуті козаків та у побуті селян і міщан. Перша група музикантів була малочисельна порівняно з іншими двома, але про них збереглося найбільше документальних матеріалів, особливо в старопольській літературі. Зацікавлення українськими музикантами та співаками в Польщі відчувалося ще до Люблінської унії 1569 р. Українські музиканти мешкали при дворах магнатів

і навіть у королівських палацах. Крім придворних музик у XV-XVI ст. були в Україні також і козаки, що грали на різних музичних інструментах, та мандрівні кобзарі, бандуристи, лірники. На жаль, історія не зберегла їх імен.

З кінця XVI ст. і до скасування Гетьманату діяльність кобзарів та бандуристів була нерозривно пов'язана із козацтвом. Кобзар відігравав важливу роль у запорізькому товаристві. Він був «хранителем» козацьких переказів, військових звичаїв, знав правила судочинства, обирання старшини, як і коли споряджалися морські та сухопутні походи. У всіх таких і подібних справах думка кобзарів мала вирішальне значення. В поході кобзарі були також корисними членами козацького товариства. Окрім того, що своєю грою вони розвеселяли, а замість смутку вселяли в них дух бадьорості і також часто-густо виконували функції військових лікарів.

На початку XVII ст. значно активізувалося українське козацтво в боротьбі проти татаро-турецьких нападів та Польщі, яка захопила значну частину українських земель. У цей час народна творчість відображає боротьбу українського народу за свої права і свободу. В польській літературі започатковується новий вид віршованого епічного твору під назвою «дума». У віршах того часу часто згадуються такі слова як «дума» та «кобза», які набули популярності і серед польського населення. З початком визвольної війни (1648 р.) України проти Польщі ставлення до україніки в польській літературі поступово змінюється. Незважаючи на це, польські письменники зберегли для України чимало цінної інформації про побутування та розвиток козацьких дум і історичних пісень. Наприкінці XVIII ст. відбулося остаточне включення України до складу Російської імперії, що призвело до повного поневолення українського народу, а з ним і до поступового занепаду козацького кобзарства.

Запорізькі кобзарі та бандуристи були творцями й виконавцями героїчного епосу, що став окрасою духовної культури нації. Їх репертуар був досить різноманітний, сюди входили також танцювальні мелодії, розважальні пісні тощо. В кобзарсько-лірницькому товаристві учень спочатку засвоював твори, які передавав йому панотець (вчитель). Після закінчення навчання і отримання «визвілки» молодий кобзар чи лірник поповнював свій репертуар піснями та танцювальними мелодіями, що йому подобались і на які був попит серед українського населення. Кобзарсько-лірницький репертуар можна умовно поділити на кілька жанрових груп.

Першу групу становили історичні пісні, думи та плачі, які поступово виходили із вжитку. Другу групу складали молитви, псалми, духовні вірші, акафісти. «Псальми», тобто духовні пісні на честь святих, як правило, були не народної композиції, а результатом творчості базиліанських монахів, київських академістів

та семінаристів. До третьої групи належали сатиричні, розважальні (жартівливі) пісні і танцювальні мелодії. Твори такого «легкого» жанру серед кобзарів та лірників називалися «штучками». Серед них: «Компанець», «Чоботи», «Закаблуки», «Киселик», «Голубець», «Чечітка», «Недоступ», «Хома та Ярема» тощо. До цієї групи можна віднести пісні морально-виховного змісту: «Правда й Неправда», «Сиротина», «Сковородинська» («У всякого города свой нрав и права...»). Свій виступ кобзар та лірник закінчували «благодарствієм», в якому вони дякували за отриману винагороду від слухачів та бажали їм всіляких гараздів.

Репертуар мандрівних музик був чітко систематизований не лише усною традицією. Кожен твір мав своє певне місце в спеціальних кобзарсько-лірницьких «Устиянських Книгах», що склалися з 12 книг (розділів) і 11 «проміжків». Усі дванадцять книг знали напам'ять лише панотці-цехмейстери, панотці старшини-порадники та великі майстри. Репертуар кобзарів та лірників не був сталим. За різних історичних та соціально-економічних умов на перший план часом виходили історичні або релігійно-моралістичні твори.

Дмитро Степанович Бортнянський (28 жовтня 1751 року, Глухів, Україна – 10 жовтня 1825 року, Петербург) – український композитор, співак і диригент, автор 6 опер, камерно-інструментальних творів, хорових циклічних концертів, 10 двохорних концертів, херувимських та причасних творів. Створив новий тип хорового концерту. Музична спадщина Бортнянського досить велика. Як і більшість композиторів свого часу, він писав для придворного середовища: духовну музику – для Придворної співацької капели, світську – для «малого» двору в Павловську і Гатчині. Духовна музика Бортнянського охоплює 35 чотириголосних хорових концертів для різних складів, які називалися в його час псалмами, 10 двохорових концертів, 14 чотириголосних концертів «Тебе Бога хвалимо», 29 окремих літургійних співів, триголосну літургію, духовні твори для жіночого хору з рефреном мішаного хору, обробки давніх церковних київських та болгарських наспівів та багато інших. Бортнянському належать 6 опер, з яких перші три він створив в Італії на тексти італійською мовою, а останні три – в Росії на тексти французькою мовою. Із трьох італійських опер лише опера «Алкід» була надрукована, тоді як третя – «Квінт Фабій» – існує лише в рукописі, а перша – загублена. Інструментальні твори Бортнянського були написані у другій половині 1780-х років, в той же час коли і опери на франкомовні лібрето. Збереглася лише невелика кількість інструментальних творів Бортнянського – три сонати для клавесину, концерт для чембало з оркестром, квінтет і Концертна симфонія. Ці твори призначалися для салонного музикування при «малому» дворі престолонаслідника Павла, а клавірні

твори, імовірно, призначалися для виконання його дружиною – Софією Доротеєю Вюртенберзькою.

Максим Созонтович Березовський (27 жовтня 1745, Глухів – 2 квітня 1777, Санкт-Петербург, Російська імперія) – український композитор, диригент, співак. Класик європейської музики. Березовський відомий як композитор, автор духовних концертів, що написані ним після повернення з Італії (найбільш популярний концерт «Не отвержи мене во время старости»). Він поєднав у своїй творчості тогочасний досвід західноєвропейської музичної культури з національними традиціями хорового мистецтва. Разом із Д. Бортнянським створив новий класичний тип хорового концерту. Духовні музичні твори Березовського охоплюють Літургію, причасні вірші, хвалебну пісню і ряд концертів, із яких збереглася лише невелика частина.

Окрім церковнослов'янських текстів Березовський використовував також тексти англійською (хвалебна пісня) та німецькою мовами («Unser Vater»). Опери «Демофонт» (лібр. П. Метастазіо, 1773, поставлена 1774 в Ліворно, Італія), «Іфігенія» (не закінчена). Єдиним відомим інструментальним твором Березовського є Соната для скрипки і чембало, написана в Пізі 1772 року. Рукопис цієї сонати зберігався в Паризькій національній бібліотеці і був розшифрований М. Степаненком та опублікований видавництвом «Музична Україна» в 1983 році.

Артем Лук'янович Ведель (Ведельський) (1767, Київ – 14 липня 1808, там само) – український композитор, диригент, співак, скрипаль. Твори Веделя тривалий час були заборонені і поширювалися в рукописах, їх знали й виконували, незважаючи на заборону. На сьогодні відомо близько 80 музичних творів. Серед них 31 хоровий концерт, 6 тріо, серед яких «Покаянія отверзи ми двери», 2 літургії Іоана Златоустого, Всеношна та один світський кант.

Переважна більшість концертів Веделя написані на слова псалмів, переважно благального, скорботного характеру, в яких йдеться про досаджання людини злими силами. Три концерти написані на тексти псалмів історичного змісту і лише два (№№ 9, 10) – панегиричного.

Як і Березовський та Бортнянський, Ведель дотримувався традицій партесного співу. Концерти багаточастинні (переважно 3- та 4-частинні), більшість з яких побудована за принципом темпового і тонального контрастів, в ряді випадків цілісність циклу скріплюється тематичними зв'язками між частинами. Нерідко частини концертів мають 2-4 відносно самостійні розділи, що складаються з експозиційного викладу, розвитку і закінчення.

Меценати і культурні діячі. Костянтин-Василь Острозький (2 (12) лютого 1526 – 13 (23) лютого 1608) – князь (син Костянтина Івановича Острозького),

український магнат, воєвода Київський, маршалок Волинський, політичний і культурний діяч, один з найзаможніших і найвпливовіших магнатів Речі Посполитої.

В релігійній сфері Острозький виявився гідним продовжувачем справи свого батька, який ретельно дбав про українське православ'я. За його часів місто Острог, один з двох титулярних центрів єпархії Східної Волині, стає центром православної духовності. Загалом відзначаючись релігійною толерантністю, Острозький цікавився творами католицьких богословів, певний час знаходився під впливом протестантизму.

Княжіння Острозького позначилося неабияким піднесенням української культури та освіченості, що не в останню чергу було зумовлено намаганням князя зробити свою резиденцію центром культурного опору католицькій та унійній експансії. Навколо князівської резиденції в Острозі утворився гурток (академія) слов'янських та грецьких учених, публіцистів теологів та богословів, до якого зокрема входили Герасим Смотрицький, Василь Сурозький, Христофор Філарет (Мартин Броневський), Еммануїл Ахіллес, Лука Сербин, Кирило Лукаріс (майбутній Олександрійський та Константинопольський патріарх), Никифор Парасхес-Кантакузен, Клірик Острозький, Зизаній Тустановський, Дем'ян Наливайко та інші.

За сприянням Острозького в Острозі була зібрана велика бібліотека, яка включала в себе грецьку та західноєвропейську богословську літературу, передруки античних творів, словники, космографії, граматики та інше.

У 1575 році Острозький запросив Івана Федорова для організації друкарні в князівській резиденції. Близько 1578 року при академії почала діяти школа. Острозький був також засновником шкіл у Турові в 1572 році, Володимирі-Волинському у 1577 році, Острозької школи у 1576 році і друкарні в Острозі близько 1577 року. При Богоявленській замковій церкві, що мала статус кафедрального собору і була одним з найзначніших православних храмів того часу, виникла власна іконописна традиція. Кілька острозьких ікон написаних в той час вважаються шедеврами православного іконопису.

Останні роки життя старий князь поступово відійшов від участі в політичному і культурному житті країни. Останні роки свого княжіння Острозький доживав в Дубенському замку. Збайдужіння Острозького до людських справ негативно позначилося на діяльності академії в Острозі, яка на початку XVII століття поступово занепадає.

Галшка Гулевичівна (Єлизавета (Галина) Гулевич) (1575, Затурці, за іншими даними Лозчина – 1642, Луцьк) – одна з засновниць Київського братства, монастиря і школи при ньому. Походила зі старовинного українського православного

роду Гулевичів, відомого з початку XVI ст., які посідали друге місце серед можновладців Волинської землі і обіймали високі посади воєвод, підстарост та ін.

У сім'ї Василя Гулевича було п'ятеро дітей – Єлизавета була серед них наймолодшою. Її діда Федора Гулевича було обрано під іменем Феодосія владикою Луцьким. Він влаштував для своїх онуків школу на подвір'ї Луцького замку і найняв вчителювати вихованця Львівської братської школи Олесь Юрківського. Тут Єлизавета освоює основи православної віри, граматику рідної мови, грецьку та латинську мови. Згодом Василь Гулевич відправляє дітей на навчання до Острозької академії.

14 жовтня 1615 р. Галшка Гулевичівна складає й підписує дарчу (фундуш), а 15 жовтня вносить її при поважних свідках до київських гродських (магістратських) книг, за чим вона набрала юридичної ваги, за яким відписала свою садибу із землями у Києві для заснування нового монастиря, шпиталю і школи для дітей шляхти і міщан. Цим було покладено початок Київській братській школі.

Останні роки її життя пройшли в Луцьку, де вона брала активну участь у діяльності місцевого братства, у церкві якого похована.

Петро Могила (31 грудня 1596 (10 січня 1597), Сучава – 1 (11) січня 1647, Київ) – молдавський боярин, український політичний, церковний і освітній діяч Речі Посполитої, архімандрит Києво-Печерського монастиря з 1627 року, Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі з 1633 року, екзарх Константинопольського патріарха. Канонізований Церквою 1996 року.

На посаді архімандрита Києво-Печерського монастиря завів нагляд над священнослужителями у селах лаврських маєтків, малограмотних наказав учити, а впертих і своєвільних піддавати покаранням: оновив церкву, не шкодував витрат на прикрашення печер, підпорядкував лаврі Пустинно-миколаївський монастир, заснував Голосіївську пустинь, побудував за свій рахунок при лаврі богадільню для жебраків і задумав завести при Печерському монастирі вищу школу.

Петро Могила докладав усіх зусиль, щоб за час його архімандритства Києво-Печерська друкарня посіла визначне місце як серед інших друкарень України та Білорусі, так і в суспільному житті загалом. За п'ять з половиною років його настоятельства з лаврської друкарні вийшло 15 назв видань.

Восени 1631 року на території Києво-Печерської лаври П. Могила відкрив Лаврську школу, об'єднану в 1632 році з братською і перетворену того ж року на Києво-Могилянську колегію. На утримання колегії і монастиря Могила записав дві лаврські волості і подарував власне село Позняківку, крім того, надавав грошову допомогу як колегії, так і вчителям та учням. З огляду на швидке зростання кількості учнів в 1634 році була відкрита філія колегії у Вінниці, яку пізніше перенесли до

Гощі на Волинь, де вона проіснувала до кінця 17 століття, а 1636 року Могилою була заснована колегія в Кременці.

Після обрання митрополитом Петро Могила з новою силою розгорнув сподвижництво у церковній, освітній, будівничій галузях та книгодрукуванні. У 1634 році розпочалося відновлення Софійського собору, яке тривало впродовж десяти років. Митрополит наказав також розчистити з-під нашарувань землі залишки Десятинної церкви, під руїнами якої було віднайдено мощі святого рівноапостольного великого князя Володимира. Петро Могила за свої кошти відновив і стару Церкву Спаса на Берестові, для розпису якої запросив художників з Криту. Ними були відновлені також Трьохсвятительська і Михайлівська церкви Видубицького монастиря.

Під керівництвом Могили було складено перший православний Катехізіс. Для його затвердження у 1643 році в Яссах був скликаний загальноправославний синод. Але оскільки з розглядом цього документу справа зволікалася, Могила видрукував короткий катехізіс. Повний катехізіс було видано вже після смерті Петра Могили в Європі грецькою, латинською та польською мовами. Довгий час катехізіс Петра Могили виконував роль найповнішого викладу православної віри.

За кілька днів до смерті первосвятитель склав духовний заповіт, оголошуючи Києво-Братську колегію першою спадкоємицею свого майна. Йй він заповів 81 тис. злотих, все своє нерухоме майно, коштовності та бібліотеку. На той час Петро Могила мав одну з найбагатших бібліотек. В ній були твори Сенеки, Горація, Цезаря, Цицерона, Макіавеллі, трактати Авіценни та ін. Поряд з богословською літературою сусідували польські хроніки, руські літописи, документальні збірники, хронографи. До його бібліотеки також ввійшли книги, які свого часу заповів Могили Іов Борецький.

Іван Мазепа (20 березня 1639 – 21 вересня 1709) – український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Лівобережній (1687-1704) і всій Наддніпрянській Україні (1704-1709). Князь Священної Римської Імперії (1707-1709). Після обрання гетьманом намагався відновити авторитет інституту гетьманства в Україні. Тривалий час формально підтримував Московське царство у Північній війні зі Швецією, але 1708 року перейшов на бік шведів.

Не менш важливий був вклад гетьмана Мазепи в духовне життя України-Гетьманщини, що саме за його гетьманування досягає особливого піднесення, напруження та розцвіту у всіх галузях української культури – освіти, науці, літературі, мистецтві. Гетьман Мазепа був великим меценатом культурних починів і будов в Україні. Найбільш вражає в часи Мазепи розвиток образотворчого

мистецтва, головне архітектури. В добу Мазепи відроджується Київ як духовий центр України. Мазепинська доба створила свій власний стиль, що виявився не лише в образотворчому мистецтві і в літературі, але в цілому культурному житті гетьманської України. Це було бароко, українське бароко, близький родич західноєвропейського, але, разом з тим, глибоко національний стиль, який мав своє найвище завершення в часи Мазепи.

Коштом І. Мазепи були збудовані, реставровані або оздоблені Києво-Печерська Лавра (Троїцька Надбрамна церква (1106-1108; перебудови XVII-XX ст.) відновлена коштом І. Мазепи, Успенський собор відновлений коштом І. Мазепи (1690), церква Всіх святих над Економічною брамою (1696-1698) побудована коштом І. Мазепи, кам'яний мур (1696-1701) будувався коштом І. Мазепи: південно-західна башта (башта Івана Кущника, побудована 1696 р.); південна (Часова чи Годинникова, бо в ній до 1818 р. був годинник); північна (Малярна, бо там містилася малярна майстерня); східна (Онуфрієвська – від церкви св. Онуфрія, або Палатна, бо тут містилися палати Івана Мазепи) (1698-1701)); Церква Різдва Богородиці (1696); Микільська лікарняна церква (кін. 1690-х); Трапезна Покрови Богородиці (кін. 1690-х); Вознесенська церква (1701-1705); Свято-Троїцький собор Кирилівського монастиря (1695); Микільський собор (1690-1696); Богоявленський собор (1693); Софіївський собор у Києві (1697-1700); Дзвіниця та мури Софіївського монастиря у Києві (1699-1707); Дзвіниця Пустинно-Миколаївського монастиря (др. пол. 1690-х); Церква Живоначальної Трійці у Батурині (1692); Церква Св. Миколи у Батурині; Воскресенська церква у Батурині; Церква Покрови Богородиці у Батурині; Собор Вознесіння Господнього Бахмацького монастиря; Успенська церква Глухівського монастиря (1692); Трапезна та дзвіниця Глухівського монастиря; Успенська мурована трапезна церква Густинського монастиря; Мала трапезна церква Густинського монастиря; Покровська церква в с. Дігтярівці Новгород-Сіверського району Чернігівської області (1708-1709 або 1710); Церква Пресвятої Богородиці Домницького Різдва-Богородицького монастиря (1696); Церква Петра і Павла в с. Іванівському (поч. 1700-х); Церква Покрови Пресвятої Богородиці на Січі (1693); Дерев'яний храм Св. Іоанна Предтечі Кам'янського Успенського монастиря; Церква Покрови Пресвятої Богородиці (Батурин); Церква Покрови Пресвятої Богородиці Батуринського Крупицького монастиря (поч. 1700-х); Храм Преображення Господня Лубенського Мгарського монастиря; Трапезна церква Лубенського Мгарського монастиря; Дерев'яний храм в ім'я Воскресіння Христового в Любечі; Мурована Воскресенська церква в Любечі; Собор Св. Миколая Макошинського Миколаївського монастиря; Церква в с. Мохнатин (1692) іконостас з гербом І. Мазепи; Церква Пресвятої Богородиці у Новобогородицьку (1688);

Вознесенський собор у Переяславі (1700); Дерев'яна церква в с. Прачі; Дерев'яна церква Св. Іоанна Хрестителя; Петропавлівська церква в Рудні (закладна дошка від 10 травня 1698 р.); Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові (1679-1695); Церква Св. Івана Євангеліста з вітварем в Чернігові; П'ятницька церква в Чернігові; Борисо-Глібський кафедральний собор в Чернігові; Церква Іоанна Предтечі в Чернігові; Трапезна з двобанним храмом Всіх Святих в Чернігові; Микільська церква у Білій Церкві (1706); Братський Богоявленський монастир; Михайлівський Золотоверхий монастир в Києві; Корпус Києво-Могилянської академії (1703); Чернігівський колегіум (1701-1702); Хрестовоздвиженський собор Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря (1689-1709).

Іван Мазепа – найвідоміший в Європі та Америці гетьман України. Йому присвячено 186 гравюр, 42 картини, 22 музичні твори, 17 літературних творів, 6 скульптур. Серед найвідоміших творів: гравюри І. Мигури, І. Щирського, Д. Галяховського, Л. Тарасевича, М. Бернінгротга; портрети невідомих художників XVII – початку XVIII ст., що зберігаються в музеях України; полотна історико-легендарного змісту відомих художників А. Деверія, Ю. Коссака, Є. Харпентера, М. Геримського; Теодора Жеріко («Мазепа», 1823), Ежен Делакура («Мазепа», 1824), Г. Верне (два полотна: «Мазепа оточений кіньми», 1825 та «Вовки у погоні за Мазепою», 1826), Луї Буланже (картини: «Покарання Мазепи», 1827; «Смерть Мазепи», дата невідома); поетичні та прозові твори Дж. Байрона, В. Гюго, Ю. Словацького, О. Пушкіна, Ф. Булгаріна, Г. Асакі; музичні інструментальні та оперні твори П. Сокальського, К. Педротті, Ш. Пурні, Дж. В. Гінтона, Ф. Педреля, П. Чайковський, М. Гранваль, Ф. Ліста, Ж. Матіаса, О. Титова, С. Рахманінова. Образ Мазепи та його справ високо поцінований українським народом та зберігається в народному фольклорі, зокрема думах, приказках («напр., «Від Богдана до Івана – не було Гетьмана») тощо, навіть у елементах одягу (мазепинка). Йому присвячено фільми: «Мазепа» (1909) В. Гончарова (в гол. ролі А. Громов), «Мазепа» (1913) Д. Сахненка, «Мазепа» (1914) В. Гардіна з І. Мазжухіним, «Мазепа» (1914) Є. Пухальського, П. Чардиніна. Гетьмана грає Ф. Стригун у стрічці «Обітниця» (1992). Про нього і сценарій Г. Штоня «Ой горе тій чайці...», документальна стрічка Л. Анічкіна «Анатема» та кінотвір Ю. Ілленка «Молитва за гетьмана Мазепу» (2002. В головній ролі П. Ілленко, Б. Ступка).

Запитання для самоперевірки:

1. Чи сприяла польсько-литовська доба розвитку культури в Україні?
2. В якому мистецтві найраніше проявився стиль бароко в Україні?
3. Назвіть прізвища видатних українських граверів («велика трійця»), які створили нові концепції національного варіанту бароко.
4. Якими є головні ознаки українського бароко?
5. Які театральні жанри відомі в Україні з XVII ст.?
6. Яку неповторну своєрідність української архітектури відзначають закордонні мандрівники, зокрема Павло Алеппський?
7. В чому полягає унікальність кобзарства як специфічного культурного феномену?
8. Охарактеризуйте образ Івана Мазепи у світовій культурі.

Література

1. Іванов В. Велич творця. Виповнюється 250 років від дня народження композитора Максима Березовського // Українська культура. – 1995. – № 9-10.
2. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій. – К.: ЦУЛ, 2003. – 508 с.
3. Логвин Г. Н. Гравюри українських стародруків XVI-XVIII ст. – К.: Дніпро, 1990. – 489 с.
4. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. – К.: Український центр духовної культури, 1997. – 321 с.
5. Підгорбунський М. А. Кобзарі та бандуристи в Україні // Київська старовина. – 2003. – № 4. – С. 170-175.
6. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 2001. – 728 с.
7. Степовик Д. В. Українська графіка XVI-XVIII ст. Еволюція образної системи. – К.: Наукова думка, 1982. – 330 с.

8. Степовик Д. В. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко. – К.: Наукова думка, 1986. – 233 с.
9. Федас О. Український вертеп. – К., 1988.
10. Шаров І. 100 видатних імен України. – К.: Альтернативи, 1999. – 502 с.
11. Шевчук В. Іван Вишенський та його послання // Вишенський, Іван. Твори. Переклад В. Шевчука. – К., 1986. – С. 3-18.
12. Щербаківський В. Українське мистецтво. – К.: Либідь, 1995. – 288 с.

Києво-Печерська лавра

Тема 5.

УКРАЇНСЬКІ КУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ

1. Світогляд: дохристиянські та християнські елементи.
2. Традиційні знання українського народу.
3. Мовний код культури.
4. Громадський побут і сімейна обрядовість.

Світогляд: дохристиянські та християнські елементи. Дослідники XIX-XX ст. зібрали великий фактичний матеріал, що характеризує традиційні світоглядні уявлення українців про людину, долю, душу, про злих духів (демонологія), про довколишній світ, насамперед про рослини і тварин. Осереддя цих вірувань становила сама людина, її душа, життя; крізь таку призму сприймався і навколишній світ.

Переломною подією в процесі формування системи поглядів, покладених в основу української культури стала християнізація. Процес адаптації давнього світогляду до християнських засад був тривалим, суперечливим і, зрештою, незавершеним. Але християнський погляд про визначення людини в світі як наслідок взаємин людини з Богом, утвердження особистої відповідальності людини перед Богом за свої вчинки засвоєно було порівняно швидко. Цьому сприяла як молитва, так і «наочна теологія» – відображення основ релігії в символіці храму і святих образах. Імперативом (безумовною вимогою) стала любов до Бога і ближнього, заклик до милосердя, необхідність дотримання норм моралі.

Особливе значення у світогляді всіх народів мав космогонічний міф – уявлення про створення Всесвіту. Поряд із християнським тлумаченням творення світу зберігалися і давні космологічні та космогонічні уявлення. Фольклор і окремі апокрифи містили уявлення про світове дерево і створення світу птахами, як виразниками небесного начала.

Ключовою сферою світосприйняття в Україні, як і всюди, були есхатологічні уявлення – погляди на кінець світу, страшний суд, рай і пекло. Віра в друге пришестя Ісуса Христа стала невід’ємною частиною світогляду і мала засадничий вплив на духовне життя людей. Цим нові вірування принципово відрізнялися від дохристиянських уявлень про те, що людина після смерті вічно перебуває такою, як і за життя. Критерієм поведінки став страх перед гріхом і карою за нього. Грішники приречені на муки, холод, спрагу, чорти застосовують щодо них тортури в пеклі. Натомість рай сприймався як місце насолоди праведників. Візуальною мовою есхатологічні уявлення передавали українські ікони Страшного суду, які зазвичай розміщувалися на західній стіні церков. Це була остання ікона, яку люди бачили, виходячи з храму.

Протягом століть у свідомості народу існують сполучення язичницьких і християнських світоглядних елементів, що знайшло відображення в обрядах та ритуалах. Християнство уживалося з різними повір’ями, які своїм корінням сягали у дохристиянські релігійні уявлення, а християнські святі сприймалися народом як видозмінені образи язичницьких богів. Так, святий Ілля з’єднався з образом Перуна, Параскева П’ятниця – з Мокошою, а дрібні божества і духи дожили аж до нашого століття. Дохристиянські обряди наповнювались новим змістом і

підпорядковувались вимогам нової віри, що зберігало їх національний характер та глибинний зв'язок з минулим.

Пророк Ілля став одним із найпопулярніших святих серед простого люду. Замінивши у народному уявленні Перуна, він взяв на себе і всі його «обов'язки». Суворий, караючий і водночас – щедрий, благодійник, він управляє силами природи. Ілля скакає по небу у вогняній колісниці, яка запряжена шісткою білих коней, а від стукоту її коліс народжуються громи. «Швидшим за коней Іллі є лише вітер», говорить прислів'я. З богом-громовержцем пов'язаний четвер, що у слов'янській традиції вважався чоловічим днем, вдалим для початку якось справи.

Жіноче божество східнослов'янської міфології, покровителька родючості, прядіння та ткацтва – Мокоша. Її священним днем вважалася п'ятниця, тому тих, хто прями у цей день, вона карала. Після прийняття християнства цей культ був перенесений на Параскеву, якій молились про збереження домашніх тварин, про зцілення від тяжких хвороб, як тілесних, так і душевних, про захист від нечистої сили, про сімейний добробут і щастя, про успіх у торгівлі. Народ наділив її могутніми повноваженнями слідкувати за тим, як виконуються звичаї і заборони у повсякденному житті і в залежності від цього – карати чи милувати.

Дохристиянські звичаї простежуються у християнському Різдві. Магічні дії й обряди язичництва були замінені на молитви й обряди прославлення і прохання до Всевишнього, щоб у наступному році він дав людям добрий урожай. Відповідно до нового вчення був дещо переосмислений в плані символіки і обрядовості, але по суті залишений без змін, звичай поминання предків, старих дідів, праотців, які згідно православного вчення за свої добрі вчинки, зокрема відносно своєї родини, мають вічне життя у Бога в небесних поселеннях серед святих і праведників. У святкуванні Різдва мали брати участь усі приналежні до родинного кола. До Святвечора ошатно прикрашали й білили оселю, закладали за образ нові або випрані рушники, застеляли чисті ряднини, купували новий одяг, посуд. Напередодні також господиня пекла паляниці та готувала «Божу їжу» – кутю (потовчену й вимочену завчасно пшеницю) та вар (узвар із сухофруктів). Господар із сином вносили в хату прикрашеного Дідуха. Стіл (а інколи й підлогу) устелювали сіном, а по краях клали часник, потім застеляли однією скатеркою для духів, а поверх неї іншою – для людей. Посеред столу ставили книшка та паляницю із власною свічкою, а на край – миску з пиріжками. З куті знімався сухий верх й віддавався домашній птиці та худобі для родючості. Потім кутю й вар урочисто з молитвами переносили на покуть, відсипавши частину в макітру на столі.

Члени родини уважно стежили, коли на небі з'явиться перша зірка – Божа зоря й розпочинали Святу вечерю. Першим за стіл сідав господар, а за ним по

старшинству й інші. Всі поважно продмухували лавки, щоб не присісти Духа, бо вважалося, що на багату кутю приходять духи предків. Під час святої вечері не годилося вставати із-за столу (це могла робити лише господиня, яка сідала перед столом), розмовляли поважно й не голосно. Годилося, щоб в цей день всі члени родини були вдома, як правило, не ходили в гості й нічого не позичали.

Господар бере першим ложкою кутю (за ним інші) й промовляє молитву за покійників, запрошуючи їх на вечерю. Для них та відсутніх членів родини на столі спеціально ставили дві тарілки (з яких ніхто не їв). Наступну молитву господар виголошує за членів родини, зичить здоров'я й щастя, та дочекатись наступного Різдва.

За традицією на Свят вечір, мало бути «багато» – 12 пісних страв: кутя, горох, капуста, різні рибні страви, голубці, борщ, вареники, млинці, каша, пиріжки та ін. Після вечері, яка тривала кілька годин (3-4), кутю та деякі інші страви не прибирали, а залишали для духів, які будуть сидати за Святу вечерю вдруге. Для них також ставили склянку води та чистий рушник. Діти відносили обрядову їжу після вечері своїм хрещеним батькам, а ті теж їх частували та обдаровували.

На Святому Вечорі властиво зосереджується взагалі головна увага свята, і на саме Різдво залишається тільки Служба Божа в церкві та відвідування і гостювання родичів та знайомих з розвагами та забавами.

Різдвяні колядницькі ватаги споряджали переважно парубки. Вони заздалегідь вибирали ватага, «міхоношу», «козу», «пастуха з пугою» тощо. «Козу» зодягали у вивернутий вовною назовні кожух, прилаштовували солом'яні роги, хвіст і дзвіночок на шию; в інших регіонах були свої відмінності, зокрема ватага супроводжували «циган», «лікар», «жид», «смерть з косою» тощо. Проте обов'язковим атрибутом мала бути рухома зірка, яку постійно носив ватаг («Береза»).

Заходячи на подвір'я, колядники просили дозволу і, коли господар зголошувався, починали виставу із віншувальних пісень-колядок та жартівливих сценок. У поетичних текстах оспівувались господар, господиня та їхні діти, зичили їм щастя і здоров'я, благополуччя. Якщо в оселі була дівчина, то вона обдаровувала кожного колядника яблуками та горіхами.

Українські традиції у святкуванні Нового року і Різдва об'єднують три свята – Святе Різдво, Святого Василя (власне Новий рік) та Святе Водохреще.

У дохристиянській Русі Новий рік пов'язували з початком землеробства, а тому святкували у березні. Є здогадки, що звідси і походить традиція засівати у новорічний ранок зерном оселю. У 988 році, хрестивши Русь, князь Володимир наказав перенести святкування Нового року на вересень, перейнявши візантійську традицію. Так продовжувалось до кінця XVII ст., коли Петро I, перейнявши

західноєвропейську традицію, запровадив 1700 р. січневе новолітування. Того ж часу сягає традиція вбирання новорічної ялинки.

Таким чином, християнські свята не тільки замінили старі календарні свята, а переплелися з ними, прийняли на себе деякі їхні функції. Офіційні церковні тлумачення поєднуються з чисто народними та запозиченими від різних культур і народів. За словами М. Грушевського, з цих елементів творилося нове народне християнство – та релігія, що стала основою народного світогляду.

Традиційні знання українців. Система народних знань – важлива складова традиційно-побутової культури, раціональні відомості з різних галузей знань, набуті протягом багатолітньої діяльності народу. Потреби розвитку господарства спонукали людину виявляти закономірності у природі, спостерігати небесні світила, пізнавати й тлумачити різноманітні явища оточуючого світу.

Традиційні знання включають *народну медицину, ветеринарію, народний календар і метеорологію, народну астрономію та метрологію, народні професійно-виробничі знання* та ін. На різних історичних етапах традиційні знання різною мірою поєднували раціональні елементи народного досвіду з ірраціональними нашаруваннями попередніх епох.

Народні знання були набуті у процесі спостереження за явищами природи, у наслідок господарської діяльності. На їх нагромадження мали істотний вплив природні умови.

Народна астрономія – сукупність раціональних астрономічних знань та космологічних уявлень народу. Астрономія як наука в Україні була відома ще у XVI ст. і викладалась у братських школах, а у XIX ст. – у деяких університетах. У Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві працювали астрономічні обсерваторії. Але й досьогодні українці широко послуговуються набутими з давніх-давен знаннями про небесні світила та пов'язану з ними циклічність у природі.

Аби визначити час доби чи сприятливий для сільськогосподарських занять період року, щоб орієнтуватися на місцевості, український селянин мусив пильно вивчати зоряне небо. Самобутня астрономічна номенклатура українців засвідчує їхню добру обізнаність з основними сузір'ями, а народні назви останніх відбивали місцеве предметне середовище. Зокрема, Велика Ведмедиця мала назву Віз, Мала Ведмедиця – Малий Віз або Пасіка, Лебідь – Хрест, Орел – Дівка воду несе, тощо. Окремі з цих назв мають загальнослов'янську основу, що свідчить про їхнє давнє походження.

Народний календар тісно переплетений з уявленнями хлібороба про світобудову й розташування небесних світил. Саме вони стали основою як астрономічного, так і народного календаря, а також знань про структуру світу.

Світ складався із Землі, Сонця, Місяця і, що найважливіше, – семисферного Неба, де у відповідному порядку розташовані усі світила. Сьоме Небо служило місцем перебування богів. Тому вираз «сьоме небо» набув згодом значення чогось недосяжного, казкового і загадкового.

Виходячи із спостережень про місце Сонця на небосхилі, люди поділили рік на пори року, а водночас визначили назви сторін світу – південь, північ, схід, захід. Саме із Сонцем було пов'язано і поділ доби.

Своєрідним календарем був Місяць. Спостереження його сходу і заходу стало основою поділу року на місяці, а сам термін, що означає 1/12 частину року, збігається з назвою небесного світила. Відповідно до фаз Місяця календарний місяць поділявся на кілька частин (молодик, підповня, повня, остання кварта), а тридобовий період невидимості у русі Місяця називався переміною. Значна частина цих назв також загальнослов'янська за своїм походженням.

Народна метеорологія – одна з найдавніших галузей народних знань, що обіймає систему прикмет, раціональних спостережень і достовірних передбачень про погодні зміни на близький чи віддалений час. Землеробський характер господарських занять українців зумовлював цілковиту залежність успішного проведення сільськогосподарських робіт, а відтак і добробуту селянина, від природно-кліматичних умов. Усвідомлення цього вимагало уважно приглядатись до навколишнього середовища, розвивати спостережливість, виявляти причинно-наслідкові зв'язки між зміною певних атмосферних явищ, характером поширення звуку, поведінкою тварин, станом рослин та наступною зміною погоди.

Широко побутували прикмети, що дозволяли прогнозувати погодні зміни протягом найближчого часу за особливостями сходу і заходу Сонця, його кольору, за виглядом нічного неба, яскравістю зірок і Місяця тощо.

Великий цикл погодних передбачень становлять прикмети, пов'язані зі станом атмосфери, різними метеорологічними явищами. Так, наявність роси, туману вранці вважалося ознакою доброї погоди, а рух хмар проти вітру – вірною прикметою негоди. Зважали також і на форму та колір хмар: важкі сірі хмари – на грозу, а червонуваті при заході сонця – на вітер (Вінниччина, Тернопільщина). Найближчу погодні перспективу підказував і напрямок вітру: західний вітер мав приносити дощ, східний – засуху, а північний – похолодання. Вважалося, що після появи райдуги настає гарна погода.

Значна група передбачень ґрунтувалася на спостереженнях за поведінкою тварин та рослин. Існував цілий комплекс прикмет, що відбивали певні закономірності взаємозв'язку погодних явищ у різні пори року. Тут уже помітні християнські нашарування. Так, надто важливим у прогнозуванні погоди на

віддалену перспективу вважався період напередодні та після Різдва. До численних християнських свят, у дні яких намагалися за станом погоди визначати навіть майбутній урожай, належать свята Благовіщення, Стрітіння, Сорока святих, Покрови, Юрія, Явдохи і багато інших. Це фіксує й усна народна творчість: Якщо на Стрітіння півень води нап'ється, то до Юрія віл напасеться; По Петрі – то й по теплі; Покрова покриє як не листом, то снігом тощо.

За всієї своєї достовірності народна метеорологія мала у своєму складі й чимало забобонних повір'їв. Зокрема, намагаючись гарантувати врожай та уникнути небажаних погодних явищ, селяни широко послуговувалися магічними обереговими засобами, численними табу та обмеженнями щодо певних видів робіт у відповідні дні.

Майже в кожному селі були свої знавці-метеорологи, котрі вели спеціальні щоденники спостережень за погодою і були добре обізнані з цією цариною народного досвіду.

Народна метрологія – галузь народних знань, пов'язана із визначенням фізичних параметрів оточуючого світу і предметів, що знаходяться в ньому. Традиційні метричні одиниці, що побутували в Україні, походять від давньоруських, утворених за антропометричним принципом, тобто за еталон виміру бралися частини людського тіла. Серед найдавніших народних вимірів місткості є такі, наприклад, як ковток, пригорща, жменя. Нерідко еталонами слугували господарсько-побутові предмети чи знаряддя праці (коса, весло, відро, бочка тощо).

При вимірюванні довжини речей та відстані застосовували відомі ще з часів Київської Русі міри: п'ядь, лікоть, ступня, сажень, що були пов'язані з природними рухами людини – ходінням, розведенням пальців, розмахом рух. Із XVII-XVIII ст. поширюються такі міри, як аршин та верста (500 сажнів). Аршин поділявся на 16 вершків або чотири чверті і дорівнював приблизно 71,1 см.

Подекуди існували досить оригінальні міри відстані на землі: кидь (Харківщина), палку закинути (Полісся), довержай (Закарпаття), що означали відстань, на яку можна кинути камінець, грудку землі чи палицю. Користувалися ще кроком або ступнею, що дорівнювали одному аршину. На Полтавщині була відома й така одиниця, якприг (близько одного сажня, утворювався при стрибанні з допомогою палиці). Популярною мірою була гона, причому розрізняли добру гону (120 сажнів), середню (80) і малу (60). Для ретельнішого обчислення землі до різних одиниць виміру додавали гаки, величина яких коливалася від чверті до цілої гони.

Українські селяни користувалися досить поширеними народними способами виміру площі земельних ділянок. За основу його бралася площа прямокутника з

розмірами 30 на 80 або 40 на 60 сажнів. Вживалися також офіційні одиниці виміру – десятина, морг тощо. Побутували й більш давні народні міри – день, опруг, різа, лан, півланок, одріз, клітка та ін. Деякі з них означали кількість витраченого часу на обробіток певної ділянки або кількість зібраного урожаю на певній площі.

Відзначимо оригінальний народний спосіб вимірювання відстані до недоступних предметів: бриль насували на очі так, щоб його край перебував в одній площині з очима і предметом, відстань до якого вимірювалася. Потім відшукували інший, доступний предмет, що знаходився у тій самій площині. Вимірявши відстань до нього, прирівнювали її до відстані до недоступного предмета.

При вимірюванні сипких речовин теж користувалися народними одиницями. Зокрема, зерно міряли міркою лантухами (посудиною на пуд або півпуда ваги), (п'ять пудів). На Поділлі міряли корцем, який містив вісім пудів. Подекуди користувалися і давньо-слов'янською одиницею – четвериком, що дорівнював 24-26 л. Урожай обчислювали копами (60 снопів), хурами та возами. На Закарпатті побутував ферділь – дерев'яна діжка, що вмещала 25 кг зерна. Віком міряли картоплю, кукурудзу, яблука, а вагу м'яса та риби обчислювали офіційною мірою – фунтами (400 г) та оками (чотири фунти).

Існували народні одиниці виміру рідких речовин. Так, на Гуцульщині молоко міряли дерев'яним міртуком, галетами (діжками на 6-12 л), децями (100 г). Воду та горілку повсюдно міряли квартами (дві пляшки), гарнцями (чотири кварта), відрами.

У ткацькій справі послуговувалися такими одиницями, як чисниця (три нитки), пасмо (10 чисниць), півмітками (20 пасом). Біті коноплі вимірювали жменями, повісмами (10 жмень) тощо.

Отож, система народних метричних одиниць і самотутня метрична термінологія в українців були досить розвинутими.

Народна медицина – комплекс рецептів і прийомів лікування, що склався у народному середовищі і передавався усно від покоління до покоління. Традиційна медицина виникла у глибоку давнину і створила обширний арсенал лікувальних засобів. Упродовж віків вона була основним видом лікування широкого загалу, оскільки фахова медична допомога почала надходити до українського села лише з другої половини XIX ст.

Переважну частину захворювань українці визначали за симптомами, що зумовило своєрідні місцеві назви хвороб. Так, запалення дихальних шляхів та легень називали застудою, кольки напали, ядухою; шлунково-кишкові захворювання –

бабаками; очні – трахомою, більмом. Отже, народні назви захворювань найчастіше відбивали їхні зовнішні ознаки та прояви (жовтяниця, плаксивиці тощо).

В основі народних поглядів на причини захворювань лежали як раціональні, так і ірраціональні уявлення. Нерідко ці причини пояснювалися впливом злих духів – демонів, котрі проникали в людину. Джерелом захворювань вважалися також певні явища оточуючого світу (грим, блискавка, Місяць тощо). Зокрема, вірили, що паралітичні та психічні захворювання виникали внаслідок підвію вихром.

Релікти зооморфних та антропоморфних уявлень зумовлювали виразну персоніфікацію хвороб. Так, найчастіше у жіночих образах мислились деякі епідемічні захворювання (малярія, холера). Спричинити захворювання могли і зловмисні дії чарівників, знахарів, відьом, котрі, як вважалося, могли наслати на людину недугу.

Раціональні та ірраціональні погляди на причини захворювань позначилися і на методах та засобах лікування. Найпоширенішими лікувальними засобами українців були ліки рослинного походження. Дохристиянська традиція приурочувати збір лікарського зілля до свята Купала ритуальна, вона закріпила багатовікові спостереження про доцільність заготівлі лікарських рослин у період їхнього найактивнішого цвітіння. У східних районах зілля заготовляли на Симона Зілога (10 травня) – святого, який був покровителем рослин і давав їм цілющу силу.

Ефективними ранозагоюючими засобами вважали сік звіробою та деревію, листя подорожника, відвар ромашки тощо. Народна медицина українців характеризується широким використанням городніх, технічних та зернових культур (часника, цибулі, хрону, редьки, картоплі, маку, льону, конопель, буряка, капусти, моркви, ячменю, гречки, вівса). Часник та цибуля вживалися як дезінфікуючий, профілактичний та лікувальний засіб при застудних та інфекційних захворюваннях.

Різномічним було застосування льону та конопель (відвари насіння використовувалися при шлунково-кишкових захворюваннях, олією лікували опіки, розжарене насіння слугувало зігрівальним компресом тощо). Українці були добре обізнані з лікувальними властивостями дерев, дикорослих та культурних кущів (калини, малини, шипшини, глоду, проскурини).

Арсенал лікувальних засобів тваринного походження включав гусячий, козячий, барсучий, собачий та свинячий жири, молочні вироби, жовч та шкіру тварин, продукти бджільництва. Тваринні жири вважалися добрими ранозагоювачами, ними розтирали при застудах, вживали всередину у випадках запалення легень, астми й туберкульозу.

Найпоширенішими серед засобів мінерального походження були пісок, вода, сіль, глина, гас, сірка, крейда. Суттєве місце серед терапевтичних методів народної медицини українців посідала фізіотерапія (компреси, гарячі та парові ванни, інгаляції тощо).

Хоча у традиційній українській медицині переважало домашнє лікування, була в народі і категорія спеціальних людей – знахарів, до котрих зверталися, коли домашні засоби не давали необхідного ефекту.

Народна педагогіка – сукупність традиційних форм і засобів виховання, навчання та підготовки дітей до життя і праці. Основою української народної педагогіки є трудове виховання. Згідно з народною мораллю, праця – це найвища чеснота, найголовніша засада життя. Вітаючи народження дитини, завжди бажали, щоб було охоче і робоче.

Суттєва роль у вихованні дітей та молоді традиційно відводилася громаді, та все ж основною ланкою у цій справі була сім'я. Турбота про здоров'я, фізичний розвиток дітей, прищеплення їм працелюбності, необхідних трудових навичок – усе це звичайно покладалося на матір. Дітей залучали до праці з наймолодшого віку: в п'ять-шість років вони вже пасли гусей, колисали молодших братів та сестер. Поступово їх привчали до виконання постійних господарських обов'язків. Згідно з традиційним поділом праці на жіночу та чоловічу дівчатка прибирали у хаті, пололи в городі, доглядали за дітьми, м'яли коноплі тощо, хлопчики ж заготовляли та рубали дрова, випасали худобу, молотили збіжжя, допомагали на пасіці. Молодь віком з 16 до 18 років уже працювала нарівні з дорослими. Про юнака такого віку казали: він вже косар.

Виховними функціями народна традиція наділяла дитячі й молодіжні ігри, розваги та обряди, казки та прислів'я, адресовані дітям. В іграх імітувалися певні виробничі процеси («А ми просо сіяли», «Сіяти мак» та ін.), у колядках та щедрівках оспівувалася селянська праця. Саморобні іграшки копіювали землеробський реманент та предметне середовище хлібороба. Навіть дозвілля юнаки та дівчата поєднували з працею: нерідко на вечорницях молодь лушила кукурудзу, дівчата ткали й вишивали і т. ін.

Українська народна педагогіка нагромадила цінний досвід морально-етичного виховання молоді. Дітям змалку прищеплювали глибоку повагу до батьків та старших, до сімейних та громадських традицій. Над усе народна мораль ставила такі чесноти, як працелюбність, доброзичливість, щирість, чуйність, взаємодопомога. Величезного значення надавалося вихованню любові до рідної землі. Народна поезія, героїчний козацький епос виховували не одне покоління української молоді палкими патріотами.

Серед українців побутувало поважне ставлення до освіти, батьки намагалися будь-що віддати своїх дітей у науку. Впродовж віків у народному середовищі виробилися оригінальні способи виконання арифметичних дій, розвитку дитячого мислення (загадки, головоломки) та мови (казки та вірші, скоромовки тощо).

Належне місце у народній педагогіці займало фізичне виховання. За допомогою традиційних забавок (ладки, сорока-ворона, дибки) мати стимулювала фізичний розвиток дитини уже в ранньому віці. Цьому ж слугували різноманітні пристрої для сидіння, стояння та ходіння немовлят (царки, замки, гудзи). Підлітків заохочували до рухливих ігор, плавання, катання на санчатах тощо.

У сім'ї дітям намагалися прищепити певні естетичні уявлення та смаки. Починаючи з колискових і далі через обрядову поезію та народне мистецтво дітей прилучали до світу прекрасного. За звичаєм, молодь навчали грі на музичних інструментах (сопілці, дрімбі, скрипці), малюванню, різьбленню, вишиванню тощо. Участь дітей та молоді у календарних святах та обрядах виховувала в них емоційність, поетичне світосприймання, розуміння зв'язку людини і природи.

Мовний код культури. Розуміння культури неможливе без вивчення її мовного коду, ролі мови як форми самовираження культури і засобу її формування. Саме мова, будучи одним із основних елементів тяглості культурного життя, окреслює етнічну приналежність носіїв культури і, тим самим, стає важливим чинником етнонаціонального розвитку. Оскільки в мові відображаються процеси формування культури, її соціальні різновиди і міжнародні зв'язки, мовний матеріал є незамінним джерелом для вивчення культурного розвитку, особливо для ранніх його стадій, пов'язаних з формуванням народу та його мови.

Значення мови в дослідженні історії культури пояснюється і наявністю глибинних подібностей в структурі та засадах функціонування культури й мови. Культура функціонує як знакова система: сукупність символів і значень, що допомагають людям орієнтуватися в світі, передають досвід від одного покоління до іншого. Але й сама мова теж є знаковою системою, і теж виконує функції кодування інформації з метою її нагромадження, поширення в просторі й передачі наступним поколінням. З певної точки зору культура ширше поняття, ніж мова, тому розвиток культури включає як складову частину розвиток мови. В іншому розумінні мовна система є загальнішою категорією, оскільки осмислення будь-яких явищ і процесів, в тому числі процесів культури та її історії, неможливе поза мовою і мисленням, яке нерозривно пов'язане з мовою й існує, в основному, в мовній формі.

У сучасному суспільстві національні мови формуються переважно на основі народно розмовних, тому писемна мова є різновидом тієї самої мовної системи,

інший різновид якої представлений усним мовленням. У середньовіччі, як правило, було інакше. Усне мовлення було загальнонародним засобом спілкування, а писемна мова – привілеєм певної частини суспільства, передовсім еліт, пов'язаних з політичною владою, регламентацією життя, поширенням панівних ідеологічних систем. Упродовж тривалого часу знання письма було обмежене колом тих, хто були тою чи іншою мірою причетні до влади, більше того, хто опановував писемність, тим самим оволодівав важливим механізмом керівництва рештою суспільства. Не була у цьому винятком і Україна. Повага до тих, хто вмів читати і писати, зумовлювалася тим, що найстарша мова писемності була мовою сакральною, засобом богослужіння і молитви.

Вживання у церкві підвищувало престижність найстаршої писемної мови – церковнослов'янської. Ця мова вживалася переважно у літургійних книгах, церковно-богословських текстах і в літературній творчості «високого стилю» не лише в Україні, а й всіма православними слов'янськими народами. Це пояснюється їхнім прагненням опертися на давні традиції вітчизняної культури. Потяг до архаїки можна пояснити тим, що в умовах зростання етнічної свідомості виникла потреба шукати свою «античність», корені власної самобутності. Вірність традиції, збереження її споконвічних надбань розглядалися як найкращий спосіб не піддатися денационалізаційному натискові іноземних культурних впливів. Тому кодифікатори церковнослов'янської мови, автори граматики, намагалися очистити книжну мову від живомовних рис, оскільки останні позбавляли тексти наочної старовинності, що засвідчувала споконвічність мови і культури. Церковнослов'янська мова мала особливий престиж як мова сакральна, що своїми засобами і можливостями виразу, за твердженням тодішніх українських книжників, не поступалася латинській і навіть грецькій. Крім того, на думку П. Житецького, вона сприймалася як своєрідний «об'єднувальний фокус» посеред маси діалектичних відмінностей.

Було три стилі, чи, швидше, рівні престижності мови: «високий» стиль, «середній» стиль та розмовна мова. Перший репрезентувала церковнослов'янська мова; середній – «проста» мова; найнижчий – народно розмовна.

Мова «проста» досить близька до народно розмовної. Проте ті, хто нею писав, наближав її до розмовної настільки, щоб зробити зрозумілішою. Водночас спостерігається прагнення зберегти різницю, яка засвідчила б, що це не просторіччя, а своєрідний «середній» стиль писемної мови. Автори свідомо робили цю мову штучною, насичуючи її «нерозмовними» словами і формами. Частими були полонізми та інші іноземні слова. Інколи полонізмів було так багато, що мова ставала майже польською, лише з іншою фонетичною системою і записана кириличною графікою. Штучність даної мови справляла на деяких дослідників враження

«потворності», «безсистемності» та «хаотичності». А. Кримський, зокрема, вважав її за «неорганічне язичіє, суміш». В. Вітковський переконливо показав, що це була не довільна мішанина, де кожний автор міг писати на власний розсуд, а досить унормована мовна система.

Народнорозмовна або наближена до неї усвідомлювалася як просте писемне фіксування усного мовлення, використовувалася на письмі в практичних цілях, наприклад, для якомога точнішого запису слів свідків у латиномовних судових актах. Пізніше вживання її в інтермедіях спершу було розраховане на гумористичний ефект; записи народних пісень, відомі вже з XVI ст., стали по справжньому популярними з другої половини XVII ст. Дійшли до нас і грамоти, писані українською мовою. Це так звана ділова мова, що з другої половини XIV – початку XV ст. формувалася на основі народнорозмовної. Л. А. Булаховський вважав найстарішими відомими пам'ятками, в яких відбилися основні особливості, що диференціюють українську мову, дві грамоти Молдавського князівства – 1360 і 1380 рр.

З XVI ст., коли в Україну докотилися ідеї Реформації, що несли літературні права народній мові, українська народна мова одержує право вільно увійти до літературної мови. З обопільного впливу утворилася слов'яноруська мова. Великий вплив на неї справила і польська мова, оскільки вона у ті часи була державною. Цілком жива народна мова стає українською літерною з часу виходу «Енеїди» І. Котляревського (1798 р.), проте унормування її завершиться лише у XX ст.

Громадський побут і сімейна обрядовість. Поняття громада – дуже широке. В одному значенні – це спільнота, спілка людей, об'єднаних за виробничими, конфесійними, політичними, віковими чи іншими ознаками (пастуша громада, парубоцтво тощо), в іншому – компактна група представників одного етносу на території іншого (українська громада на Зеленому Клині, вірменська громада у Львові). У найбільш широкому значенні *громада – це така структурна одиниця (у місті чи селі), яка має спільну територію й певну власність (насамперед земельну), свій уряд і згідно з установленими нормами регулює усі аспекти життя своїх мешканців.* Її називають ще *територіальною громадою.*

Дослідники вважають, що сільські територіальні громади в Україні сформувалися у період раннього феодалізму. У середні віки вони були важливою економічно-правовою інституцією (органом місцевого самоврядування з основним економічним базисом – спільним землеволодінням), а з розвитком товарно-грошових відносин, з переходом від колективних форм землеволодіння до приватної власності почали занепадати.

Урядовці, торговці, інтелігенція становили у селах незначний відсоток. До складної внутрішньої структури належали різні групи селян, об'єднані за певними інтересами, зв'язками тощо. Це були насамперед сусідські, родинні, вікові, виробничі, конфесійні мікрогромади. Одні з них вважалися більш-менш сталими (родинні, конфесійні), інші – тимчасовими (молодіжні, заробітчанські). Характерною рисою сільських громад в Україні було те, що вони спиралися переважно на зв'язки малих спільнот. Найбільш виразно простежувалися родинні та сусідські зв'язки. Перші у рівнинних районах України досить чітко виявлялися у заселенні однофамільцями сільських вулиць, кутків, хуторів. У Карпатах сусідські зв'язки були активнішими, аніж родинні. У межах територіальних громад важливе місце належало церковному об'єднанню (приходу, парафії). Якщо мешканці села були одного віровизнання і їх обслуговував священник одного храму, то церковна і територіальна громади збігалися. У великих населених пунктах, заселених представниками різних етносів (на Закарпатті, Поділлі, Буковині), нерідко було кілька храмів, навколо яких мешканці гуртувалися за віросповіданням. Національні меншини кількох сіл об'єднувалися навколо храму, який інколи знаходився на значній віддалі від місця проживання. У такому випадку вони належали до різних територіальних громад, але до спільної церковної громади. Зовнішніх ознак, які б вирізняли окремішності культури представників різних конфесій, було не так уже й багато. У загальноукраїнському середовищі усі спілкувалися переважно українською мовою, особливо не вирізнялися одягом, житлом, заняттями. Усе ж відмінності між конфесійними громадами існували і найчастіше виявлялися у звичаях та обрядах.

Складна структура громад визначала стосунки мешканців, ступінь та форми їх участі у різних сферах життя, виборні та Інші права.

Морально-етичні стосунки в громаді. Традиційні форми організації та регулювання життєдіяльності українських сільських громад будувались на складній системі стосунків, що мали місце на всіх рівнях: у соціальній, економічній, духовній сферах; під час праці та відпочинку; в середовищі «своїх» і «чужих»; між різними віковими категоріями; під впливом етнічної свідомості, релігії та світоглядних засад.

Найбільш безпосередньо норми поведінки селян виявлялися в праці, а також при спілкуванні у традиційних місцях – на вулицях, площах, ярмарках, біля церкви, у крамниці, корчмі, млині, кузні, на весіллях, хрестинах і т. ін. Тут можна було спостерігати стереотипи індивідуальної і колективної поведінки, ставлення до праці, до літніх людей, жінок, дітей.

Місцем найбільш масових зустрічей була церква. Під церквою відбувався обмін інформацією, обговорювались господарські питання. Після богослужіння

чоловіки збиралися перед церквою, подекуди – під дзвіницею або громадською хатою, щоби від старости почути розпорядження, а також урядові накази.

Групувались селяни й за віком. Ядро громади становила перства літніх людей – старійшини громади, які відрізнялись як зовнішніми ознаками, так і певними атрибутами – одягом, зачіскою (колір вбрання або шапки, довжина волосся, відсутність чи наявність вусів, бороди). Старійшини були обов'язково присутніми при вирішенні важливих громадських справ, особливо тих, що стосувались суперечок за межу, громадську, приватну і державну власність, спадок. Завжди на допомогу призначеним комісіям кликали кількох старших чоловіків, до яких звертались як до знавців традицій села.

Старші чоловіки були у повсякденному житті носіями практичного досвіду: з ними радились, коли орати, сіяти, щодо якості ґрунту, прогнозування погоди. Важлива роль належала їм і у виховному процесі. Вважалось нормою, коли стороння літня людина робила зауваження молодому чи підліткові (а могла і покарати) при порушенні спокою або перебуванні у тих місцях, де не годилося бути, при втручанні дітей у розмову старших і т. ін.

Бабусі були носіями знань щодо господарювання (на городі та біля печі), виховання дітей (догляд немовлят, їх лікування), хатніх занять. Дівчата переймали від них секрети ткання і вишивання забутими техніками, жінки пізнавали основи городництва, кулінарії, лікування, а навіть знахарства і ворожіння.

В Україні завжди високо цінували жінку-матір, жінку-трудівницю, до розуміння цього готували дітей з раннього віку. У батьківському домі матір привчала дочку підтримувати порядок, доглядати молодших членів сім'ї. Іван Франко писав, що найсуворішим закидом, який можна було зробити господарській дитині, був закид про лінивість і дармоїдство. Майбутня жінка повинна була вміти виконувати всю хатню роботу, доглядати домашнє майно, господарство, город, прясти і шити. Її господарність, спритність у роботі цінувались більше, аніж врода чи навіть багатство. Стосунки в родині будувалися з великою увагою до громадської думки. Для багатьох це був чи не найголовніший засіб впливу. Дуже часто почуття власної гідності, страх громадського осуду скеровували поведінку жінки в тій сім'ї, де не було злагоди. Вона могла витримувати навіть побої, лише б не пустити неславу на свій дім. Бо що для жінки могло важити більше, аніж добре слово про її рід (а з цим пов'язувалася і подальша доля її дітей).

Про авторитет і місце української жінки в сім'ї та громаді свідчить той факт, що повсюдно в Україні ще у XV-XVIII ст. мали юридичну силу заповіти, складені не тільки чоловіками, а й жінками. Вдова залишалась господинею в домі, цілком заступаючи свого чоловіка в громаді, вирішувала спірні питання,

укладала угоди щодо передачі землі, брала участь у народних сходах і мала там право голосу.

Народна мораль завжди ставила у великий пошанівок дівчину, дівочу гордість і незайманість. Поведінка дівчини особливо помітною була на селі, вона по суті контролювалась не тільки батьками і ріднею, а і всім селом. Тому дівчина, яка «доносила вінець», «не зганьбила коси», – це найбільша винагорода батькам і честь громади.

Отже, морально-етичні стосунки українських селян наприкінці XVIII – на початку XX ст. засвідчили їх глибоке розуміння і прагнення до утвердження таких цінностей, як працелюбність, чесність, непідкупність, надійність, безкорисливість, взаємовиручка, тобто тих загальнолюдських моральних якостей, які сьогодні нам треба повернути або примножити, які повинні бути притаманними усім народам в усі часи.

Українська сімейна обрядовість. Сімейна обрядовість складається з весільних, родильних (пологових) і похоронних обрядів. У циклі сімейних обрядів сплелися дії, символи, атрибути, які виникли в різні епохи і повинні були забезпечити щастя, багатство, благополуччя сім'ї і захистити її членів від злих сил.

Весільні обряди. Весілля було однією з найважливіших подій у житті, а традиційний «весільний» ритуал – чудовим явищем народної культури, який складався з складного комплексу різноманітних елементів. В українців існувала своєрідна система дошлюбних стосунків, яка проявлялася у формі знайомства, залицяння, сватання і т. п. Звичайно молодь спілкувалася в межах свого села або вулиці, але не виключався вибір нареченого за межами місця мешкання. Традиційно місцями зустрічей були свята з танцями та іграми, спільна робота («толока»). Частіше за все молодь збиралася на «вечорниці», куди не пускалися дорослі. Для проведення вечорниць звичайно наймали хату (найчастіше у вдів), приносили їжу, влаштовували танці. Врешті-решт, основною функцією вечорниць був вибір судженого.

У більш ранні часи вибір нареченого цілком залежав від волі батьків, як, зрештою, і всі питання, пов'язані зі шлюбом.

Власне весільний ритуал складався з цілого ряду обрядів, необхідних для надання шлюбу юридичної сили. В українському середовищі шлюб вважався далеко не особистою справою, тому на нього мали великий вплив як родичі, так і оточення (друзі, дівоча і парубоцька громада, сусіди тощо). В основі шлюбу в Україні в XVI-XIX ст. були «змовини», «згода» – певна угода, яка укладалася між батьками та родичами молодого і молодої за посередництвом *сватів*. Починаючи з XVII ст. шлюбна угода оформлялася письмово (спеціальними документами –

шлюбними або виновними листами), особливо коли молодим давали (дарували) земельний наділ, Церковне освячення шлюбу входило в побут поступово, починаючи з XVI-XVII ст. аж до XIX ст., але скрізь поєднувалося з традиційними звичаями й обрядами.

Починалося все зі сватання, коли запрошені женихом старости (свати) з близьких родичів, взявши обрядовий хліб, йшли до батьків нареченої для отримання попередньої згоди на шлюб. Часто це відбувалося пізно ввечері для збереження таємниці. Вівся традиційний діалог (із згадкою мисливця і куниці, купця і товару, біблійних персонажів). Якщо згода була отримана, наречена пов'язувала сватам рушники через плече, а жениху подавала на тарілі хустку, нерідко виготовлену нею, потім запрошувала за стіл, У разі відмови дівчина повертала старостам принесений хліб, а жениху могла подати гарбуза.

Після успішного сватання відбувалися «оглядини» нареченої, а також достатку будинку і господарства молодого (іноді, щоб продемонструвати багатство, батьки жениха йшли на хитрість – брали у сусідів коня, мішки з зерном і т. п.). Потім наступали «заручини» – скріплення договору про шлюб, після якого відмова вважалася недопустимою і спричиняла, крім громадського осуду, ще і відчутний грошовий штраф.

Далі починався період підготовки до весілля, яке звичайно грали восени з Покрови (1 жовтня) до Пилипівського посту (14 листопада) або взимку з Хрещення (19 січня) до Масниці.

Передвесільні дії починалися з відправлення молодого і молодої на «запросини». Запрошували звичайно всіх родичів, сусідів. Наречена з дружкою заходили в будинок і, вимовляючи традиційну фразу; «Просили мамо і тато на хліб-сіль, і я прошу на весілля», – клали на стіл обрядовий хлібець – «шишку».

Обов'язковою обрядовою дією було прощання жениха і нареченої зі своєю свободою, акт їх відокремлення від несімейної групи молоді. Особливою ліричністю відзначався «дівич-вечір» напередодні весілля, який символізував перехід дівчини в новий статус. Подруги плели вінки і виготовляли «весільне гільце» – обліплювали тістом гілку сосни, вишні, черешні, випікали і прикрашали калиною, кольоровими стрічками. Вже в кінці весілля молода відламувала гілочки від «гільця» і роздавала друзкам. На вечорі у жениха виготовляли інший атрибут – весільну шаблю, також яскраво прикрашену. На весіллі ці предмети символічно об'єднувалися. Завершувався вечір «посадом» окремо в хатах жениха і нареченої, коли батьки благословляли молодих.

Церковне вінчання проводили іноді в один день з весіллям, іноді заздалегідь, але воно не було головною дією шлюбу. Якщо весілля чомусь відкладалося, звичай

не дозволяв вінчаним жити разом. На вінчання молоді вирушали нарізно, отримавши батьківське благословення. Цікаво, що християнський обряд все одно набував у народі магічного характеру. Наречена могла класти за пазуху мак – від корости, а в кишеню – металевий предмет (ключ, ножиці, ніж) від зурочення. У шви одягу з цією ж метою встромляли голки, шпильки, у взуття могли покласти ягоди горобини, а на шию повісити прикраси з бурштину. Після вінчання молодих зустрічали біля будинку нареченої. Вони тричі кланялися її батькам, а ті підносили їм хліб-сіль. У цей же час звичайно відвозили *посаг* в будинок жениха (скриня, в якій дівчина з дитячих років збирала одяг, рушники, прикраси, і куди ніхто не мав права заглядати). У всьому весільному пересуванні молодих супроводжував «весільний поїзд» – супровід з бояр жениха і дружок нареченої. На шляху жениха декілька разів організовували «перейми», вимагаючи викуп за наречену. У самому весільному дійстві велику роль відігравали хрещені батьки. Протягом усього весілля здійснювався цілий ряд обрядів, які уособлювали ідею родючості і достатку: обсіпання молодих зерном і дрібними грошима, переступання через кожух. Почесним гостем вважався чаклун, якого кликали, щоб захистити молодих від причини. Він розкидав по хаті шматочки підсоленого хліба, плюнувши тричі на схід, оглядав кутки, насипав в них жито, траву і золу (проти причини і на здоров'я молодих).

Обов'язковим було бучне гуляння, в процесі якого відбувався обряд дарування, поділ весільного короваю тощо. Найбільш драматичним моментом було розплітання коси і покриття голови молодої очіпком. Це символізувало перехід дівчини в заміжній стан. Відтепер вона не мала права ходити з непокритою головою, це сприймалося як великий гріх. За старовинними народними уявленнями, простоволоса заміжня жінка могла накликати хвороби і неврожай.

Наречену відвозили в хату жениха, де здійснювалося обрядове з'єднання – молодим перев'язували руки рушником або поясом. Існувало багато символів з'єднання – дві паляниці, «весільне гільце» і шабля, дві перев'язані ложки.

Весілля закінчувалося обрядом шлюбної ночі, який включав перевдягання молодої, виведення її до гостей, демонстрацію цнотливості. Ритуальне приєднання невістки до рідні чоловіка символізували розпалювання нею печі, приготування обіду, пригощання свекрухи. Другий день весілля знаменувався також рядженням – складними театралізованими діями, в яких злилися ігрові розважальні моменти і магічні дійства. Всі перевдягалися, зображаючи тварин, циган, убогих і т. п. З піснями і танцями вирушали до батьків молодої на млинці. Існував цікавий звичай зображати «фальшиву наречену». Гостей зустрічав дружок, одягнутий в лахміття, з кропив'яним вінком на голові, вимазаний сажею, і доводив матері нареченої,

що він і є її донькою, аж поки не з'являлася справжня молода.

Весілля завершувалося порідненням двох сімей – «дякуванням». Потім ще протягом місяця відбувалися різноманітні взаємні візити, які остаточно оформляли створення нової сім'ї.

Весільні обряди, правила взяття шлюбу мали суттєві регіональні відмінності.

Оскільки українське суспільство з давніх давен відрізнялося особливим незалежним статусом жінки, то досить поширеним було сватання дівчини за парубка. За описом І. С. Нечуй-Левицького, дівчина, яка сваталася, приходила в хату до парубка, приносила хліб і сідала на лаву. Люди мали за гріх відмовляти дівчині. На Запоріжжі існував цікавий звичай, коли дівчина чи незаміжня жінка могла обрати собі чоловіком засудженого до страти. На знак свого вибору вона накидала на голову засудженому свою хустку. У цьому випадку останній міг або згодитися на шлюб, і тоді страта відмінялася, вирок скасовувався, або не погодитися, і тоді засуджений страчувався. В історії Січі зафіксовані обидва випадки.

Таким чином, народна культура відіграла особливу роль в українській історії. Саме завдяки їй в умовах тривалої відсутності національної державності (особливо у XVIII ст.) була збережена спадкоємність української культурної традиції. Багато згаданих звичаїв і обрядів українці зберегли до сьогодні. Індустріальне суспільство, урбанізація нівелюють традиційні національні і регіональні особливості культури. І в цих умовах дуже важливо ретельно зберігати, вивчати і популяризувати накопичені багатьма поколіннями знання, традиції. Адже без минулого немає майбутнього.

Запитання для самоперевірки:

1. Які ознаки територіальної громади вам відомі?
2. Охарактеризуйте внутрішню структуру територіальної громади.
3. Розкажіть про стосунки між поколіннями в громадах у минулому, порівняйте їх із сучасними.
4. Якою була роль громади у формуванні морально-етичних норм життя селян?

Література

1. Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. – К.: Наука, 1983. – 282 с.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – К.: Оберіг, 1993. – 590 с.
3. Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки XX ст.). – К.: Вид-во АН України, 1993. – 364 с.
4. Гуцульщина: Іст.-етногр. дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. – К.: Наука, 1987. – 298 с.
5. Курочкін О. В. Громадський побут і звичаєвість // Культура і побут населення України. – К., 1993. – С. 16-64.
6. Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья. – Минск: Вышш. шк., 1987. – 224 с.
7. Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників Півдня України. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1963. – 182 с.

Тема 6.

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

1. Загальні тенденції розвитку української культури. Освіта і наука в духовному житті України ХІХ ст.
2. Українське національно-культурне відродження.
3. Репресії царизму проти української культури.
4. Продовження традицій українського меценатства.
5. Розвиток українського мистецтва у ХІХ – на початку ХХ ст.

Загальні тенденції розвитку української культури. Освіта і наука в духовному житті України ХІХ ст. На кінець ХVІІІ ст. було остаточно ліквідовано автономію України-Гетьманщини, її права, вольності та привілеї. Козацька старшинська еліта була включена до лав імперського дворянства, втративши при цьому свою колишню роль, частина козацтва покріпачена. Зникли всі особливості місцевого устрою, які відповідали народному характеру і склали кращі набутки національної культури. Це – традиційна система освіти, своєрідний устрій церковно-релігійного життя. Вони поступалися своїм місцем загальноросійському порядку, який тримався на централізмові, абсолютизмі, бюрократизмі. Так, була повністю зруйнована система нижчої освіти, повного краху зазнала система освіти в покріпачених селах. Пересічними духовними семінаріями стали Чернігівський, Переяславський та Харківський колегіуми, а Києво-Могилянська академія реорганізована в духовну академію (1919 р.). Відбулася канонізація церковного художнього життя, що різко скорочувало простір свободи в сакральній творчості і припиняло культурні впливи українського православ'я на духовне життя Росії. Все це різко погіршило стан національної культури і змінило всю структуру культурного життя.

Імперська політика Росії та імперії Габсбургів була спрямована на культурну уніфікацію, що заперечувало збереження та розвиток національних культур. У ХІХ ст. відбулося подальше розшарування української культури, поглибився розрив між культурою села і міста, еліти і протинароддя. Українська культура того часу була простором, де перехрещувалися різноспрямовані тенденції і різноманітні впливи: російська і європейська орієнтації, впливи німецької, польської та інших культур, які більшою мірою позначилися на житті міщан та дворянства. Селяни ж у цілому були хранителями традиційної основи буття.

У ХІХ ст. в Україні особливої гостроти набули проблеми національної самоідентифікації, збереження самобутності української культури, захисту й розвитку української мови. Відповіддю на політику уніфікації стало зростання рівня національної самосвідомості українців, консолідація національно-свідомих сил української інтелігенції. Саме національно-свідома інтелігенція переймалася вирішенням національних проблем в Україні.

Активне формування національної свідомості широких народних мас завдячувало розвитку освіти та просвітництву. Відомий український вчений-економіст, винахідник, просвітник і громадський діяч Василь Назарович Каразін (1773-1842 рр.) домігся згоди царського уряду на заснування університету в Харкові, організував серед дворянства збір коштів на його утримання, написав проект першого статуту.

17 січня 1805 р. відбулося відкриття Харківського університету. Усього протягом першої половини ХІХ ст. цей заклад закінчило 2800 чоловік. Університет одержав широку автономію на зразок тодішніх західноєвропейських університетів. Структура його усталилася лише в 50-х роках. Навчання проводилося начотирьох факультетах: історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному та медичному.

В. Каразін прагнув забезпечити навчальний процес в університеті кращими науково-педагогічними силами. Йому самому належать наукові праці з кліматології, агрономії, метеорології, гірничої справи. Він був винахідником парового опалення, сушильних апаратів, печі для сухої перегонки дерева, технології видобування селітри, конструктором сільськогосподарських машин. Сучасники слушно прозвали його «українським Ломоносовим».

В університеті працював відомий професор математики – Т. Ф. Осиповський (1765-1832), який у 1813 р. став ректором. Виданий ним у Петербурзі тритомний «Курс математики» протягом кількох десятиліть служив вітчизняним підручником з цієї важливої галузі. Тут здобував освіту математик світової величини, академік Петербурзької Академії наук та кількох іноземних академій М. В. Остроградський (1801-1861). В університеті працювали: відомий письменник П. Гулак-Артемівський (1790-1865), історики Микола Іванович Костомаров (1817-1885) та з 1882 р. – Д. І. Багалій (1857-1932).

З Харківським університетом зв'язане й ім'я відомого філолога-славіста, професора Ізмаїла Івановича Срезневського (1812-1880). Крім педагогічної, І. Срезневський займався науковою роботою. У 1833-1838 рр. він видавав у Харкові «Запорожскую старину» – фольклорну й історико-літературну збірку, яка була дуже популярною на той час. Всього вийшло 6 книг. Тут вміщено історичні пісні й думи ХVІ–ХVІІІ ст., уривки козацьких літописів, переказів, уривки з «Історії Русів». Крім того, І. Срезневський включив до збірки і свої статті й стилізації під фольклор. Він же першим виступив у 1834 р. у пресі за якнайширше використання української мови, висловивши тверде переконання в тому, що її чекає літературна слава. Гуманітарні інтереси харківських філологів, більшість із яких були приїжджими з Росії і мали семінарську освіту, привели врешті до створення саме українського культурного центру.

Російський Харківський університет став не просто науково-освітнім центром Слобідської та Лівобережної України, а й провідником, колискою нової української романтичної культури, одним з перших осередків українського національного-культурного відродження ХІХ – початку ХХ ст. При університеті була заснована друкарня та книгаря, започатковано видання газет, журналів, альманахів. У Харкові

з 1816 до 1819 р. випускався перший в Україні літературно-художній, науковий і громадсько-політичний журнал «Украинский вестник». Часопис першим започаткував друкування українською мовою. Він радив широко її використовувати на сторінках друкованих видань, публікувати нею друковані праці вчених, які, «можливо, змагатимуться з найосвіченішими народами Європи». У січні 1816 р. почав виходити перший в Україні журнал сатири і гумору «Харьковский Демокрит».

Заснування першого у Східній Україні університету, видання перших українських журналів, діяльність найвизначніших культурних сил того часу сприяли тому, що на початку ХІХ ст. Харків став найбільшим культурним центром в Україні.

У розвитку української самосвідомості поворотними стали тридцять роки ХІХ ст. Саме тоді в українську культуру прийшло нове покоління – колишніх студентів університету. В Україні поступово складається новий соціальний шар суспільства – національна інтелігенція. Поява в її особі культурної еліти і збереження національних культурних традицій в народному середовищі зробили реальним українське культурне відродження.

Справа заснування університету в Києві затягнулася на декілька десятиліть. Цьому протидіяли польські сили, які не бажали втрачати свої традиційні впливи на Правобережній Україні. Відкриття Київського університету св. Володимира відбулося 15 липня 1834 р. За сподіваннями уряду, він мав остаточно «придушити дух окремої польської національності і злити її з загальним російським духом» і, таким чином, виконував функції форпосту для поширення російської освітньої системи в західних губерніях. Про українців уже ніхто не згадував. Але незважаючи на це, університет долучився до справи українського національного-культурного відродження.

Першим ректором Київського університету став професор М. О. Максимович – вчений-енциклопедист, природознавець, історик, фольклорист і літературознавець. Крім того, М. Максимович був пристрасним шанувальником історії та культури українського народу. Він стояв біля витоків української фольклористики, яку, по суті, започаткував своїми фольклористичними працями («Малоросійські пісні», 1827 р.; «Українські народні пісні», 1834 р.; «Збірник українських пісень», 1849 р.).

На Півдні України центром освіти став Рішельєвський ліцей, заснований 1817 р. в Одесі. До 1820 р. викладання в ліцеї велось французькою мовою. У 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею було відкрито Новоросійський університет. У 1875 р. засновано університет у Чернівцях.

4 серпня 1820 р. Гімназію вищих наук було засновано в Ніжині. Кошти на це виділив російський державний діяч, виходець з України, сенатор, граф Ілля Безбородько (27.02.1756-15.06.1815 рр.). Серед відомих випускників гімназії –

письменники М. В. Гоголь та Є. П. Гребінка. У 1875 р. гімназія була реорганізована в історико-філологічний інститут імені князя Безбородька.

У другій половині ХІХ ст. в Україні почала розвиватися вища технічна освіта. Перший в Україні Південноросійський технологічний інститут було відкрито у 1885 р. у Харкові, у 1898 р. – Київський політехнічний інститут, у 1899 р. – Катеринославське вище гірниче училище. Крім того, у 1873 р. почав діяти Харківський ветеринарний інститут.

Таким чином передові діячі намагалися по-новому розв'язувати корінні питання вищої школи. Дуже гостро було поставлено прогресивну вимогу безстановості вищої освіти, здобуто певних досягнень щодо надання права на вищу освіту жінкам, розгорнуто діяльність за викладання рідною мовою. Ці процеси були характерні в цілому також і для освіти в Західній Україні.

«Українське національно-культурне відродження». Поняття *«українське національно-культурне відродження»* відображає процес становлення і розвитку культурно-освітнього та громадсько-політичного життя України. Українське національне відродження розпочалося на східноукраїнських землях наприкінці ХVІІІ ст. Воно стимулювалося, з одного боку, природними процесами загальнокультурного розвитку, з іншого – необхідністю протидії політиці імперій. Тяжке політичне, соціально-економічне становище, культурний занепад викликали «захисну реакцію», що проявилася у цілому комплексі подій і явищ, які свідчили про засвоєння частиною інтелігенції і значне поширення в масах національної свідомості, активізацію українського національного руху в усіх його формах, спочатку культурницько-просвітніх, а згодом і політичних, про розвиток усіх галузей культурного життя українців.

Національне відродження України, попри регіональні особливості, характеризувало всеукраїнські перетворення. Процес українського національного відродження українські історики, як правило, поділяють на три етапи: 1) період збирання спадщини чи академічний етап (кінець ХVІІІ – 40-і рр. ХІХ ст.); 2) українофільський або культурницький етап (40-і рр. ХІХ ст. – кінець ХІХ ст.); 3) політичний етап (з кінця ХІХ ст.).

Урядова політика протягом ХІХ ст. зводилась до того, щоб не допускати ніякого українства – ні радикального, ні поміркованого, ні клерикального, проводячи традиційний курс асиміляції українського населення в напрямку його русифікації. У цій тяжкій ситуації в Україні залишилася одна сила, що рятувала український народ від денационалізації – національна свідомість. Цю ідею успадкували українські діячі ХІХ ст. Це позитивно вплинуло на українську культуру, сприяло її розвитку у ХХ ст.

Формуванню національної самосвідомості українського народу, поширенню просвіти, видавничої справи та шкільництва сприяла діяльність Кирило-Мефодіївського братства (1846-1847 рр.). Щодо культурно-історичного процесу, то тут братство визнавало рівні права всіх народів на національну самобутність, державну та політичну самостійність, вільний розвиток мови та національної культури. Братству належала думка про особливі риси українського народу та його культури: волелюбність та природний демократизм, поетичність та віротерпимість.

Найбільш концентровано думки кирило-мефодіївців про суспільний розвиток і долю України викладені у «Книзі буття українського народу», авторами якої були М. Костомаров і М. Гулак. Написана високим біблійним стилем на зразок подібних книг на Заході, вона подає в короткому викладі картини світової, слов'янської та української історії, провіщає майбутнє української землі.

Ідеї близькі до тих, що відстоювало братство, висувалися також славнозвісною «Руською трійцею». Це було демократично-просвітительське літературне угруповання, яке діяло протягом 1833-1837 рр. у Галичині. Утворилося воно у Львові зі студентів духовної семінарії та університету. Новоприйняті члени зобов'язувалися «чесним словом протягом всього життя працювати на користь народу і відродження національної літератури». Назва походить від кількості керівного ядра засновників (Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький), яких укупі їхні ж товариші прозвали «Руською (що за термінологією мови українського населення тодішньої Галичини означало «українською») трійцею».

Маркіян Шашкевич (1811-1843 рр.), Іван Вагилевич (1814-1888 рр.) стали засновниками української літератури на західноукраїнських землях.

Однодумці «трійчан» почали «ходити в народ», записувати пісні та перекази, слова й вирази, вживані простими людьми. Приклад у цій справі подав Я. Головацький – студент філософського факультету Львівського університету. Він подорожував по містечках і селах Галичини і Буковини, а згодом побував й на Закарпатті, робив фольклорні записи, фіксував власні спостереження народного побуту.

Ще далі у своїх практичних діях пішов І. Вагилевич. Виїхавши в гірські райони Галичини, він не тільки збирав фольклор, а й закликав селян до боротьби проти національного та соціального гноблення.

Такою ж прикрою була доля підготовленої в 1836 р. до друку М. Шашкевичем «Читанки для діточок». Вона побачила світ у 1850 р., тобто через сім років після смерті упорядника. Читанка містила доступну для розуміння учнів інформацію про навколишній світ і державний устрій Австрійської імперії, перекази розповідей

Біблії, морально-повчальні тексти народних дитячих пісень, а також описи правил окремих розваг та ігор.

М. Шашкевич першим у навчальній практиці Львівської духовної семінарії почав виголошувати офіційні промови українською мовою, а не лише латинською, польською чи німецькою як було раніше. Крім того, діячі «Руської трійці» одночасно виголосили українською мовою релігійні проповіді в трьох церквах Львова. Все це справило величезне враження на слухачів і, як вони самі визнавали, піднесло їхній «руський дух о сто процент».

У 1837 р. у Пешті (Угорщина) надруковано українською мовою підготовлений членами «Руської трійці» збірник «Русалка Дністровая». З нього почалася нова українська література в Західній Україні. Він вийшов тисячним тиражем, сто примірників з якого видавець переслав з Угорщини до Відня, а решту до Львова. Однак власті наклали арешт на це видання. «Русалка Дністровая» підтвердила, що народна пісня, легенда і звичаї є першоджерелом національного самопізнання. Незважаючи на цензурну заборону, «Русалка Дністровая» поряд із «Кобзарем» Т. Шевченка стала духовним орієнтиром національно-патріотичних сил західноукраїнських земель на тривалу перспективу.

Діяльність М. Шашкевича та його соратників започаткувала справжнє національно-культурне відродження в Галичині, сприяла посиленню ідей демократії та гуманізму, пробудженню самосвідомості народу, появі й активізації прогресивних тенденцій у суспільно-політичному житті. Але видання «Русалки Дністрової» стало апогеєм діяльності «Руської трійці». Переслідувана властями, вона невдовзі розпалася. Згодом один з цих трьох піонерів національного відродження в Галичині І. Вагилевич перейшов до прихильників полонізації, а Я. Головацький, який під час буржуазно-демократичної революції 1848-1849 рр. в Австрії обійняв посаду професора і завідувача утвореної на початку 1849 р. кафедри української мови та літератури, а згодом – ректора Львівського університету, став на позицію погодінського панславізму і виїхав до Росії, де й помер на посаді голови Віденської археографічної комісії.

У другій половині ХІХ ст. національно свідома частина української інтелігенції почала об'єднуватись в **громади**, які займались національно-культурницькою і громадсько-політичною діяльністю. Перша громада виникла в Петербурзі. До її складу входили Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко, Василь Білозерський. Їй судилося стати зачинателькою так званого громадівського руху, який в Україні під владою Російської імперії майже до кінця ХІХ ст. становив основу розвитку українського національного відродження.

На зламі 50-60-х років ХІХ ст. Петербурзька громада, поповнившись студентською молоддю, зроста майже до 60 осіб. За підтримки поміщиків-українофілів Василя Тарновського (Старшого) й Григорія Галагана було організоване видання творів українських письменників. У Петербурзі вийшли у світ «Записки о Южной Руси» і «Чорна рада» П. Куліша, «Народні оповідання» Марка Вовчка, «Кобзар» Т. Шевченка, альманах «Хата». За ініціативою Петербурзької громади було створено спеціальний фонд з добровільних пожертвувань для видання українських навчальних посібників та науково-популярної літератури.

П. Куліш, М. Костомаров, В. Білозерський, Олександр Кістяківський стали засновниками і провідними діячами громадсько-політичного та художньо-літературного журналу «Основа» – першого щомісячника українською мовою, хоча частина матеріалів друкувалася й російською мовою. «Основа» виходила у Петербурзі з січня 1861 р. до жовтня 1862 р. Безпосередню участь у підготовці цього видання брав Т. Шевченко. Журнал відстоював розвиток української національної культури, в т. ч. мови й літератури, історії, етнографії, фольклору, друкував твори українських письменників, історичні праці та документи, літературну критику й публіцистику, праці на педагогічні, мовні, музикознавчі, суспільні теми, спогади, щоденники. В «Основі» було надруковано понад 70 творів Т. Шевченка. Серед авторів журналу були П. Куліш, Марко Вовчок, С. Руданський, Л. Глібов, А. Свидницький та інші українські письменники. На його сторінках друкували свої твори М. Костомаров, Володимир Антонович (1834-1908 рр.), Тадей Рильський (02.01.1841-1902 рр.), Павло Житецький (1836-1911 рр.), Павло Чубинський (1839-1884 рр.). Не одержавши від властей офіційного дозволу на продовження свого існування, журнал «Основа» – цей перший друкований орган українського національно-культурного руху – перестав виходити у світ, але в історії українського національного відродження він залишив помітний слід.

Крім «Основи», петербурзька громада видавала так звані «метелики» – маленькі книжечки з творами відомих українських письменників. У цій справі найбільше зробив П. Куліш. Він видав 40 книжечок-«метеликів» під загальною назвою «Сільська бібліотека». У них були надруковані твори Шевченка, Куліша, Марка Вовчка, Квітки-Основ'яненка, Мордовця, Ганни Барвінок, Стороженка та ін.

У 1861 р. виникла громада в Києві. Вона складалася із студентів-українців. Серед них – П. Чубинський, П. Житецький, В. Антонович, Т. Рильський. Громадівці видавали підручники і твори українських письменників, організовували українські концерти і вистави, поширювали освіту, засновували і працювали в недільних школах.

Одну з перших в Росії недільних шкіл було відкрито 11 жовтня 1859 р. у Києві на Подолі. Дозвіл на це дав попечитель, куратор Київського учбового округу (1858-1861 рр.) М. І. Пирогов (1810-1881 рр.). Учений і гуманіст, великий хірург, що в роки Кримської війни вперше здійснив операції з анестезією, він сприяв розвитку освітянського руху в Україні, підтримував прогресивні починання в педагогічній справі. За це царський уряд звільнив М. Пирогова з посади і відсторонив його від педагогічної роботи. Похований М. Пирогов у Вінниці, де знаходяться його музей-садиба і мавзолей.

Пізніше школи на зразок київської почали створюватись у багатьох містах і селах України. Про масштаби цієї діяльності свідчить хоча б той факт, що вже на початку 1860 р. тільки в Печорській, Подільській та Новостроєнській чоловічих недільних школах Києва, в яких учителювали київські громадівці, навчалося близько 1500 учнів. З 1859 р. популярність цих навчальних закладів стрімко зростала.

Навчання в недільних школах проводилось по неділях та у святкові дні. Учнями були спочатку діти, а потім і дорослі. Школи мали благодійний характер, учителі не одержували платні, а на шкільні витрати жертвували гроші приватні особи. Навчання в цих школах здебільшого велось українською мовою.

У лютому 1861 р. київські студенти заснували щоденну школу для дорослих. Заняття в ній проводилися в університеті св. Володимира. Активну викладацьку діяльність тут проводив студент історико-філологічного факультету О. С. Лашкевич. Крім того, він і його однокласники утримували також недільну школу, де на повне забезпечення приймалися селянські хлопчики, яких готували до вчителювання на селі.

Т. Шевченко восени 1860 р. написав у Петербурзі для народних шкіл «Букварь южнорусский» і мав намір створити серію підручників – «Лічбу», «Етнографію», «Географію», «Історію», але це він не встиг здійснити.

У Києві у 60-х роках ХІХ ст. почався рух **хлопоманів**. Таку назву з боку польських аристократів і московських публіцистів одержали студенти Київського університету, в основному польського походження, яких мучило сумління усвідомлення того, що польські пани століттям гнобили селян. Сам термін «хлопомани» означає бажання зблизитися з простим людом – хлопами. Хлопомани розмовляли виключно українською мовою, носили національний одяг і дотримувалися українських звичаїв.

Свою кінцеву стратегічну мету хлопомани вбачали в ліквідації царизму, кріпацтва та встановленні демократичної республіки, в якій вільно жили б українці, росіяни, білоруси, поляки. Розпочати здійснення цих задумів вони вирішили з

поширення освіти серед українських селян, піднесення їх національної та суспільно-політичної свідомості.

Хлопомани дійшли висновку, що «соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людності». Вони вирішили пізнати народ, його психологію, світогляд, традиції шляхом особистих спостережень і з цією метою, переодягшись у селянське вбрання, вирушили під час літніх вакацій у подорож по українських селах. За три такі походи вони обійшли Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину, значну частину Катеринославщини та Херсонщини.

Окрім подорожей по Україні, хлопомани влаштовували маніфестації на честь Т. Шевченка та інші, готували й зачитували реферати, випускали рукописний журнал та заснували в 1859 р. підпільну семирічну школу, де зібрали 15 бідних юнаків, котрих «вчили в національному напрямі».

У відповідь на звинувачення поляків у зраді В. Антонович, нащадок давньої родини української шляхти, опублікував в журналі «Основа» свою знамениту «Сповідь». У ній він доводив, що дворяни Правобережжя мали дві можливості: або повернутися до українського народу й самовіддано працювати на його благо, намагатися компенсувати йому кривди столітнього гноблення: або ж лишитися незмінними паразитами, яким рано чи пізно доведеться тікати до Польщі. Обравши першу можливість, В. Антонович став славетним істориком України, довічним народовцем, визначним провідником українського руху.

Репресії царизму проти української культури. Підйом національно-культурного відродження йшов урозріз з *русифікаторською політикою царського уряду*. Царські чиновники доводили, що недільні школи – це, по суті, зловісна змова з метою пропаганди серед селянства українського сепаратизму. Військовий міністр Дмитро Мілютін попереджав царя про наміри хлопоманів нібито утворити самостійну українську державу. Реакцією царизму став циркуляр 18 липня 1863 р. міністра внутрішніх справ Росії Петра Валуєва – таємне розпорядження уряду, схвалене імператором – про заборону української мови. Поза законом фактично була поставлена українська література.

Противники підходу до української мови як до «південно-руського наріччя» звинувачувалися в «сепаратистських задумках, ворожих Росії і згубних для Малоросії». Було дано розпорядження цензурному відомству, щоб до друку дозволялися тільки ті твори українською мовою, які «належать до красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так і навчальних, і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити».

Проте царська цензура під різноманітними приводами обмежувала також і друкування художньої літератури. Тому з 1863 р. видання книжок українською

мовою в межах Російської імперії припинилося. У 1864 р. вийшло 12 назв, у 1865 – п'ять, у 1867-1869 рр. – по дві назви на рік.

Поява циркуляру Валуєва відбивала страх царського уряду перед зростанням національної свідомості серед інтелігенції, згуртованої у громадах, перед поширенням визвольних ідей. Цим циркуляром, за висловом видатного діяча та історика культури України Івана Огієнка, на українську літературу, науку, культуру накладали важкі пута, а українську інтелігенцію одірвали від народу, заборонили їй промовляти до нього рідною мовою. Офіційна заборона циркуляром української мови в школі призвела до того, що недільні школи було всюди закрито.

Ще до появи циркуляру Валуєва припинили свою діяльність громади. Громадівців звинуватили в антидержавній діяльності, згодом розпочалися адміністративні заслання. Павла Чубинського, наприклад, у 1862 р. вислали з Києва до Архангельської губернії.

Діяльність громад відновилася на початку 70-х років. Центром національно-культурної роботи у 70-90-х роках стала київська (пізніше – Стара) громада. До її складу входили визначні наукові й культурні діячі: В. Антонович, який очолював громаду, Михайло Драгоманов (1841-1895 рр.), Микола Зібер (1844-1918 рр.), П. Чубинський, Олександр Кониський (1836-1900), Сергій Подолинський (1850-1915 рр.), І. Нечуй-Левицький.

Стара громада дістала таку назву, аби відрізнити її старших і досвідчених членів, яких налічувалося близько 70, від нових громад, що також з'являлися й складалися переважно із студентів. Громадівці знову зосередилися на неполітичній діяльності.

З ініціативи членів громади в 1873 р. був заснований осередок української думки і науки – Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства. Це була перша легальна організація в галузі українознавства. Її головою обрали Г. Галагана, а секретарем – П. Чубинського, який, відбувши за «українофільство» семирічне архангельське заслання повернувся в Україну. За кілька років були підготовлені два томи «Записок» цього Товариства, проведено археологічний з'їзд, одноденний перепис населення Києва, створено бібліотеку, етнографічний музей.

На початку 70-х років П. Чубинський очолив науково-дослідну експедицію для збирання етнографічно-статистичних відомостей на території Правобережної України. Зібраний матеріал ліг в основу виданого у 1872-1873 рр. у Петербурзі за реакцією П. Чубинського семитомника праць експедиції «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край». У Києві склався сильний

науковий центр з українознавства, проводились археологічні конгреси, видавалися праці світового значення.

Репресії, які почалися в 1875 р., особливо посилилися після Емського акту 1876 р. Так назву дістав таємний указ, який підписав російський імператор Олександр II 18 (30) травня 1876 р. у м. Емс (Німеччина). Емський акт був витриманий у дусі циркуляра Валуєва. Він став подальшим кроком гноблення українського народу, переслідування його культури.

Емський акт забороняв ввіз у межі Російської імперії без дозволу «будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському нарiччi», друкування та видання в імперії «оригінальних творів і перекладів на тому ж нарiччi», крім історичних документів і пам'яток, із додержанням правопису оригіналів, творів красного письменства з користуванням тільки загальноприйнятим російським правописом. Емським актом заборонялися також «різні сценічні вистави й читання на малоруському нарiччi, а також і друкування на ньому текстів до музичних нот». На інші мови почали перекладати навіть слова українських пісень, які виконувалися в театрах.

На підставі Емського акту було розпущено громади, припинив діяльність Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства в Києві, припинилося видання прихильної до українців газети «Киевский телеграф», яка фактично була друкованим органом київської громади в 1874-1875 рр. Наслідком Емського акту було й те, що в 1877 р. не було надруковано жодної української книжки.

Окремий пункт Емського акту стосувався персонально М. Драгоманова й П. Чубинського. Їм було заборонено жити в Україні. М. Драгоманова й М. Зібера було усунуто з Київського університету і в 1876 р. вони, а також Ф. Вовк й С. Подолинський, виїхали за кордон. П. Чубинського було вдруге вислано і він працював у міністерстві шляхів сполучення в Петербурзі.

Емський акт став одним з проявів русифікаторської політики російського царизму щодо України, гальмував розвиток української культури та національно-визвольного руху, але повністю його припинити не міг.

Продовження традицій українського меценатства. У ХІХ – на початку ХХ ст. українська культура розвивалася за відчутної підтримки українських меценатів. Одним з перших був цукрозаводчик Федір Смиренко (1791-1867 рр.). Багатьма добродійними, доброчинними справами уславилися вже згадувані В. Тарновський і Г. Галаган, Микола Терещенко (1819-1903 рр.), київський цукрозаводчик Василь Смиренко (1831-1915 рр.), Євген Чикаленко (1861-1929 рр.), Микола Аркас (1853-1909 рр.), Богдан Ханенко (1848-1917 рр.). Матеріальна

підтримка ними діячів української культури, багатьох культурницьких починань є яскравим виявом їхніх патріотичних почуттів, найщирішого ставлення до справ національного відродження України, української культури. Так, В. Тарновський (Старший) ще в 1840 р. фінансував перший випуск «Кобзаря» Т. Шевченка.

Родина Терещенків на меценатство витратила близько 5 млн. крб., підтверджуючи тим самим девіз їхнього дворянського герба – «Прагнути до громадських справ». Художнє зібрання Терещенків лягло в основу Київського музею російського мистецтва, ця родина фінансово утримувала Київську малювальну школу. Дочка М. Терещенка Варвара була одружена з Б. Ханенком, виконуючи заповіт чоловіка, вона передала в дарунок Києву свій особняк і величезну колекцію творів живопису, зараз це – Музей західного і східного мистецтва.

Григорій Галаган (1819-1888) в пам'ять про померлого єдиного сина Павла заснував колегію Павла Галагана в Києві (1871 р.), закриту російським урядом у 1916 р., пожертвував свій маєток у с. Дігтярі для ремісничого училища (1876 р.). Завдяки йому в Прилуках було відкрито чоловічу й жіночу гімназії. Працюючи головою Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства і співробітником Київської археографічної комісії, надавав допомогу цим організаціям. Разом з В. Симиренком, В. Тарновським (Молодшим) матеріально підтримував журнал «Киевская старина». За згадками і записами відомого громадського і культурного діяча, редактора «Киевской старини» В. П. Науменка, В. Симиренко був постійним жертводавцем журналу, щорічно перераховував на його потреби 1000 крб. В. Тарновським (Молодший) зібрав багато рукописів та малюнків Т. Шевченка і 1897 р. подарував їх Чернігівському земству.

Переймаючись українським національним рухом, Є. Чикаленко захопився, як він сам висловився в одному з листів до М. Грушевського, «не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені». Коли у Є. Чикаленка в 1895 р. померла восьмирічна донька, він вирішив усі кошти, які б мали скласти її посаг, віддати на громадські цілі і таким чином вшанувати її пам'ять. Спочатку Є. Чикаленко вніс у редакцію журналу «Киевская старина» тисячу карбованців як премію за найкраще написану популярну історію України.

Є. Чикаленко також підтримував літературні таланти України. У 1902 р. він став літературним «хрещеним батьком» В. Винниченка, який тільки починав свою письменницьку діяльність, всебічно сприяв виданню його творів. Допомогу Чикаленка отримували А. Тесленко, М. Коцюбинський, О. Олесь, С. Васильченко. М. Вороний та інші. Є. Чикаленко взяв на себе оплату авторських гонорарів у журналі «Киевская старина», підтримуючи таким чином Б. Грінченка, Д. Яворницького, М. Коцюбинського.

Матеріали особистого архіву Миколи Аркаса свідчать про його велику й безкорисливу матеріальну підтримку багатьох діячів української культури, і насамперед М. Лисенка, В. Доманицького, Ф. Матушевського, В. Винниченка, Б. Грінченка та багатьох інших. Листувався М. Аркас з Гнатом Хоткевичем, матеріально підтримував видання його школи гри на бандурі. Прохань про допомогу було так багато, що в одному із своїх листів М. Аркас скаржився: «Велике лихо уславитись заможним чоловіком, а в дійсності не мати зайвої копійки».

Відомою українською меценаткою та громадською діячкою була Єлизавета Іванівна Скоропадська (1832-1890 рр.) – тітка гетьмана Павла Скоропадського. Своїми пожертвами вона підтримувала українські видання та недільні школи, жіночу гімназію в Полтаві. На свої кошти Є. Скоропадська заснувала школу в с. Рибці поблизу Полтави. Після заборони видань українською мовою у Російській імперії меценатка пожертвувала гроші на розвиток українського руху в Галичині, зокрема, на товариство «Просвіта» та журнал «Правда». З 1878 р. вона очолювала Полтавське філантропічне товариство.

Розвиток українського мистецтва у ХІХ – на початку ХХ ст.

Особливості літературного процесу. Нову добу в українській літературі започаткувало опублікування «Енеїди» І. Котляревського в 1798 р. Цей твір розпочав процес оформлення української мови в сучасну літературну. Звучав він яскраво сатирично. Світлий гуманізм і патріотизм, широка демократичність, реалізм художніх образів, гумор, щира народна мова, використання фольклору, етнографізм – все це надавало великої популярності «Енеїді», як і подальшим драматичним творам І. Котляревського. Уже в перші десятиліття ХІХ ст. в українській літературі з'являються наслідування й переспіви «Енеїди». Вплив творчої манери її автора зазнали зокрема П. Гулак-Артемівський, Л. Боровиковський, А. Метлинський та інші. Першого прославили його байки, особливо «Пан і собака». Ця байка мала антикріпосницьке спрямування, ще більш виразне ніж в «Енеїді». В своїх творах П. Гулак-Артемівський дав перші зразки реалістичної байки, що на повну силу зазвучала пізніше в творчості Є. Гребінки і особливо Л. Глібова. Тоді як А. Метлинський розвивав панівний тоді в літературі романтизм – у своїх віршах він оспівав українські степи з високими могилами – свідками минулого кобзарів, козацтва, висловлюючи гарячу любов до України. Робили це й інші «харківські романтики» (М. Костомаров, І. Срезневський та ін.).

Основоположником української художньої прози став Г. Квітка-Основ'яненко. Вперше українською мовою й серйозно (в стилі сентименталізму) описав він високі почуття простих людей свого народу, етнографічно точно при цьому зобразивши реалії їхнього життя. Хоча був і гумор у його творах (от хоча б і в «Конотопській

відьмі»), але важливо було те, що він перервав традицію використання української мови тільки в комічних жанрах.

І все ж, як зазначив літературознавець О. Білецький, «незважаючи на виступи Котляревського, навіть на успіхи збірників Цертелєва, Максимовича і Срезневського, які доводили до відома читачів пам'ятники української пісенної творчості, незважаючи на культурне пожвавлення в Харкові, де в певних колах, близьких до першого університету, заснованого в Україні 1805 року, виникло кілька ефемерних журнальчиків, які в числі всього іншого, друкували й матеріали українською мовою, – все ж не було надії на те, що літературні дослідження окремих аматорів приведуть до виникнення цілої літератури. Становище було б дуже складним, коли б наприкінці 30-х років не пролунав голос геніального Т. Г. Шевченка».

У своїх романтичних творах («Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гамалія» тощо) Т. Шевченко звернувся до трагічного й героїчного минулого свого народу. В реалістичних творах «Кавказ», «Наймичка» засудив національне й соціальне гноблення свого народу, оспівав боротьбу за волю («Гайдамаки» та ін.). У творах «Швачка», «Великий льох» дав влучні політичні оцінки історичних подій. У багатьох творах Т. Шевченка містилися пристрасні й водночас високохудожні заклики до сучасників творити гуманні, чесні й мирні вчинки в ім'я як людей, так і культури, справедливості й України в цілому.

У 40-х рр. розквітнув літературний талант П. Куліша, який написав тоді історичний роман «Чорна рада», започаткувавши ним українську романістику. Історичні художні твори писав тоді й О. Стороженко. У 1856-57 рр. П. Куліш видав у двох томах науковий збірник «Записки о Южной Руси», 1860 р. – літературний альманах «Хата». Дописував до «Основи», а 1862 р. видав першу збірку поезій «Досвітки» й з того часу систематично писав та друкував вірші й численні переклади Шекспіра, Гете, Шіллера та інших поетів, Біблії. З цього, власне, й розпочалася широкомасштабна перекладацька діяльність в нашій літературі.

На рубежі 50-60-х рр. до української літератури влилися нові таланти. Марко Вовчок (М. Маркевич) розвивала демократичний напрям у прозі. В її «Народних оповіданнях», повістях «Кармелюк», «Інститутка» з великою силою художньої пластики, створені трагічні картини кріпацького життя, ліричні й драматичні образи простих людей. Проте Марко Вовчок (в оповіданні «Сестри») порушила й нову тему – розорення «вільного» селянства й появу нової форми визиску – найманого. Її новаторством було й продовження шевченківських традицій у прозі. Крім того, до неї українська проза ще не знала такого тонкого психологічного аналізу складних душевних переживань героїв із народу. Особливо жінок-селянок.

«З простою красою й ніжністю її мови й стилю, – писав І. Франко, – в’яжеться нерозривно її ніжна любов до всіх нещасних і страждаючих, а особливо до найбільш бідних між бідними, до жінок».

Водночас традиції гумору, звичайно, було дотримано в нашій літературі і на той час. Твори С. Руданського незмінно викликають сміх (особливо його славнозвісні «Співомовки»), влучно й дотепно картають вади в характерах людей. Тільки в 1859 р. він створив понад 145 гумористичних віршів. Гумор і сатира переплелися й у прозі А. Свидницького, автора відомих «Люборацьких». Його поезії теж мають неабияке значення як твори революційного спрямування й пристрасного викриття потворності «темного царства» пореформеного часу.

Великого й політично загостреною є літературна спадщина О. Кониського (до речі, автори першої ґрунтовної наукової біографії Т. Г. Шевченка в 2-х томах). Це повісті, оповідання, бойові публіцистичні статті, нариси, дослідження, вірші... Зокрема, поезії друкувалися в «Черниговских губернских ведомостях» (1858), пізніше в «Правді», «Зорі» та по інших альманахах. Його публіцистичні статті на захист української культури були особливо цінними під час дії Валуєвського указу (1863 р.), що суттєво обмежував функціонування української мови.

Розвиток жанру соціально-психологічного роману пов’язаний з творчістю Панаса Мирного («Хіба ревуть воли як ясла повні?»). До того ж уперше в українській літературі він починає пильнувати ритміку прози, її інтонаційну відповідність змістові, авторському настроєві. Писав також вірші, драми, перекладав з англійської (зокрема твори В. Шекспіра). В його творах головна увага приділялася переживанням героїв, їхньому внутрішньому світові, мотивам їхніх вчинків, розвитку поглядів.

І. Нечуй-Левицький значно розвинув жанр соціально-побутової повісті. Його повісті та оповідання з життя селянства і робітництва («Дві московки», «Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім’я») давно стали класикою української літератури. Поетизувавши слідом за Г. Квіткою-Основ’яненком, М. Гоголем, П. Кулішем, Марком Вовчком цільні народні характери, він водночас об’єктивно відтворив світло й тіні народного життя, в якому нерідко духовне взаєморозуміння зникає навіть між членами однієї сім’ї. Йому, як і Свидницькому чи Панасові Мирному, мало було представити своїх героїв жертвами соціальної несправедливості, він намагався осмислити етичні основи народного життя, виявити об’єктивні причини занепаду, деморалізація особистості. Чималий інтерес становить і історична проза І. Нечуя-Левицького, його численні історико-популярні, публіцистичні брошури, історичні романи («Князь Єремія Вишневецький», «Гетьман Іван Виговський»). Був він лексикографом та неабияким літературним критиком. Як прозаїчні, так поетичні твори писав на Західній Україні Ю. Федькович. Його,

активного діяча національного пробудження на Буковині, називають «Буковинським Кобзарем». Поезія Ю. Федьковича сповнена щирих почуттів, чесних роздумів над проблемами людського життя, осуду австро-німецьких загарбників (поєми: «Довбуш», «Лук'ян», «Новобранчик», «Дезертир»). Його твори друкувалися по журналах «Нива», «Правда», «Мета», «Вечорниці» та ін. «Кращого стиліста, як Федькович, не було і нема серед буковинських і галицьких письменників», – писала Леся Українка.

Витонченим пейзажистом – романтиком у поезії був Я. Щоголев. І все ж насамперед героями його лірики були трударі. В ній навіть відбито (і то високо поетично) характерні особливості трудових процесів, професійну своєрідність праці в різних галузях («Бурлаки», «Ткач», «Кравець», «Косарі», «Швець», «Поштар», «Могильник», «Вівчарик», «Чабан», «Пасічник»). Звичайно, як романтик, Щоголев віддав належне й змалюванню героїчної минувшини свого краю («Січа», «Хортиця», «Запорожець над конем»). Є й сумні ноти в творах Щоголева. Вони викликані трагічними моментами його особистого життя. Лірика його віршів така лаконічна, прозора, мелодійна, що не випадково низку його поезій покладено на музику – «Пісня», «Пряха», «Хортиця», «Зимовий вечір», «У полі», «Осінь», «Косарі», «Чередничка», «Черевички»...

Саме під час оголошення й дії царського Емського указу про заборону українського друку, в 1876-1877 р., Я. Щоголев написав найбільше художньо довершених віршів. Цими творами в скрутний для української культури час він доводив високий рівень розвитку мови та інших духовних надбань нашого народу.

У поезії М. Старицького, який у 60-х рр. творив прегарні зразки інтимної лірики («Жадання», «Виклик»), у 70-х рр. виробилася палка, пристрасна публіцистичність. Натхненний героїчною боротьбою слов'янських народів, він пише вірш «На прю!» (1876) – заклик до повстання проти самодержавства. Коли ж 1877р. почалася російсько-турецька війна М. Старицький у вірші «Редакторові» викрив фальш кvasно-патріотичного галасу російських газет. І. Франко чи не найкращими серед українських поетів того часу вважав М. Старицького та Б. Грінченка. Обидва ж вони писали ще й прозу. Перший – історичну, а другий – соціально-психологічну.

Темам соціальної нерівності, класової боротьби та сімейної трагедії присвячені зокрема шахтарські оповідання Б. Грінченка. Писав він і про взаємини інтелігенції з народом, дітей – з дорослими в школі. На відміну від Марка Вовчка й Панаса Мирного писав оптимістично. У змалюванні інтелігенції (повісті «Сонячний промінь», «На розпутті» був близьким до літературних прийомів і поглядів І. Нечуя-Левицького («Хмари»), Засуджує обскурантизм, великодержавний шовінізм

чиновництва тощо. Повніше соціальні мотиви Б. Грінченко розвинув у відомих повістях «Серед темної ночі» (1900) та «Під тихими вербами» (1901). Принагідно слід відзначити також його лексикографічну й видавничу діяльність.

Олена Пчілка (мати Лесі Українки, сестра історика, фольклориста, етнографа й літературного критика М. Драгоманова) прийшла до літератури наприкінці 70-х років ХІХ століття. То був один із найтяжчих періодів у житті українського та інших народів, що населяли Російську імперію. У літературі й мистецтві звичайними були засилля царської адміністрації, цензурні переслідування і конфіскація видань. У цей тяжкий час видавнича, публіцистична, літературно-критична, перекладацька діяльність Олени Пчілки стала важливим компонентом тогочасної української літератури. Цікавими й на сьогодні є її антишовіністичні статті, поетичні й прозові твори («Товаришки», «Соловійовий спів» тощо). А написані нею спогади про видатних діячів української культури – М. Старицького, М. Лисенка, М. Драгоманова, М. Кропивницького, О. Сластіона, Д. Яворницького – і нині є цінними джерелами для дослідників.

Серед найпомітніших літераторів 70-х-90-х рр. були також О. Кобилянська, П. Грабовський, Т. Бордуляк, Грицько Григоренко, Н. Кобринська, А. Чайківський. Останній був автором оповідань і нарисів «з судової зали», «з козацької давнини», повість з життя шляхти, історичних повістей тощо. З під пера Н. Кобринської вийшли реалістичні соціально-психологічні оповідання, антимілітаристські «воєнні новели», казки, в яких письменниця виявилася чутливою до символістичних віянь.

Вірші, поеми, публіцистика й численні переклади П. Грабовського висвітлювали тяжке життя трудівників. Усе його життя було сповнене труднощів і страждань. Мабуть, твердження П. Флоренського про те, що творити добро можна не інакше, як терплячи переслідування, проілюстроване його біографією. І, мабуть, з поетів тільки ще в Т. Шевченка в ХІХ ст. була така мученицька доля.

Уже в охтирській бурсі десятилітній Павло своєю прихильністю до рідної мови викликав на себе нелюбов і утиски з боку адміністрації. У 15 років він поступив до Харківської духовної семінарії, а в 18 був виключений з неї за співробітництво з народниками-чорнопредільцями й у грудні 1882 р. виселений з Харкова до рідного села Пушкарне. За спроби знайти роботу поза цим селом («за самовільні відпуски») двічі він потрапляв до в'язниці. У Харкові, куди він приїхав у 1885 р. і працював коректором у газеті «Южный край», він продовжив народницьку пропаганду. На військовій службі у Валках він заступився за солдата, що піддався знущанням з боку офіцера і був перевезений до Ташкента. Але по дорозі до місця призначення був заарештований, судимий та в 1888 р. висланий

за зв'язок з чорнопередільцями до Східного Сибіру. З тих пір до своєї смерті в 1902 р. П. Грабовський жив і творив у засланні.

О. Грицько Григоренко (справжнє прізвище – Судовщикова-Косач, була дружиною брата Лесі Українки – Михайла Косача, також, до речі, літератора, професора Харківського університету). Дебютувала збіркою оповідань «Наші люди на селі» (1898), в якій реалістично зобразила класове розшарування на селі й його негативні моральний вплив на людей. В подальшому розширила тематичний діапазон своїх оповідань і нарисів, оновила форми викладу. У душі нових художніх віянь прагнула до лаконізму, нарисовості й настроєності у новелістичних творах.

Т. Бордуляк упродовж 90-х років видрукував понад 20 оповідань, більшість із них склали збірку «Ближні. Образки й оповідання». На думку І. Франка ці оповідання про життя сільського люду були «нав'язні вірним спостереженням життя й щирою любов'ю до робочого люду. Він називав їх «простими, невишуканими та теплими чуттями огрітими», зараховував їхнього автора до низки «талантів, яких не постидалась би ні одна далеко багатша від нашої література».

Але найвагомішою серед них була, звичайно, творчість О. Кобилянської. Вже про перші її повісті Леся Українка, наприклад, писала таке: «...зачіплює найрізноманітніші теми. Найбільш відмічений нею тип інтелігентної жінки, яка бореться за свою індивідуальність проти нівелюючого і засмоктуючого оточення австрійської буржуазії...». Проте й у зображенні житті селян О. Кобилянська виявила глибоке знання психології трудящих селян і велику до них прихильність. Найкращим її твором, була соціальна-політична повість «Земля». А щодо її здібностей змальовувати природу Леся Українка написала: «В нашій літературі нема пейзажиста над вас». Органічне поєднання ліризму, психологізму й романтизму зробило своєрідним стиль творів О. Кобилянської, які в своїй основі є реалістичними.

Найбільшими ж вершинами української літератури кінця ХІХ (й початку ХХ ст.) були творчі доробки І. Франка, Лесі Українки.

Художню літературу І. Франко почав творити в 70-х рр. ХІХ ст. Після перших, ще еkleктичних за темою і мовою віршів, повісті «Петрії і Довбушуки» (1875), написаної в стилі старої німецької романтики він заходився перекладати «Що робити?» М. Чернишевського й писати оповідання з життя бориславських робітників. Потрапив до в'язниці за обвинуваченням у належності до соціалістичної організації. Після дев'ятимісячного перебування в ній видає журнал, який через переслідування тричі міняє назву, і друкує в ньому вірші, зокрема й славнозвісних «Каменярів», повість «Воа constrictor», нариси, критичні статті про галицьку інтелігенцію, робітниче питання тощо. 1880, 1889 рр. терпить нові ув'язнення, висилку до рідного села, злиденне існування. 1896 р. вступив у літературну боротьбу

з польськими шовіністами. І весь цей час творив художню літературу. Виходять збірки його поезії, оповідання, повісті й романи (напр., «Для домашнього огнища», 1997, «Перехресні стежки», 1899). Широко відомими є його поема «Мойсей» та драматичний твір «Украдене щастя». Про новаторство творчості І. Франка, О. Білецький пише так: «У 70-х роках українська художня проза тільки пробувала відходити від «етнографічно-побутового» шаблону. Майже неминучі в усякому українському оповіданні того часу картинки природи, описи живописних народних звичаїв і обрядів, фольклори і виставки, любовні сцени – все це зведено у Франка до мінімуму. Як і нечисленні поки що його соратники, Франко прагнув «проникнути в глиб людини, оцінити ситуацію, в якій вона перебуває, зрозуміти мотиви і вчинки»... Тому особливу увагу його привертала теми боротьби пригноблених з гнобителями, теми соціальних конфліктів. Найбільш відома з його повістей – «Борислав сміється» написана раніше, ніж «Жерміналь» Золя та ряд інших західноєвропейських, польських і російських творів, що відобразили початковий період боротьби робітничого класу проти експлуататорів. Одним з перших у європейській літературі Франко визначив героя, якому належить майбутнє»...

«Леся Українка стає в наших очах чільною постаттю всього літературного покоління» – слушно зазначив блискучий літературознавець М. Зеров. Поетесу, драматурга, перекладачку, літературного критика Лесю Українку можна поставити поруч з найбільшими творцями всіх часів. Революційна доба проростала з кожного рядка її поезії. І хоча в багатьох її творах ішлося про біблійних, єгипетських або шотландських героїв – їх навіювали не чужоземні міфи, а український герої. До героїчних вчинків на своїй землі закликала своїх читачів ця з юного віку тяжко хвора поетеса. І сама була одним із наймужніших послідовних борців, тим самим пророком, якого І. Франко називав «трохи ж не самотнім чоловіком» на всю тодішню Україну. Від ліричних віршів Леся Українка перейшла до створення поем («Давня казка», «Самсон», «Роберт Брюс»). А вінцем її творчості є драматичні твори «У катакомбах», «Касандра», «Бояриня», «Лісова пісня». Драма ідей Лесі Українки були верховинним явищем світової літератури.

До 1900 р. Україна мала вже багатьох письменників. Якщо, наприклад, в «Основі» 1861-62 рр. виступило 40 прозаїків (і всі вони, до речі, були новелістами) то в 1990-х-1900 р. на сторінках «Літературно-наукового вісника» свої твори вмістило близько 170 літераторів. Динамізація суспільних процесів збільшила кількість прихильників новели серед авторів і читачів. Психологізм став одним із чинників літературного новаторства. Вершиною у майстерності зображення «концентрації чуття» були, наприклад, твори М. Коцюбинського й В. Стефаника. Отримавши

поштовх з боку фольклору, розвиток української літератури вже на початку й протягом усього ХІХ ст. потужно впливав на розвиток мистецтва.

Український живопис та архітектура ХІХ ст. Свій внесок у національно-культурне відродження України зробили представники архітектури, образотворчого мистецтва. Так, зокрема, художник Карл Брюллов (1799-1852) виховав багато українських майстрів, серед яких були Іван Сошенко, Аполлон Мокрицький, Тарас Шевченко та ін. Завдяки К. Брюллову з кріпацтва було викуплено Т. Шевченка.

Першим серед художників, хто відкрив українську природу й українського селянина, був німець за походженням Василь Штернберг (1818-1845). Навчаючись у Петербурзькій Академії мистецтв, він зацікавився мальовничістю українського побуту, щорічно їздив до України, де писав етюди. У 1838 р. В. Штернберг познайомився і подружився з Т. Шевченком, а 1840 р. до Шевченкового «Кобзаря» він зробив гравюру «Кобзар з поводитирем».

Проте найяскравішою постаттю українського образотворчого мистецтва 1840-1860 рр. був Тарас Шевченко. Вступивши 1838 р. до Петербурзької Академії мистецтв, він закінчив її 1845 р. із срібною медаллю, одержавши звання «вільного художника». Своїм фахом Т. Шевченко вважав саме малярство. Відомо понад 1000 його творів образотворчого мистецтва. Талант Т. Шевченка як художника виявився в портретному, жанровому, пейзажному та релігійному малярстві. Він пробував себе в скульптурі, різьбі й гравюрі. Особливе визнання мали його офорти. За них 2 вересня 1860 р. рішенням ради Академії його було обрано академіком з гравірування на міді.

Т. Шевченко малював картини, пейзажі й портрети, звертаючись до історії українського народу, його побуту. У Петербурзькій Академії мистецтв він створив картини у романтичному стилі «Хлопчик, що ділиться хлібом із собакою» (1840), «Циганки» (1841) та ін. Т. Шевченко водночас є основоположником реалізму в українському малярстві. Реалізмом відзначається його найбільший за розміром твір олійного живопису «Катерина» (1842), який через драму української дівчини-кріпачки розкриває трагедію самої України. Сценка з життя українського селянина змальована в картині «Селянська родина» (1843).

Подорожуючи Україною і зібравши багатий матеріал, Т. Шевченко задумав створити серію офортів під назвою «Живописна Україна». Здійснити це йому не вдалося. Проте уявлення про зміст і характер нереалізованого задуму дають офорти «Судна Рада», «Дари в Чигирині», «Старости», «У Києві» та «Видубицький монастир», що відзначаються блискучою технікою, життєвою та історичною правдою. Автор першої книги про Шевченка-художника О. Новицький так говорив про картину «Судна Рада»: «Тут саме життя, як воно є, без усякої прикраси, чого

російські малярі ще довго й пізніше не могли дати». З часом творчість Шевченка-художника здобула визнання світове визнання. Вона стала доповненням поетичної творчості, з якою утворювала органічну цілісність, і свідчила про прагнення митця засобами мистецтва виховувати в суспільстві любов до України, її народу.

У другій половині ХІХ ст. в образотворчому мистецтві поширились принципи реалізму та народності, їх утвердженню та посиленню демократичних тенденцій сприяло виникнення 1870 р. у Петербурзі Товариства пересувних художніх виставок, до складу якого, крім блискучих живописців Росії (В. Перова, В. Васнецова, І. Шишкіна та ін.), входили і талановиті українські художники (М. Пимоненко, О. Мурашко, К. Костанді).

Український живопис цієї доби представлений різними жанрами. Пореформена демократизація суспільства сприяла активному розвитку побутового жанру, представниками якого були Л. Жемчужников, І. Соколов, К. Трутовський, М. Кузнецов, К. Костанді та ін. Вони не тільки збагатили цей жанр новою тематикою та сюжетами, а, передаючи глибину наростаючих соціальних контрастів, надали йому більшого соціального звучання. Видатним майстром побутового жанру був М. Пимоненко, пензлю якого належать «Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Свати», «Проводи рекрутів», «Жертва фанатизму» та ін. В ці роки художник створює ряд картин з життя українського села. Це – «В чистий четвер», «Жниця», «Збирання сіна на Україні», «Біля річки», «Свати». Художник з етнографічною точністю відобразив українські народні звичаї, пов'язані зі сватанням. Наприклад, на полотні «Свати» перед глядачем постає традиційне дійство: за столом сидять поважні чоловіки, перев'язані рушниками. Мабуть, події розгортаються на добре, бо в руках матері і молодшого свата повні чарки. Тут же і нехитрий селянський харч. А дівчина, як і годиться, сидить на ослоні біля печі і колупає припічок.

У 1891 році Пимоненко створює картину «Весілля у Київській губернії», яка яскраво свідчила про його творчу зрілість. Вона експонувалась на академічній виставці і мала великий успіх. З блискучою майстерністю написана художником колоритна юрба односельців, що йде вулицею. Килимом стелиться їм під ноги опале осіннє листя. Адже осінь – весільна пора. На передньому плані – молоді у святковому вбранні. Привертає увагу тендітна постать нареченої. Ніжний овал обличчя, витончені риси. Поряд наречений. Звичайний сільський парубок, кремезний, з дещо грубуватими рисами обличчя. Глядач мимоволі помічає легкий наліт смутку на обличчі нареченої: яким-то буде її заміжнє життя?..

Ряд полотен присвятив художник мальовничим і гомінким українським ярмаркам: «Ярмарок», «У гончарному ряду», «На ярмарку» та інші. Особливим

успіхом у глядачів користувалася картина «Ярмарок». Власне, ярмарок у даній композиції являє собою лише тло, на якому відбувається сповнена гумору сцена: літній чоловік на доброму підпитку повертається з ярмарку. Ноги погано його слухаються, і гарна молодиця, напевно, невістка, веде його під руку з доброзичливою усмішкою. У ряді творів останнього періоду художник торкається вічної для людства теми кохання. Тонким ліризмом пронизані полотна «Побачення», «Ідилія», «Суперниці. Біля колодязя». На замовлення М. І. Драгоманова М. К. Пимоненко виконав дві картини – «В похід» та «Повернення з походу». Сюжетом для першої, напевно, послужила українська пісня «Засвіт встали козаченьки», авторство якої приписується легендарній Марусі Чурай. На картині зображена сцена прощання рідних і односельчан з козаками, які зібралися в похід.

У пейзажному жанрі плідно працювали С Світославський, Г. Світлицький, І. Похитонов, Г. Ладиженський та ін. «Шукачем сонця», майстром сонячного пейзажу називали В. Орловського, автора неповторних своєю виразністю картин – «Сінокіс», «Жнива», «Хати в літній день». Цими творами художник заявив про себе як витонченого майстра колориту та світлотіньових ефектів. Менш поширеним був портретний живопис, хоча в цьому жанрі працювали відомі майстри М. Пимоненко, К. Костанді, Є. Буковецький, С. Васильківський. У західноукраїнських землях у побутовому жанрі творили Є. Максимович, Е. Бучевський, у пейзажному – Т. Романчук, А. Монастирський, А. Кохановська, жанром портрету оволодівали К. Устиянович, Т. Копистецький, Ю. Пигуляк, у історичному жанрі вагомим був творчий доробок М. Івасюка.

ХІХ ст. дало мистецтву видатні імена – художників-реалістів С. І. Васильківського, І. Ю. Репіна, П. О. Левченка, Г. Семирадського.

Сергій Іванович Васильківський (1854-1917), уродженець містечка Ізюм, походив з родини дрібного чиновника. Дід його, чумак, походив з козацького роду і був людиною веселої вдачі та великим життєлюбом. Батько Іван Федорович, людина сумирна, тиха, був писарем, справжнім віртуозом цього ремесла, яке здавалося синові чудодійством. Мати – Параска Урилівна, лагідна, чуйна й співуча жінка, навчила його любити народні пісні. У Харкові, куди Васильківські перебралися 1861 р., на його захоплення малюванням звернув увагу гімназичний учитель малювання і чистописання, колишній кріпак, співучень Т. Г. Шевченка по майстерні К. П. Брюллова в Петербурзькій Академії мистецтв Д. І. Безперчий.

У лютому 1870 р. Васильківський поїхав до Петербурга і вступив до Академії мистецтв. І вже у травні 1879 р. за етюд з натури він одержав свою першу академічну нагороду – малу срібну медаль. З січня 1879 р. він регулярно відвідував пейзажний клас, і відтоді пейзаж стає його провідним жанром. Схильність С. І. Васильківського

до пейзажу зумовила й краса природи рідного краю, що причарувала його ще в дитинстві. Його пейзажі – це лірико-епічні пісні в живописі, в яких емоційне і раціональне органічно злились воедино і виплеснулись високою поезією. Таким чином, закінчуючи Академію, художник не лише вмів блискуче малювати й компонувати, а й був твердо переконаний, що живопис – це поезія в барвах, а художник – чесний син своєї батьківщини, чутливий до її радощів та болів.

Свою майстерність художник удосконалював за кордоном, на зразках світової художньої культури. Наприкінці квітня 1886 р. С. Васильківський вирушив до Парижа. Дорогою, подекуди зупиняючись, він оглянув німецькі музеї. Пізніше об'їздив усю Францію, побував в Іспанії, Англії, Італії, Алжирі. Після дворічного перебування за кордоном повернувся до Харкова, багато подорожував пішки Харківщиною, Полтавщиною, Запоріжжям. Крім пейзажу почав займатися історичним жанром, створив картини «Козачий пікет» (1888), «Сутичка запорожців з татарами» (1892), «Козак у степу» (1905), «Козаки в степу» (початок ХХ ст.), «Похід козаків» (1917). У 1896 р. картина «Козача левада» експонувалася на Всеросійській художньо-промисловій виставці в Нижньому Новгороді, де здобула високу оцінку. У 1900 р. разом із М. Самокишем видав великий альбом «З української старовини». Того ж року в Харкові відбулася перша персональна виставка творів художника, на якій було виставлено 120 творів.

У 1903 р. в Полтаві, з нагоди відкриття пам'ятника І. П. Котляревському, брав участь у великій художній виставці, де виставив 43 роботи – «Дніпровські плавні», «На Дінці», «Оранка. Воли», «Гребля Квітки-Основ'яненка. Харків», «Зимовий вечір», портрети Богдана Хмельницького, Івана Гонти, Григорія Сковороди, кобзарів. Того ж року одержав перемогу на конкурсі на кращий проект розпису будинку Полтавського земства, який розписує у 1903-1907 р. У 1912 р. зібрані Васильківським взірці українського народного орнаменту експонувалися на міжнародній художній виставці в Римі. Того ж року вийшов альбом орнаментів, створених М. Самокишем та С. Васильківським. В останні роки життя створив картини «Козак Мамай» (1911).

8 жовтня 1917 р. С. І. Васильківський помер. Перед смертю він заповів Музею Слобідської України понад 1340 своїх творів та значну суму грошей, які, за його бажанням, мали піти на створення у Харкові великого національного художнього музею. С. І. Васильківського називають поетом українського малярства за надзвичайну ліричність його пейзажних та історичних творів. Розквіт творчості художника припадає на останню третину ХІХ століття, період, коли в Україні діяли Емський акт та Валуєвський циркуляр про заборону українського друкованого слова. Тому звернення художників до рідної історії, до відображення природи

України, народних типів, етнографічних особливостей селянського або козацького побуту, звичаїв та обрядів, народної архітектури було своєрідною формою протесту, боротьби митців за утвердження національної гідності свого народу.

На превеликий жаль, у вогні минулої війни більшість робіт Васильківського загинула. Понад тисячу їх згоріло разом з музеєм у рідному Харкові, якому художник заповідав 1348 своїх картин та етюдів. Нині в музеях і приватних колекціях нашої країни і за кордоном налічується близько п'яти сотень відомих нам творів С. І. Васильківського.

Ще один видатний художник – Петро Олексійович Левченко (1856-1917) народився у родині купця першої гільдії в Харкові. Він був одним із представників українського поетичного реалістичного пейзажу кінця ХІХ – початку ХХ ст. Невеликі за розміром картини глибокі за змістом – розкривають красу оточуючого світу. Протягом 1886-1904 рр. був учасником майже всіх пересувних художніх виставок, організованих російськими художниками. Ілля Юхимович Рєпін (1844-1930) своєю творчістю приніс всесвітню відомість художньому мистецтву Харківщини. Його «Спаситель», «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1889-1896) – вершини світового малярства. Народився І. Ю. Рєпін 5 серпня 1844 р. в одній із мальовничих околиць Чугуєва – слободі Калмицькій. Коли Іллі виповнилося сім років сім'я батьків побудувала окремий дім у сусідній слободі Осинівці. Тут пройшла юність майстра, звідсіля він поїхав восени 1863 р. до Петербургу здійснювати свою найчарівнішу мрію – стати справжнім художником. Учителем цих та інших художників був Дмитро Іванович Безперчий (1825-1913) – видатний художник та педагог. Його картини, головним чином, пейзажі, зберігаються в Київському музеї українського мистецтва, Харківському та Сумському художньому музеях.

Становленню й розвитку пейзажного українського живопису сприяла і Марія Дмитрівна Раєвська-Іванова (1840-1912), одна з найосвіченіших жінок Росії. Талановита художниця не могла вступити до Петербурзької Академії мистецтв, оскільки жінок до неї не приймали. Тому вона вчилася живопису в Німеччині, слухала лекції в Міланському університеті, Сорбонні, Празі. І коли Петербурзька академія удостоїла її звання художника, в 1869 р. повернулася до рідного Харкова та відкрила першу в Росії приватну Рисувальну школу малювання, віддавши цій роботі 25 років життя. Метою цієї школи була підготовка учнів до вступу до художньої академії або до інших вищих шкіл, а також підготовка до художньо-професійно діяльності іконописців, декораторів, літографів та ретушерів.

У М. Д. Раєвської-Іванової навчалося декілька поколінь художників і архітекторів. П'ятдесят її учнів вступили до Академії мистецтв. Багато хто з них

став відомими митцями. Марія Дмитрівна написала книгу «Азбука малювання для сім'ї і школи», у якій вміщено 200 її малюнків, альбом орнаменту, створила «Програму малювання в школах народної грамоти» для недільної школи Х. Д. Алчевської. Згодом школу М. Д. Раєвської-Іванової було перетворено в міську школу малювання та живопису, а з 1896 р. – на художнє училище, тобто переведене під патронат Академії мистецтв.

На Слобожанщині розпочав перші кроки і Генрік Семирадський (1843-1902) – відомий польський художник, уродженець села Новобілгород (нині селище Печеніги). Він був почесним членом Римської, Берлінської, Паризької і Туринської академій мистецтв. Свого часу дуже популярний художник, слава якого успішно конкурувала зі славою видатного польського художника Яна Матейка. Г. Семирадський автор збереженої досі театральної завіси Львівського оперного театру. Серед відомих його творів слід назвати – «Танок серем мечів» (1881), «Біля джерела», (1889) «Краса і кохання» (1894).

Малярство в західноукраїнських землях у першій половині ХІХ ст. мало скромніші досягнення, ніж у східноукраїнських землях. Тут воно було представлене такими українськими майстрами, як Остап Білявський (1740-1803), Василь Береза (1754-1835) і Лука Долинський (1750-1824). Серед них, зокрема, виділявся Л. Долинський – уроженець Білої Церкви. Він навчався в Київській академії та Академії мистецтв у Відні, постійно працював у Львові. Як стверджують дослідники, митець «орудував непересічною технікою й великою творчою уявою». Його твори мали переважно релігійний зміст, написані у стилі класицизму з оригінальними українськими стилістичними ознаками. Низка художників українського походження служила інтересам польської або німецької культур. Серед таких були Юлій Коссак (1824-1899), Теодор Яхимович (1800-1870), Рафаїл Гадзевич (1803-1886) та ін.

Отже, хоча у ХІХ столітті головним центром освіти в Російській імперії і далі була Академія мистецтв у Петербурзі, багатьох художників приваблює Україна – «нова Італія», як її тоді називали. Попри постійні утиски українського народу на національному ґрунті, його культура не припиняла свого поступу. Представники прогресивної інтелігенції цього періоду багато зробили для українського культурно-національного відродження, формування національної самосвідомості, утвердження української мови, розвитку музичного, образотворчого мистецтва та театру.

З монументальних творів скульптури в Україні найвидатнішими є пам'ятники Б. Хмельницькому (скульптор М. Микешин, 1888 р., Київ) і Володимирі Великому в Києві (1853 р., скульптори В. Демут-Малиновський і П. Клодт). Л. Позен став автором пам'ятнику І. Котляревському в Полтаві (1902 р.), високохудожньо відобразив життя українського села в низці скульптурних груп:

«Переселенці», «Кобзар», «Жебрак», «Оранка на Україні»; його твори на історичну тему – «Запорожець у розвідці» та «Скіф». П. Забіла створив скульптурні портрети Т. Шевченка, О. Герцена.

В архітектурі ХІХ ст. українське бароко було витіснене стриманим академічним стилем класицизму, в якому головну увагу приділялося не зовнішнім прикрасам, а комфортіві всередині будівлі. За указом Павла І з 1800 р. заборонялося будівництво церковних храмів у стилі українського бароко. Планування міст також зазнало змін.

Площа з розкішними будівлями урядових установ ставала адміністративним центром, квартали стали прямокутними. Ведеться боротьба з «малими архітектурними формами». Так, 16 травня 1816 року на своєму засіданні харківська міська дума постановила «очистити всі міські майдани від куренів, побудованих без дозволу начальства й поза планом, які спотворюють місто й загрожують пожежними лихами» З'являються такі перлини архітектури, як оперний театр в Одесі (1809 р. архітектор Том де Томон), потім – Київський університет (архітектор В. Беретті), у Львові – Український драматичний театр імені М. Заньковецької (арх. І. Зальцман, Л. Пихаль), наукова бібліотека по вул. В. Стефаніка (арх. Ю. Бем та П. Побіле), політехнічний інститут (арх. Ю. Захаревич). У Харкові 1844 р. було споруджено дзвіницю Успенського православного собору (арх. Є. Васильєв), яку люди називають «Золотим вінцем Харкова». Свого часу вона була найвищою спорудою в Російській імперії. За проектом того ж архітектора був зведений будинок університетського корпусу по вул. Університетській для розташування в ньому домової церкви та ін.

В архітектурі другої половини ХІХ ст. з'являється еkleктизм – поєднання різних стилів: романського, готичного, ренесансного. Багато будинків такої архітектури з'явилося в Києві. Унікальною спорудою є Озерянська церква в Харкові, зведена 1896 р. єпархіальним архітектором В. Немкіним. У цьому храмі химерно поєдналися романські й давньоруські мотиви. А в архітектурі Харківського Благівіщенського собору, побудованого в 80-х-90-х рр. ХІХ ст. (арх. М. Ловцов), поєднано елементи давньовізантійського, давньоруського й готичного стилів. У Києві уподобаним ще був стиль «французького відродження» (національний оперний театр, арх. В. Шретер), Український драматичний театр імені І. Франка, (арх. Є. Братман, Г. Шлейфер). А у Львові – «віденського бароко» (будинок залізничного вокзалу, арх. В. Садлівський, будинок Галицького сейму, арх. І. Гохбергер, та інш.).

Професійне театральне та музичне мистецтво. У ХVІІІ – на початку ХІХ ст. у Росії і в Україні, по поміщицьких маєтках існував кріпацький театр. 1819 рік, коли Ф. Котляревським були написані, а театральна трупа, очолювана ним же і М. Щепкіним на сцені поставила «Наталку Полтавку» та «Москаля-

чарівника» , вважається датою народження нової української драми та нового українського театру. Це підштовхнуло розвиток реалістичної драматургії, яку в першій половині ХІХ ст., крім Котляревського, представляли В. Гоголь, Г. Квітка-Основ'яненко, Я. Кухаренко, Т. Шевченко та сценічне мистецтво в особі видатних акторів К. Соляника, І. Дрейсіга та інш. Класична трагедія, кривава й авантюрна мелодрама, характерна для початкового романтизму, не знаходять ґрунту в українській драматургії. Хоча історичний жанр все ж розвивали трагедії М. Костомарова. Твори Г. Квітки-Основ'яненка про Шельменка, його «Дворянские выборы» продовжують реалістично-викривальну лінію Фонвізіна, Капніста й Грибоедова. Т. Шевченко ще більше загострив соціальний аналіз в історичній п'єсі «Назар Стодоля», явивши нею найкращий зразок української драматургії першої половини ХІХ ст. Цим він підготував наступний етап її розвитку – творчість М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенко-Карого, Панаса Мирного, І. Франка, Лесі Українки. Щоправда, ані перший з них, ані другий так і не вийшли за межі «етнографічної драматургії української соціальної драми.

Найстаріший в Україні театр було збудовано 1789 р., пізніше виникають театри й по інших містах: 1806 р. – у Києві, 1810 р. – в Одесі, Полтаві, Кам'янці. Стаціонарні театральні приміщення були лише в Києві та Одесі. У Харкові воно з'явилося 1842 р. По більшості міст до вистав пристосовували різні склади. А вистави дивилися в основному під час ярмарків. Труп довго не затримувалися на місці – населення міст тоді було незначним. У будь-яку неgodу актори мусили переїздити зі своїми родинами на підводах, заповнених декораціями та іншим театральним майном. Вони потрапляли в цілковиту залежність від антрепренера та місцевого начальства.

Репертуар у тодішніх труп був дуже великий. Наприклад, київський антрепренер Ленкавський подав на розгляд цензури 191 п'єсу. Театри мусили протягом сезону ставили десятки п'єс, бо, як правило, кожна з них витримувала лише 2-3 вистави. Це вельми ускладнювало працю акторів, примушувало їх виходити на сцену після однієї-двох репетицій, грати роль за допомогою суфлера.

Найбільше художнім рівнем вистав відзначалися Харківський театр, очолюваний І. Штейном (згодом – Л. Млотковським) та Полтавський театр, очолюваний І. Котляревським і М. Щепкіним. Саме ці театри стали визначними осередками української культури.

Після емського указу від переслідування українського театру уряд перейшов до цілковитої його заборони. Було, що українські народні пісні зі сцени виконували французькою мовою, аби не українською. Цензура різко обмежувала тематику українських п'єс: їхній зміст міг торкатися селянського побуту, кохання, але жодних

соціальних проблем. Заборонялося зображувати в виставі все, що нагадувало б про колишні «вольності» українців і боротьбу за незалежність України. Герої, що грали в п'єсах представників вищих верств, мусили промовляти лише російською мовою. Трупі змушували ставити в один вечір поряд з українською п'єсою російськомовну з не меншою кількістю актів.

Проте ці утиски спричинилися до того, що в творчості Панаса Мирного, М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого з'явилися народно-визвольні ідеї, а в театральній діяльності-високий громадянський пафос. Отож і примушували цензори Старицького, наприклад, переробляти драму «Не судилося» («Панське болото»), а його історичні п'єси «Богдан Хмельницький» (1887) та «Оборона Буші» (1898) і зовсім заборонили виставляти. На найкращий драматичний твір М. Кропивницького «Глитай або ж Павук» (1882) у першому відділі Головного управління в справах друку з 1894 р. була заведена спеціальна справа, а міністр внутрішніх справ вимагав від губернаторів не пускати її на сцени театрів (п'єса таки й справді закликала до боротьби з глитаями, до речі, М. Кропивницький перший в українській драматургії створив образ глитая).

Драматургічна творчість І. Карпенка-Карого зумовила появу в репертуарі українського театру гостро соціальної драми і комедії з неперевершеними на той час в українській драматургії ідейно-художніми якостями. Він уже не робить етнографічної орнаментаци сюжетної лінії. В основі його творів («Сто тисяч», «Хазяїн», «Бурлака», «Безталанна») лежать гострі соціальні суперечності, глибокі соціальні конфлікти. Однією з новаторських рис драматургії Карпенка-Карого було створення в ній образів різних «підпанків»: факторів, прикажчиків, тих «сільських п'явок», що згодом самі виростають у багатіїв. Його п'єса «Не так пани, як підпанки» (1883) цензурою була не допущена до сцени, близько 20 років перероблялася й урешті втратила первісний вид і свої художні якості.

До речі, і М. Кропивницький, і І. Карпенко-Карий були ще й талановитими акторами і, як, М. Старицький організаторами найкращих на той час труп. Такими ж акторами були й М. Садовський, П. Саксаганський, Г. Затиркевич-Карпинська, М. Заньковецька, М. Садовська-Барілотті, Г. Борисоглібська, А. Затиркевич та інш. Перші двоє з них також організували блискучі трупи. Українські театральні групи з великим успіхом виступали в Україні, а також у Петербурзі, Москві та по інших містах Росії.

Характерною рисою українського театру є синкретичність, постановки були немислимі без музичних і танцювальних елементів. Власне, класичний український театр був музично-драматичним. Перлиною української вокальної класики стали «Вечорниці» П. І. Ніщинського – музична вставка до «Назара

Стодолі» Т. Г. Шевченка. Звідси пішла широковідома «Закувала та сива зозуля», тема якого – страждання козаків у турецькій неволі, їх прагнення до свободи. П'єса І. Котляревського «Наталка Полтавка» стала об'єктом натхнення багатьох музикантів. До сьогодні вона виконується в музичній обробці М. В. Лисенка. Він є основоположником української класичної музики.

Музична культура України на початку ХІХ ст. розвивалася за досить складних умов. Основними концертними осередками були поміщицькі маєтки. Деякі великі землевласники (В. Тарновський, Г. Галаган, Д. Ширай та ін.) мали свої симфонічні оркестри, оперні та балетні трупи, сформовані переважно з кріпаків. Інколи ними керували запрошені закордонні музиканти. Деякі з таких оркестрів існували й після скасування кріпацтва.

У розвитку музики значну роль відіграло відкриття університетів у Харкові та Києві. При харківському були музичні класи, в яких велася регулярна підготовка професійних кадрів. У Львові розвиток музичного життя поживило відкриття консерваторії.

Велике значення для подальшого розвитку музичного мистецтва мала нова українська література. Наприклад, вже твори І. Котляревського містили значну кількість пісень: п'єси ставилися з музикою. Котляревський започаткував багатовікову музично-театральну традицію. Композитори охоче обробляли музику до його п'єс. «Наталка-Полтавка» з музикою Лисенка, який 1883 р. написав увертюру, створив супровід для пісень, стала класичним твором. Отож музичну культуру України початку ХІХ ст. характеризують збирання творчих сил, перехід мистецтва на демократичні рейки. Наприкінці ХІХ століття докорінно змінилося музично-концертне і театральне життя. Створюються оперні театри у Києві, Харкові, Львові. По великих і малих містах України організуються симфонічні концерти, музичні товариства, відкриваються філії Російського музичного товариства, а також товариства «Боян» (спочатку в Львові й по інших містах Західної України, потім у Києві).

Народність і реалізм продовжували залишатися основою творчості передових українських композиторів. Українська музика другої половини ХІХ ст. розвивалася під благотворним впливом творчості великих композиторів, які широко, залюбки використовували в своїх творах українську тематику й українську народну пісню. М. П. Мусоргський написав оперу «Сорочинський ярмарок», М. Римський-Корсаков створив опери «Травнева ніч» і «Ніч перед Різдвом» за творами М. Гоголя. П. Чайковський створив оперу «Черевички» (за Гоголем), увів мотив української народної пісні у свою другу симфонію. Елементи української народної музики зустрічаються в опері О. Бородіна «Князь Ігор». О. Даргомижський в основу

своєї симфонічної фантазії «Український козачок» поклав українську народну танцювальну тему.

На західноукраїнських землях плідно працювали М. Вербицький, що створив симфонічні увертюри, хор «Заповіт», оперети «Підгіряни», «Верховинці», та С. І. Воробкевич – автор опери «Гнат приблуда», оперет «Блудний син», «Новий двірник».

Відомий співак і композитор С. Гулак-Артемівський, друг Т. Шевченка працював у Петербурзькому оперному театрі. Тут 1863 р. вперше була поставлена його чудова опера «Запорожець за Дунаєм», в основу якої лягли мелодії українських пісень. Композитор Г. Гладкий написав мелодію до «Заповіту» та інших віршів Т. Шевченка. Творив музику й український історик М. Аркас. Талановитий український композитор П. Ніщинський (1832-1896 рр.), один з основоположників української професійної театральної музики, написав «Вечорниці», які увійшли окремим сюжетом до драми Шевченка «Назар Стодоля». Хор з «Вечорниць» «Закувала та сива зозуля» став однією з найулюбленіших пісень наших людей.

Крім того, Ніщинський майстерно обробив для хору чимало українських народних пісень, з яких найкращими є історичні пісні «Козак Софрон», де оспівано боротьбу українських козаків з турками, і «Ой, гук, мати, гук» – про боротьбу українців проти польської шляхти.

У розвитку реалістичного українського музичного мистецтва другої половини ХІХ – початку ХХ ст. визначне місце належить великому українському композиторові, основоположникові української класичної музики М. Лисенку (1842-1912 рр.) Деякий час він навчався у Харківській гімназії, потім 1 рік – в харківському університеті, потім перевівся до Київського університету, працював і творив у Києві, далі вчився в Лейпцігській консерваторії, відвідував лекції Римського-Корсакова в Петербурзі.

Його творчість ґрунтувалася на українській народній пісні, піднесла на вищий ступінь всі музичні жанри. Він зібрав і опублікував сім збірників українських пісень для голосу з фортепіано, дванадцять збірників для хору з фортепіано і шість збірників обрядових пісень. Крім того, Лисенко записав музичний репертуар кобзаря Остапа Вересая і видав виконувані ним думи і пісні. Перебуваючи під великим ідейним впливом творчості Т. Г. Шевченка, композитор написав музику до 90 його поезій. Перу Лисенка належить низка симфонічних, оперних і камерних творів. Найбільш відомі його опери «Тарас Бульба», яка дістала високу оцінку Чайковського, «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», а також опери для дітей «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима й весна». Лисенко був видатним піаністом-віртуозом, талановитим викладачем, вихователем низки видатних українських композиторів,

великим знавцем української етнографії і фольклору, зачинателем вивчення української народної музичної творчості. Поряд з Лисенком працювали його талановиті сучасники – П. Сокальський, Л. Лаврівський, М. Калачевський, А. Вахнянин. Наприкінці століття з'явилася ще низка визначних імен – М. Матюк, О. Нижанківський, В. Сокальський, М. Аркас.

Отже, й на прикладі музичної культури України відзначаємо диференціацію (або спеціалізацію) різних сфер української культури (особливо в науці) і водночас – ускладнення самого культурного процесу, тобто більший взаємовплив і взаємодопомога різних галузей культури-фольклору, гуманітарних наук, літератури, живопису, музики та ін. Можливо, завдяки цьому також, не кажучи вже про величезні творчі потенції нашого народу, навіть за умов великодержавних обмежень і нерідко – прямих гонінь українська культура наприкінці ХІХ ст. досягла високого рівня. Очевидною умовою її повноправного подальшого розвитку було звільнення від національного й бодай послаблення соціального гноблення.

Таким чином в українському мистецтві ХІХ ст. відбивається характер духовних процесів, втілюються ідеї і проявляються тенденції, які характеризують українську культуру цього часу.

Українське професійне мистецтво демонструвало втілення ідеї національної самобутності, інтенсивний діалог з мистецтвом Європи і Росії та зв'язок з народною творчістю; характеризувалося наявністю класицизму, романтизму, реалізму, модерну; відзначалося розширенням жанрової системи, підвищеною увагою до соціальних проблем, історичної, побутової тематики, до відтворення моральних цінностей українського народу. Відбувалося формування митця нового типу, який має активну громадянську позицію, втручається в соціальні процеси, живе життям свого народу, намагається поліпшити його становище. Українське мистецтво цього часу розвивалося за відчутної підтримки українських меценатів.

Запитання для самоперевірки:

1. Охарактеризувати умови розвитку української культури ХІХ ст.
2. Якими є досягнення вітчизняної освіти та науки в ХІХ ст.?
3. Охарактеризуйте роль інтелігенції у вирішенні національних проблем в Україні.
4. Що впливало на формування нових тенденцій в мистецтві ХІХ ст.
5. Визначте роль меценатства у культурному розвитку України.
6. Дайте визначення поняття «українське національно-культурне відродження».
7. Які напрямки характерні для українського мистецтва ХІХ ст.?

Література

1. Попович М. Нарис історії української культури. – К.: АртЕк, 2001. – 727 с.
2. Історія української культури. Підручник / За ред. Л. В. Анучиної, О. А. Стасевської, О. В. Уманець. – Х.: Право, 2012. – 368 с.
3. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій. – К.: ЦУЛ, 2003. – 508 с.
4. Слабошпицький С. Українські меценати. Нариси історії української культури. – Вид-во М. П. Коць, вид-во Ярославів вал, 2001. – 327 с.
5. Титар О. В. Культура Слобожанщини: проблеми національно-культурної ідентичності. – Х.: Райдер, 2006. – 240 с.
6. Українська та зарубіжна культура: Навч. посібник / Іван Зязюн, Олександр Семашко та ін.; ред. М. М. Закович. – 3-є вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2002. – 557 с.
7. Харківський художній музей. 200 років колекції / Авт.-упоряд.: В. Мизгина, Т. Прокатова та ін. – Х.: Фоліо, 2005. – 167 с.
8. Художники Харкова. Довідник / Ред. кол.: М. М. Безхутрий, В. В. Сизиков та ін. – Х.: Прапор, 1967. – 176 с.
9. Шевнюк О. Українська та зарубіжна культура: Навчальний посібник / Олена Шевнюк. – 2-ге вид., випр. – К.: Знання-Прес, 2003. – 277 с.

Тема 7.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ХХ СТ.

1. Періодизація та загальні риси розвитку культури України у ХХ ст.
2. Розвиток освіти і науки України у Новітню добу.
3. Література України ХХ ст.
4. Образотворче мистецтво, кіно та театр.
5. Головні тенденції розвитку культури України на сучасному етапі.

Періодизація та загальні риси розвитку культури України у ХХ ст.

ХХ ст. був періодом бурхливого розвитку культури українського народу, періодом протистояння багатьох культурних парадигм. Беручи за основу пануючі ідеологічні доктрини, розвиток української культури ХХ ст. доцільно поділити на такі етапи:

1. *Період національно-демократичних перетворень (1917-1921 рр.)*. Цей період припадає на революційні роки, коли постала самостійна Українська держава, на чолі якої змінилося кілька національних урядів. Політичні режими революційної доби стимулювали відродження національних традицій у культурі, без чого було неможливо відродити державність. Зокрема, розширювалася сфера вжитку української мови у системі середньої та вищої освіти (відкривалися україномовні гімназії, українські університети), заохочувалося вивчення українознавчих дисциплін у вищих навчальних закладах. Підтримувався розвиток української науки, особливо історії, філології, філософії. 14 листопада 1918 р. відкрилася Академія наук, яка стала головним науковим осередком України ХХ ст. Отже, період революційних змагань характеризувався значним культурним підйомом, що сприяло відродження духовності народу.

2. *Період новаторського піднесення та українізації (1920-ті – поч. 1930-х років)*. Прийшовши до влади у 1921 р., більшовицький уряд певний час стимулював подальше відродження національних традицій у духовному житті народу. 1920-ті роки позначилися відносною свободою творчості митців, вільним культурним пошуком. У мистецтві розвивалися модернові ірраціональні напрями: футуризм, супрематизм та інші. У літературі панував революційно-пролетарський романтизм, символізм, україномовність. В українській науці продовжувалася розробка українознавчої проблематики, а в освіті – боротьба з неписьменністю населення. З 1923 р. розпочалася хвиля українізації, розширювалася сфера вжитку української мови в усіх сферах суспільного життя.

3. *Тотальне панування радянської державної ідеології у духовному житті (1930-ті – 1950-ті роки)*. З кінця 1920-х років у СРСР встановлюється режим особистої влади Й. Сталіна, що призвів до контролю держави над усіма сферами духовного життя народу. 1930-ті роки позначилися хвилею репресій проти представників української інтелігенції, яка набула назви «розстріляне відродження». Особиста свобода творчості людини зазнала обмеження. На зміну творчому пошуку, який панував у культурі 1920-х років, прийшла суворо централізована державницька культурна доктрина з возвеличуванням особи Сталіна. З 1930-х років і до самого розпаду СРСР домінуючою державною доктриною у розвитку культури став соцреалізм.

4. *Кінець 1950-тих – перша половина 1980-тих років.* Ззовні цей період виглядає найбільш стабільним часом радянської історії, але і він відзначається глибокими внутрішніми протиріччями. З приходом до влади М. Хрущова, політична ситуація у країні поступово змінюється, настає «відлига». Свою назву цей час отримав за назвою повісті І. Еренбурга «Відлига» (1954 р.), яка дуже точно передала зміст епохи. Це – десталінізація суспільного життя, певна демократизація, реабілітація засуджених, повернення із забуття багатьох імен, певна свобода творчості, що породило безліч надій. Однак реформи до кінця доведені не були, корінних змін політичного устрою не сталося, дуже швидко почалося згортання перетворень, що призвів до «застою». Проте для культури хронологічно короткий період «відлиги» мав величезне значення і далекосяжні наслідки. Атмосфера кінця 1950-х років привела до формування цілого покоління так званих «шестидесятників» – вчених, письменників, художників, які відзначалися непримиренністю до ідеологічного диктату, повагою до особистості, прихильністю до національних культурних цінностей, ідеалів свободи.

Період відносної свободи закінчився наприкінці 1960-х років із приходом до влади Л. Брежнєва. Дисидентські рухи в Україні поступово придушуються, їх учасники уходять у підпілля, посилювалася русифікаторська політика.

5. *Друга половина 1980-х – 1990-ті роки.* З другої половини 1980-х років в СРСР почалася політика Перебудови, яка привела до розпаду радянської держави та відновлення незалежності України. У цей період відбувався процес реабілітації українських культурних діячів, репресованих у радянські часи, почався процес відродження національних традицій у культурі, дослідження раніше замовчуваних фактів української історії, широке використання української мови в національній системі освіти, мистецтві, літературі, політичному житті.

У цілому можна сказати, що однією з принципових особливостей української культури ХХ століття є визначальна роль політичного чинника. Держава постійно намагалася використовувати культуру у пропагандуванні пануючих політичних принципів, які протягом ХХ ст. неодноразово змінювалися. Як наслідок, змінювалася і пануюча культурницька парадигма. У культурі переважала не еволюційний характер динаміки, а різкі зміни, які чітко розмежовують основні етапи розвитку духовності цього буремного століття.

Розвиток освіти і науки України у ХХ ст. Протягом ХХ ст. українська система освіти неодноразово реформувалася та видозмінювалася. Особливо цей процес був характерний для 1920-х – 1950-х років.

У добу національної революції (1917 – 1921 рр.) продовжувала діяти дореволюційна трьохрівнева система освіти, представлена початковими народними

училищами, гімназіями та університетами. Проте принципи викладання суттєво змінилися. Був взятий курс на українізацію освіти. Вже у березні 1917 р. зусиллями Товариства шкільної освіти у Києві було засновано першу українську гімназію ім. Т. Г. Шевченка. За прикладом Києва почали працювати українські гімназії у Полтаві, Чернігові, Одесі, Харкові та інших містах. З березня до жовтня 1917 р. в Україні було відкрито 57 середніх шкіл, які існували на приватні або громадські кошти. У серпні 1917 р. у Києві розпочав роботу Український народний університет. У його статуті основною метою діяльності була підготовка наукових сил для справи українізації освіти.

Під тиском педагогічної громадськості України, Міністерство освіти Тимчасового уряду змушене було дозволити ввести в усіх народних початкових школах навчання українською мовою, а в учительських семінаріях та інститутах запровадити вивчення української мови, літератури, історії та географії. У вищих навчальних закладах дозволялося відкривати кафедри української мови, літератури, історії та права.

У часи гетьманування П. Скоропадського було здійснено низку заходів з метою подальшої розбудови вищої школи в Україні. Заснований раніше Український народний університет був перетворений на Державний український університет, була створена Українська науково-педагогічна академія, яка повинна була готувати вчителів українознавства для середніх шкіл. Невдовзі після урочистого відкриття у Києві Державного українського університету український університет було засновано у Кам'янець-Подільському. Кафедри українознавства також було відкрито в Харківському і Новоросійському державних університетах. У листопаді 1918 р. почала працювати Українська академія мистецтв.

Великою є заслуга гетьманського уряду у відновленні та подальшому розвитку української науки. 14 листопада було ухвалено закон про заснування Української Академії наук у Києві, затверджено її статут та штат. Метою УАН визначалося поглиблення і поширення наукових дисциплін, збагачення їх на користь народу; сприяння об'єднанню та організації наукової праці в Україні; створення нових науково-дослідних інститутів. На одне з перших місць було поставлено дослідження історії України, а одночасно із цим вивчення літератури, мовознавства, археології, мистецтва. В часи гетьманату заснуються Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Національна бібліотека.

Після встановлення в Україні радянської влади система освіти була корінним чином реформована. Спочатку (з 1919 р.) українські більшовики не мали чіткої освітньої політики, спрямувавши свої зусилля, передусім, на ліквідацію старої

системи освіти, відокремлення школи від церкви, формування нового апарату управління освітою, втягнення у революцію і привернення на свою сторону широких мас учительства тощо.

Нову українську систему освіти більшовики намагалися будувати за російським зразком. Беручи за основу «Положення про єдину трудову школу», що діяло в Радянській Росії, вони прийняли у травні 1919 р. «Положення про єдину трудову школу УСРР». «Положення» передбачало: запровадження безоплатного і спільного навчання дітей обох статей з 8-ми років, загальноосвітній і політехнічний характер навчання, заборону релігійного виховання, введення в основу роботи школи продуктивної праці дітей.

Схема шкільної освіти 1920-х – 1930-х років була такою: дошкільні заклади соціального виховання (дитячий садок, дитячий будинок, комуна, колонія) для дітей від 4 до 8 років; єдина трудова школа для дітей від 8 до 15 років; професійні школи (для молоді віком 15-18 років) і вищі навчальні заклади (технікум, інститут). Вся система освіти була тісно пов'язана з виробництвом, учні та студенти постійно проходили практику у відповідних установах та підприємствах.

У 1920 р. в Україні були ліквідовані університети і реорганізовані в інститути народної освіти. Однією з характерних рис системи освіти України 1920-х, а ще більше 1930-х та подальших років була ліквідація академічної свободи вищої школи.

У травні 1921 р. уряд радянської України видав декрет про ліквідацію неписьменності. До цієї справи було залучено багато вчителів, грамотних людей інших професій, швидкими темпами створювалася мережа пунктів і шкіл ліквідації неписьменності (лікнепів). Ця політика була досить ефективною. До 1927 р. основою писемності оволоділо близько 52% населення України, а за даними на 1939 р. грамотними було близько 91% населення.

Якщо період 1920-х років для освіти можна назвати періодом творчих шукань, то 1930-ті роки являли собою період її уніфікації та жорсткого контролю з боку КП(б)У. 1934 року партійною постановою «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР» було встановлено єдину систему освіти: початкова школа (1-4 класи), неповна середня школа (5-7), середня школа (8-10 класи). Така структура початкової та середньої освіти залишалася у майже незмінному вигляді до кінця ХХ ст.

У зв'язку з уніфікацією системи освіти в Україні у 1933 р. відновлюються університети. Було знижено статус технікуму до рівня середнього спеціального навчального закладу.

З другої половини 1930-х років радянській уряд взяв курс на русифікацію освітньої системи УРСР. У 1938 році вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей». У цій постанові не було прямих вказівок про якісь особливі привілеї для російської мови, але реалізація цієї постанови на практиці в різних регіонах СРСР призвела до поступового обмеження сфер функціонування місцевих національних мов різних народів СРСР. Процес русифікації посилювався з початку 1950-х років. Протягом 1950-х – 1960-х років частка україномовних шкіл у республіці знизилася із 81% (1951 р.) до 64% (1962 р.). Відповідно кількість російськомовних шкіл зросла у цей період із 17% до майже 31%. Особливо цей процес був характерний у великих містах південно-східної та центральної України.

В цілому, можна виділити наступні риси радянської системи освіти, яка проіснувала на території України до початку 1990-х років: всезагальність та обов'язковість середньої дев'ятирічної освіти, її політехнічний характер, тісний зв'язок із практикою, щільний контроль держави над усіма освітніми процесами, пропагандистська спрямованість, широке використання російської мови у середніх та вищих навчальних закладах, особливо у південно-східних областях УРСР.

Наука. Головним осередком наукової діяльності в Україні у ХХ ст. стала Академія наук, створена у часи національної революції (1918 р.). До 1938 р. вона носила назву Всеукраїнська академія наук (ВУАН). Із затвердженням у лютому 1938 р. нового статуту її було перейменовано на Академію наук УРСР. З 1930 р. в Україні створюється мережа науково-дослідних інститутів (НДІ).

Діяльність ВУАН була суворо підпорядкована державі, яка контролювала усі сфери наукового пошуку. У першу чергу це стосувалося кадрового складу Академії. Партійно-державне керівництво України збільшувало кількість академіків і членів-кореспондентів за рахунок кандидатур, визначених ЦК КП(б)У. У результаті академіками крім таких вчених, як О. Богомолець, М. Вавілов, О. Палладін, Є. Патон, М. Холодний, Д. Яворницький та інші, було обрано також партійних функціонерів: В. Затонського, Г. Кржижанівського, М. Скрипника, О. Шліхтера, суспільствознавців С. Семковського, В. Юринця, М. Яворського, які не мали наукових здібностей, а виконували, в основному, наглядову, бюрократичну функцію. Найбільш важким періодом існування Академії наук в Україні були 1930-ті роки, коли сталінське керівництво взяло курс на повне підпорядкування науки та наукового пошуку. У результаті політичних процесів проти української науки сотні вчених були позбавлені роботи, близько 250 науковців заарештовані і відправлені на заслання. Офіційно вважалося, що науку звільнено від псевдовчених, а ВУАН очищено від «ворогів народу – агентів фашизму».

Незважаючи на такі надзвичайно важкі умови, розвиток науки не припинився. В Україні вели дослідницьку діяльність багато наукових колективів. Великих успіхів досягли вчені відкритого у 1928 р. у Харкові Українського фізико-технічного інституту (УФТІ). У 1931-1932 рр. у ньому працював І. Курчатова, тут Л. Ландау написав класичну працю з кінетичної теорії плазми. В 1932 р. група вчених у складі К. Синельникова, О. Лейпунського, А. Вальтера і Г. Латишева вперше у СРСР здійснила штучне розщеплення ядра атома літію швидкими протонами. Їхні праці засвідчили народження в Україні центру теоретичної фізики світового рівня. Харків перетворився у головний науковий осередок республіки та не втрачав цього значення до кінця ХХ ст. Особливо науковий пошук поживався з 1950-х років, що пояснюється початком «холодної війни» та гонкою озброєнь. Фактично природничі та технічні науки працювали на потребу державної оборони, а вже потім задовольняли потреби простих громадян.

У 1960-70-ті роки провідними напрямками дослідження Академії наук України були фізико-технічний і математичний, хіміко-технологічний та біологічний, а також суспільствознавчий. З метою піднесення рівня регіональної науки у 1970-80-ті роки було створено 6 наукових центрів – Дніпропетровський, Донецький, Західний (Львів), Харківський, Південний (Одеса) та Північно-Західний. В установах Академії наук збільшувалася чисельність науковців. Так, у 1960 р. їх налічувалося 3,6 тис. чол., то в 1985 р. – 15,3. Кількість працівників з науковими ступенями зросла у 5,5 рази.

На середину 1960-х років Україна мала розгалужену мережу науково-дослідних установ (інститутів, наукових лабораторій), кількість яких постійно збільшувалась. Лише протягом 1959-1965 рр. у республіці було створено 73 наукові установи. Всього в цей період діяло понад 830 наукових установ, у яких працювало 95 тис. чол., з них близько 2 тис. мали ступені доктора і майже 20 тис. – кандидата наук. Базовим центром наукових досліджень залишалася республіканська Академія наук. До її складу у 1965 р. входило понад 50 науково-дослідних установ, у яких працювало 21 тис. чол., у тому числі 6800 наукових співробітників.

Треба відзначити надзвичайно високий рівень розвитку технічних та природничих наук в УРСР 1960-х – 1980-х років, який ні в чому не поступався не лише загальнорадянському, але й загальноєвропейському рівню.

Якщо технічні та природничі науки у радянську добу працювали в основному на потребу оборони, то гуманітарні задовольняли потреби державної пропаганди. Головним об'єктом вивчення історичної науки у Україні була історія революційної боротьби робітничого класу, історія КПРС. Філософія займалася трактуванням різних аспектів марксизму та ленінізму. Незважаючи на вузьку ідеологічну роль

гуманітарної науки, українськими істориками, філософами, філологами, літературознавцями та мистецтвознавцями у 1960-80-ті роки було опубліковано багато цікавих наукових розробок. Так, історик М. Брайчевський написав кілька глибоких розвідок із давнього історичного минулого України, зокрема «Коли і як виник Київ», «Походження Русі», «К происхождению древнерусских городов». Нестандартно підходили до вивчення історичного минулого українського народу та його культури історики О. Апанович, Я. Дзира, О. Коман, І. Бойко, філософ Є. Пронюк, літературознавці І. Дзюба, Л. Махновець та ін.

Науковими колективами в цей час було видано низку фундаментальних праць з історії України, держави і права, археології, філософії, літератури і мистецтва, які, втім, не дістали однозначної оцінки наукової громадськості. Серед них варто назвати такі багатотомні праці, як «Історія Української РСР», «Історія міст і сіл Української РСР», «Археологія Української РСР», «Історія українського мистецтва», «Історія української літератури», «Словник української мови», «Українсько-російський словник». Було випущено також Українську Радянську Енциклопедію та інші.

Українська освіта та наука ХХ ст. зробили великий крок уперед у порівнянні з ХІХ ст. Українці перетворилися в одну з найбільш освічених націй у Європі, а наукові досягнення вітчизняних вчених позитивно вплинули на розвиток світової науки. Проте до початку 1990-х років і освіта і наука в УРСР задовольняли у першу чергу державні інтереси у галузі оборони, пропаганди пануючої комуністичної ідеології.

Література України ХХ ст. Українська література ХХ ст. пройшла досить складний шлях розвитку. У революційні роки зародилася нова генерація українських письменників-символістів, які відкидали реалістичні тенденції української літератури, що домінували у другій половині ХІХ ст. Символісти вважали реалізм найбільшим ворогом літератури, про що було заявлено у першому альманасі символістів «Семафор у майбутнє» (1921-1922 рр.). Вміщені у ньому статті, декларації і художні твори відверто заперечували будь-який розвиток класичних літературних традицій, протестували проти національної специфіки художньої творчості, емоційності та краси мистецтва. Читачам вони пропонували свої твори, художній рівень яких був далеко не рівноцінний. З-поміж представників течії символістів варто зазначити М. Семенка, Г. Шкурупія, Г. Коляду, Д. Бузька, О. Слісаренка, М. Ірчана.

Символізм був однією з головних рис літературного і, у цілому, культурного життя України 1920-х років. Поряд із символізмом, українська література цього періоду відзначається особливим революційно-пролетарським романтизмом, який постав на тлі захоплення ідеями безкласового суспільства та диктатури народних

мас. Характерною ознакою цієї романтично-революційної літератури були досить критичне ставлення до класичної літературної спадщини. В Україні найбільш визначними діячами революційно-романтичної та символічної літератури були В. Еллан-Блакитний, Г. Михайличенко, М. Семенко, М. Хвильовий. Нові українські літератори, розквіт творчості яких припав на 1920-ті роки, підкреслювали особливе значення використанню й розвитку української мови, виступали проти насильницької русифікації, активно використовували методи алегорії та абстракції у своїй творчості.

Але не всі українські письменники 1920-х років підтримували ідеї символізму, пролетарського романтизму та революційності. У період новаторського підйому першого пореволюційного десятиріччя, широкого поширення набула школа неокласиків, які прагнули наслідувати традиції мистецтва минулих епох, проголошували ідею «чистого» мистецтва, позбавленого, наскільки це можливо, суспільно-політичного змісту. До таких письменників неокласиків відносяться М. Зеров, М. Драй-Хмара, М. Рильський, П. Филипович, Юрій Клен.

Характерною рисою літератури 1920-х років була поява літературних гуртків, серед яких «Плуг» (А. Головка, О. Копиленко, П. Панч, П. Усенко) та «Гарт» (В. Сосюра, І. Кулик, М. Хвильовий, П. Тичина, Ю. Смолич). Ці літературні організації були громадськими, а отже формально вільними від державного контролю. З другої половини 1920-х років держава почала створювати підконтрольні їй літературні організації. Це була першою ознакою посилення партійного контролю над літературною творчістю в Україні. У 1927 р. була створена ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників), яка об'єднала лояльних радянській владі літераторів. На протипагу ВУСПП діяла ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури), яка була створена з ініціативи М. Хвильового як альтернатива масовим і підлеглим владі офіційним організаціям. Вона виступала проти примітивізації літературної творчості і культури загалом, наполягала на європейській орієнтації, що виразилося у гаслі: «Геть від Москви».

Отже, головним рисами розвитку української літератури 1920-х років були відносна свобода творчості літератора, україномовність, присутність двох яскраво виражених тенденцій: символізму, революційності та романтизму з одного боку та тяжіння до повернення основних канонів класичного, «чистого» мистецтва з іншого.

У 1930-х роках сталінське керівництво взяло курс на знищення незалежної літературної творчості. Почалася хвиля репресій проти діячів української культури. Керівники партії вбачали у них носіїв націоналізму, політично небезпечних людей. Апогей репресій прийшовся на 1933-1934 рр. Було заарештовано 240 письменників, багато з яких розстріляно або відправлено до таборів, звідки мало хто повертався;

більшість їхніх творів було заборонено. Масові акції звинувачення розпочалися в 1933 р. арештом поета, прозаїка і драматурга М. Ялового. Вражений арештом свого друга і подіями, свідком яких був, застрелився М. Хвильовий. За звинуваченнями у причетності до «української військової організації» був ув'язнений Остап Вишня. У грудні 1934 р. було заарештовано і розстріляно Г. Косинку, Д. Фальковського, К. Буревія. Було репресовано галицьких інтелігентів, які, повіривши в українізацію, приїхали в УРСР. Саме через масові репресії українських культурних діячів сталінським тоталітарним режимом, період 1930-х років називають періодом «розстріляного відродження».

У червні 1934 р. була створена Спілка радянських письменників України, яка залишалася головною літературною організацією України до початку 1990-х років. Спілка контролювала творчість окремих митців, не дозволяючи виходити їм за рамки офіційної ідеології. Першим головою Спілки став І. Кулик. У 1930-х роках Спілка почала видавати громадсько-політичні та літературні журнали «Літературна критика» (1938) і «Україна» (1941). Продовжують видаватися «Літературна газета», журнали «Радянська література», «Літературний журнал», «Літературний Донбас», «Театр», «Народна творчість».

У 1960-х роках контроль держави над українською літературою дещо послабнув. Митець отримав можливість творити більш вільно. Протягом 1960-х років письменники України написали чимало прозаїчних творів різних жанрів – романів, повістей, оповідань, що стали істотним внеском у розвиток української літератури. Значними були здобутки у прозі. За цей час вийшли романи «Вир» Г. Тютюнника, «Правда і кривда» М. Стельмаха, «Сестри Річинські» І. Вільде, «Дикий мед» Л. Первомайського. Чутливою до новизни життя, до «потепління» суспільної ситуації у СРСР під час правління М. Хрущова була українська поезія. Значними поетичними явищами стали збірки «Полудень віку» і «Листи на світанні» А. Малишка, «Ми – свідомість людства» П. Тичини, «Італійські зустрічі» М. Бажана, поезії П. Воронька, М. Нагнибіди, Д. Павличка, Л. Первомайського, І. Муратова та ін.

Атмосфера лібералізації сприяла поверненню у літературу несправедливо забутих та репресованих імен. Було посмертно реабілітовано поетів О. Олеся, М. Вороного. Велику роботу виконали створені в 1956 р. комісії щодо впорядкування їх літературної спадщини.

На громадське життя в Україні помітно вплинуло нове покоління митців – шістдесятників. Серед його засновників були Л. Костенко і В. Симоненко. Вони виступали проти фальші, елейності у відбитті дійсності, відстоювали національно-культурне відродження України, загальну лібералізацію радянської державної

системи. Інтерес читачів викликали збірки поезій Ліни Костенко «Проміння землі» (1957 р.), «Вітрила» (1958 р.), «Мандрівки серця» (1961 р.). Побачила світ перша збірка В. Симоненка «Тиша і грім» (1962 р.), що стала водночас його останньою прижиттєвою книгою. Позитивні відгуки в 1962 р. одержали перші збірки поезій І. Драча «Соняшник» та М. Вінграновського «Атомні прелюди». До них приєдналася велика група творчої молоді, яка прагнула зламати літературні шаблони, знайти нові зображувальні форми, переступити через одномірне, одноколірне, догматичне сприйняття світу. До цієї когорти належать поети Б. Олійник, В. Коротич, І. Калинець, В. Стус, прозаїки Г. Тютюнник, В. Шевчук, Є. Гуцало, Р. Іванчук, критики І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, публіцист В. Чорновіл та ін.

Репресії 1965-1966 рр., посилення ідеологічного тиску на інтелігенцію замість бажаного знищення інакомислення дали зворотний результат: частина шістдесятників, які залишилися на волі, почали чинити опір неосталінізму.

Друга половина 1960-х років стала епохою самвидаву, насамперед політичної публіцистики. З'явилися твори «Лихо з розуму» В. Чорновола – збірка документів і біографічних відомостей про жертви репресій 1965-1966 рр.; «Собор у риштованні» – літературно-публіцистичне есе Є. Сверстюка, присвячене морально-етичним проблемам, що порушувалися в романі О. Гончара «Собор»; антисталінські статті В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берія» і «Серед снігів». У самвидаві публікувались десятки невеликих політико-публіцистичних розвідок, листів протесту, літературно-художніх творів. У Львові в 1970 р. почав виходити «самвидавчий» журнал «Український вісник», який публікував заборонені твори, подавав інформацію про події суспільно-політичного життя, що замовчувались офіційною пресою, наводив хроніку репресій проти дисидентів. Головним редактором «Українського вісника» був В. Чорновіл, йому допомагали Я. Кендзьор, М. Косів, О. Антонов та ін. Протягом 1970-1972 рр. вийшло шість номерів журналу. Поява часопису була важливою подією у дисидентському русі; вона сприяла його організаційній консолідації. Хвиля репресій у 1965-1966 рр. супроводжувалась масштабним ідеологічним поворотом. Газети зарясніли статтями, спрямованими проти «буржуазної ідеології» та «українського буржуазного націоналізму». Пожорсткішала цензура. ЦК КПУ ухвалив низку таємних постанов, стосовно виправлення «ідеологічних помилок» у роботі деяких журналів («Вітчизна», «Жовтень» та ін.), кіностудії ім. О. Довженка. Тривала прихована ідеологічна «чистка» редакцій газет, журналів, видавництв, інститутів гуманітарного профілю, Академії наук УРСР.

Можна сказати, що українська література другої половини 1960-х – середини 1980-х років розвивалася у двох основних течіях: офіційна література, яка

контролювалася радянською державою через Спілку письменників УРСР. До таких «офіційних» українських письменників можна віднести П. Тичину, А. Малишка, М. Стельмаха та інших. Другою течією була опозиційна дисидентська література, яка виступала за загальну лібералізацію радянської системи, свободу творчості митця, вільний розвиток культури українського народу та інших народів СРСР. Представники цієї течії (В. Стус, В. Симоненко, І. Драч, В. Чорновіл та інші) переслідувалися радянським каральним апаратом та могли популяризувати свою творчість нелегально.

Образотворче мистецтво, театр та кіно. Початок ХХ ст. позначилося боротьбою різних художніх течій і напрямів в образотворчому мистецтві України. Перш за все це боротьбою реалізму та різних течій абстракціонізму (формалізму, футуризму). Протягом революційних років та першого післяреволюційного десятиріччя в українському образотворчому мистецтві переважали авангардні напрями, що було характерним явищем розвитку української культури ХХ ст.

Українські художники, як і письменники, об'єднувалися у творчі групи. Зокрема, «Асоціація революційного мистецтва України», розвиваючи національні традиції, використовували форми візантійського і староукраїнського малярства. На західноєвропейські зразки орієнтувалися художники, які входили до «Об'єднання сучасних художників України». Центром авангардного образотворчого мистецтва став Київський художній інститут, де працював Казимир Малевич, основоположник такого модерністського напрямку в живописі, як супрематизм, в якому зображення складалося зі сполучень найпростіших геометричних фігур.

З 1930-х років у мистецтві, як і в інших формах культури українського народу став домінувати реалізм, зокрема такий його різновид як соціалістичний реалізм (соцреалізм). Головним завданням мистецтва, з точки зору офіційної державної доктрини, було пропагування комуністичних ідей. Мистецтво соцреалізму справлялося з цим завданням краще, ніж абстракціоністські напрями, бо було більш зрозумілим звичайній радянській людині. В образотворчому мистецтві він орієнтував митця на зображення трудової дійсності радянських людей, «побудову соціалізму». Одним з характерних прикладів соцреалізму в українському живописі ХХ ст. був плакатний живопис. До найбільш відомих діячів українського мистецтва соцреалізму віднесемо таких живописців як О. Шовкуненко (цикл «Одеський суднобудівний завод»), Ф. Кричевського («Мати», «Довбуш»), В. Коровчинського («Селяни»).

Характерною рисою соцреалізму у скульптурі була монументальність та однотипність зображуваних об'єктів. У розвитку скульптури головний наголос ставився на її пропагандичних, ідеологічних можливостях. Практично в кожному

місті, селищі міського типу були поставлені пам'ятники В. Леніну. На Донбасі добре відомий пам'ятник Артему І. Кавалерідзе. Яскравим прикладом української скульптури 1930-х років став пам'ятник Т. Шевченку роботи М. Манізера встановлений у Харкові у 1935 р. Фактично в 1930-ті роки з'явилися певні канони скульптурного зображення визначних діячів культури України.

Архітектура пройшла досить складний шлях розвитку. В українській архітектурі помітний слід залишили такі напрями, як раціоналізм – прагнення знайти раціональні начала в образному аспекті архітектури, максимально освоїти досягнення сучасної науки і техніки; конструктивізм – спроба створити життєвий простір за допомогою нової техніки, її логічних доцільних конструкцій, а також естетичних якостей таких матеріалів, як метал, дерево, скло. У практиці конструктивізму були частково реалізовані гасла виробничого мистецтва. Прикладом раціоналізму є будівля головпоштамту у Києві, яка знаходиться на площі Незалежності, а також комплекс адміністративних будівель («Держпром») у Харкові, який фахівці відносять як до раціоналізму, так і до конструктивізму, оскільки ці течії досить близькі. Цікавим явищем української радянської архітектури став так званий «сталінський ампір», який набув особливого поширення у другій половині 1940-х – 1950-х років. Характерними рисами сталінського ампіру було активне використання архітектурних ордерів, барельєфів з геральдичними композиціями і зображеннями трудящих, широке використання мармуру, бронзи, загальна монументальність композиції.

З 1960-х років почалося масове житлове будівництво в Україні. Було розроблено типові проекти, за якими здійснювалася забудова міст і сіл. З одного боку, це було позитивним явищем, оскільки люди одержували житло, а з іншого – негативно позначилося на художній виразності архітектурних споруд. Масова житлова забудова 1960-70-х років задовольняла потребу в житлі, однак внаслідок ігнорування принципу неповторності було втрачено національну своєрідність архітектури. За даними дослідників, 90% житлових і 80% культурно-побутових споруд у містах і селищах зводилися за типовими проектами.

Отже, образотворче мистецтво України ХХ ст. еволюціонувало від абстракціонізму, який домінував протягом революції та у 1920-ті роки до соцреалізму, який переважав з 1930-х і до кінця 1980-х років. Соцреалізм повинен був наочно ілюструвати усі «переваги» радянської державної системи, повинен бути зрозумілим широким народним масам. Масовість, однотипність стали характерними для українського образотворчого мистецтва усієї другої половини ХХ ст.

Театр. До революції 1917 р. у Києві був лише один україномовний театр – трупа М. Садовського, яка давала вистави в Народному домі. В інших містах України нерегулярно виступали трупи П. Саксаганського, О. Суходольського та ін. Із відродженням української державності відбувалася й реорганізація театральної справи. Вже навесні 1917 р. у Києві створилося товариство «Український національний театр», яке об'єднало кращі акторські сили. Йшли інтенсивні пошуки нових форм театральної роботи. Передові діячі формували нові трупи та обновлювали репертуар. У Києві в 1918 р. було відкрито три театри – Державний драматичний, Державний народний і Молодий. Перший очолили відомі вже режисери О. Загаров і Б. Кривецький, які пройшли школу в Московському художньому театрі під керівництвом К. Станіславського і Б. Немировича-Данченка. Новий театр у своїй діяльності схилявся до реалістично-психологічної школи; у його репертуарі були п'єси українських та зарубіжних драматургів. Заслугове на увагу Молодий театр, який очолив видатний режисер пореволюційної доби, основоположник нового напрямку в історії українського театрального мистецтва Лесь Курбас. Одномумцем і помічником його був Гнат Юра. Трупа театру складалася з молодих акторів. Керований Л. Курбасом театр категорично пориває з традицією старого побутового театру, орієнтує його на модерні течії західноєвропейського театру. Свій перший сезон театр відкрив п'єсами «У пущі» Лесі Українки і «Затоплений дзвін» Г. Гауптмана. Справжньою несподіванкою для театралів стали постановки трагедії «Цар Едіп» Софокла та поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка.

На початку 1930-х років українське театральне мистецтво зазнало великих втрат. У 1933 р. було ліквідовано театр «Березіль», а його артистів «розкидано» по інших театрах, Леся Курбаса звільнено з театру, позбавлено звання народного артисту, заарештовано і відправлено на Соловецькі острови, де було розстріляно в 1937 р.

Станом на 1937 р. в Україні діяли 84 професійних театри – 6 опери та балету, 64 драматичних, 2 музкомедії, 12 юного глядача та 39 робітничо-колгоспних, з них 57 давали вистави українською мовою. Серед них провідне місце займав Київський драматичний театр ім. І. Франка, незмінним керівником якого був Г. Юра. Театр мав великий і різноманітний репертуар української, російської, світової класики. Одним з кращих був колектив Київського театру опери та балету. У його репертуарі широко представлено оперну класику – «Наталка-Полтавка» М. Лисенка за мотивами п'єси І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Мазепа» та «Євгеній Онегін» П. Чайковського, «Снігуронька» М. Римського-Корсакова. Великих успіхів досягли Київський російський драматичний театр ім. Лесі Українки, Запорізький драматичний театр ім. М. Заньковецької, Сумський

драматичний театр ім. М. Щепкіна, Харківський драматичний театр ім. Т. Шевченка та ряд інших.

Помітною також була діяльність робітничо-колгоспних театрів, що стало яскравим свідченням широкого зростання українського театрального мистецтва з народом. Після визволення України повертаються з евакуації і відновлюють роботу театри, створюються нові колективи, зокрема 18 у західних областях. На кінець 1940-х років в Україні діяло 96 театрів.

У 1960-х роках відбувалося поживлення в національно-культурному житті активізувався інтерес суспільства до театрального мистецтва. В Україні в 1965 р. працювало 60 театрів, які протягом року відвідували близько 15,5 млн. глядачів. Протягом 1958-1965 рр. кількість глядачів у театрах республіки збільшилася з 14,3 до 15,5 млн. на рік.

Кінематограф. Зважаючи на величезне виховне й агітаційне значення кіно, в Україні було здійснено низку організаційних заходів, спрямованих на його подальший розвиток. У березні 1922 р. було створено Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ), якому підпорядковувались усі кінематографи і підприємства з виробництва кінофільмів. Тоді ж при Наркомосвіті республіки було створено Головний комітет контролю за репертуаром (Головрепертком), а весь кінопрокат об'єднано в Радкіно. На початку своєї роботи кіностудії України мали низький мистецький рівень, переважала пропагандистська продукція, яка у примітивній формі відтворювала революційні ідеї.

На вищий рівень вивів український кінематограф О. Довженко. Перший свій фільм «Звенигора» він зняв у 1928 р. Наступні «Арсенал» і «Земля» митець створив під впливом ілюзій, надій та щирої віри у непереможність добра, яке принесла революція. За змістом обидва твори вписуються в ідеологічну схему тієї пори. Фільм «Земля» був неоднозначно сприйнятий критиками-сучасниками. З одного боку, висловлювалося загальне захоплення твором на Всесвітній виставці у Брюсселі (1958 р.), його було визнано і внесено до першого десятка «кращих фільмів усіх часів і народів». Тим часом Д. Бедний, М. Горький, Р. Роллан звинувачували О. Довженка у натуралізмі, хаотичності розкриття сюжету. Але попри такі полярні оцінки фільми О. Довженка і сьогодні доносять до нас подих того часу та романтично-піднесене бачення його митцем.

Творчий шлях О. Довженка позначений пошуками компромісу – він намагався поєднати у своїх творах ідеологию, декларовану партією, і своє бачення сучасності. Фільми «Аероград», «Щорс», «Мічурін» були популярними і водночас хибували пустоцвітами та необ'єктивністю висвітлення історичних подій. Співець романтики життя і краси опинився в полоні жорстокої реальності, з якої так і не зумів вирватися.

1930-ті роки стали періодом звукового кіно, періодом становлення і утвердження українського кіномистецтва. У 1933-1938 рр. Київська кіностудія «Українфільм» та Одеська випустили 55 фільмів.

Музика також розглядалась як засіб партійної пропаганди. Перевага надавалась творам, у яких провідними були комуністичні ідеї, а з української класики – революційним мотивам. І все ж українська музика зберегла і розвивала кращі національні риси народної музичної творчості та класики, збагачувалась новим ідейним змістом. Створювались пісні й думи про революцію, Червону Армію, з'явилося багато побутових, ліричних, жартівливих та сатиричних пісень. Для багатьох із них властива органічна єдність з народною поетичною співучістю і ліризмом. Визначною подією в музичному житті країни став вихід на сцену в 1940 р. опери «Богдан Хмельницький» М. Вериківського – лірико-психологічної музичної драми, де увагу приділено переважно жанрово-побутовим мотивам.

Кіномистецтво УРСР 1940-1950-х років визначається фронтовою тематикою. Творчим успіхом кінематографістів був вихід на екрани фільмів «Нескорені» за повістю «Батьки і діти» Б. Горбатова – про боротьбу шахтарів Донбасу проти фашистських окупантів, «Зігмунд Колосовський» та ін.

Кіностудіями України 1951 р. було випущено лише 9 фільмів, а в 1956 р. на Київській, Одеській та Ялтинській кіностудіях щорічно знімалося 4-7 фільмів. Позитивну оцінку глядачів дістали «Тривожна молодість» режисерів О. Алова і В. Наумова, «Весна на Зарічній вулиці» Ф. Миронера та М. Хуцієва. Переломною у розвитку українського кіномистецтва стала хрущовська «відлига», яка дала можливість митцям певною мірою відійти від ідеологічних штампів. Наприкінці 1950-х років в Україні щороку виходило на екрани 16-20 кінокартин. Почали працювати студії хронікально-документальних і науково-популярних фільмів. Діячі українського кіно створили низку фільмів, які здобули широку популярність. Серед них «Надзвичайна подія» режисера В. Івченка, «Партизанська іскра» О. Маслюкова та М. Маєвського, «Григорій Сковорода» І. Кавалерідзе та ін.

У 1960-80-ті роки здійснено низку організаційних заходів, спрямованих на піднесення рівня роботи всіх кіностудій республіки – Київської імені О. Довженка, Ялтинської, Одеської, студії хронікально-документальних та науково-популярних фільмів. Важливою подією для українських кіномитців стало створення Спілки працівників кінематографії України, установчий з'їзд якої відбувся в січні 1963 р. Про велику популярність кіно свідчить той факт, що щорічно кінотеатри відвідували в середньому близько 1 млн. глядачів.

Визначним явищем українського кіно стала творчість С. Параджанова, Ю. Іллєнка, Л. Осики, О. Фіалка, О. Савченка, Р. Сергієнка, К. Муратової, Л. Бикова.

Скарбницю українського кіно поповнили такі талановиті стрічки, як «Тіні забутих предків», «Камінний хрест», «Вечір на Івана Купала», «Білий птах з чорною ознакою», «Криниця для спраглих», «Соломія Крушельницька», «В бій ідуть тільки «старики»», «Ати-бати, йшли солдати» та ін.

Про зростання міжнародного авторитету українського кіно свідчить той факт, що в 1965 р. фільми «Тіні забутих предків» та «Білий птах з чорною ознакою» одержали призи на міжнародних фестивалях, що утвердило високий професійний і мистецький рівень українського кінематографу.

Таким чином, образотворче, театральне та кіномистецтво України ХХ ст. пройшли досить складний шлях розвитку. У дореволюційні роки та у перше післяреволюційне десятиріччя у мистецтві України домінували авангардні, абстракціоністські напрями, за допомогою яких культурні діячі пробували передати свій внутрішній світ, власне ставлення до зображувальної дійсності. Починаючи з 1930-х років мистецтво перебувало на службі державної пропаганди, воно стало більш простим і зрозумілим широким колам населення. Соцреалізм став офіційним та практично єдиним напрямом усіх напрямів мистецтва України до середини 1980-х років.

Головні тенденції розвитку культури України на сучасному етапі. Після проголошення незалежності України у серпні 1991 р. було багато зроблено для відродження історичної пам'яті, повернення народові культурної спадщини попередніх поколінь. Молода українська держава відчувала гостру потребу у створенні законодавчої бази у галузі культури. Важливим кроком у цьому напрямку стало прийняття Верховною Радою України 19 лютого 1992 р. «Основ законодавства про культуру». Ця програма розвитку національної культури визначала напрямки розвитку культури, оголошувало право кожного митця творити вільно, не підпорядковуючись офіційній державній доктрині.

Вагомим був внесок інтелігенції у відродження української культури. З ініціативи Спілки письменників України, Народного руху України, Асоціації творчої інтелігенції «Світ культури», Інституту літератури ім. Т. Шевченка та інших організацій у Києві у вересні 1991 р. відбувся Форум інтелігенції України, який виробив конкретні програми участі творчих працівників у державотворчому процесі.

Значним кроком до національно-культурного відродження було створення урядової Комісії з питань повернення культурних цінностей, яку очолив мистецтвознавець О. Федорук. Комісія веде інвентаризацію цінностей, які різними шляхами опинилися за межами України. Уже на сьогодні з Чехії повернулися архіви О. Олеся і О. Ольжича. До відділу рукописів Львівської національної бібліотеки

ім. В. Стефаника надійшли рукописи Б. Антонича, з Німеччини передано колекцію з 82 предметів доби мідного віку, трипільського і скіфського періодів, що були вивезені з України в 1944 р. Повернено частину історико-культурних документів О. Довженка, колекцію мистецьких творів художників М. Андрієнка, Л. Морозової, окремі праці вченого Ю. Січинського тощо.

У 2000 р. у складі Міністерства культури і мистецтв України створено Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон. До відання служби віднесено державну експертизу культурних цінностей, повернення викрадених, незаконно вивезених і неповернених творів мистецтва.

Великі зрушення відбулися в культурному житті національних меншин України. Розвивається система національних шкіл, бібліотек, преси, наукових і культурних центрів, радіо, телебачення, театрів, творчих колективів. Налагоджується підготовка кадрів національної інтелігенції, створено низку національно-освітніх товариств. Особлива увага приділяється найчисленнішій нацменшині – російській. В Україні діє 2 тис. 399 державних шкіл з російською мовою викладання, 2 млн. 106 тис. учнів, або 31,7% їх загальної кількості навчаються російською мовою, майже 280 тис. дітей відвідують групи з російською мовою, навчання і виховання в 17,6 тис. дитячих дошкільних закладів, вищу освіту російською мовою здобувають 35% українських студентів. Сьогодні в нашій країні функціонує 14 російських театрів державного підпорядкування, 440 млн. одиниць, або 55%, бібліотечного фонду України становлять книги російською мовою, видається 1195 російських газет, або 49,7% загальної кількості українських періодичних видань.

У 1990-х роках виникають недержавні культурно-мистецькі організації, серед них такі, як асоціація творчої інтелігенції «Світ культури», громадські об'єднання театр-студія «Арабески», «Арт-екзистенція». Громадські культурні організації позбавленні контролю з боку держави, фактично вони перетворилися на альтернативну культуру.

В організації і здійсненні різноманітних за характером культурних програм дедалі більшу роль відіграють благодійні фонди. Крім згаданого українсько-американського фонду «Відродження» створено благодійний фонд «Літературна скарбниця» при Спілці письменників України. Діють також фонди М. Грушевського, Український фонд підтримки культури, «Центр сучасного мистецтва», Фонд розвитку історичних досліджень та ін.

Проте, незважаючи на вказані прогресивні явища, які є характерними для розвитку української культури сучасного етапу, необхідно вказати на той факт, що криза культури, яка була характерна для 1980-х років далеко не повністю подолана. Як і раніш, фінансування культурної галузі відбувається за залишковим

принципом, багато культурних діячів, які покинули Україну на початку 1990-х років так і не повернулися на Батьківщину, бюрократичний апарат міністерств та відомств України у цілому не сприяє подальшому розвитку її культури.

Характерним явищем української культури сучасного етапу став постмодерн. Постмодерн (або неklasична культура) відкидає загальноновизнані авторитети в галузі культури, традиції та звичаї, які формувалися в культурі протягом століть. В основі ідеології постмодерну лежить твердження, що митець є вільним у своїй діяльності, на нього не повинні тиснути жодні авторитети. Митець у своїй культурній діяльності повинен орієнтуватися перш за все на власну чуттєвість, власне сприйняття оточуючого світу. Так в Україні створюється альтернативна культура, яке не визнає жодних традицій та класиків. Стали вже звичним альтернативний театр та література, кіно та музика. З'являються багаточисельні субкультури (культура окремих соціальних груп, яка відрізняється від загальнопануючих культурних традицій), особливо вони є популярними в середовищі молоді (панкрухи, хіпі, різні відгалуження роккультури тощо).

Питання для самоперевірки:

1. Назвіть основні етапи розвитку української культури у ХХ ст.
2. Чим пояснюється новаторській підйом в українській культурі у добу національної революції (1917-1921 рр.) та протягом 1920-х років?
3. Охарактеризуйте еволюцію структуру української освіти протягом 1920-1950-х років.
4. Назвіть особливості розвитку науки України ХХ ст.
5. Поясніть термін «розстріляне відродження». Якими були наслідки масових репресій проти представників інтелігенції 1930-х років для культури України?
6. Чим характеризувалося розвиток образотворчого та театрального мистецтва України у революційну та радянську добу?
7. Що таке постмодернізм?

Література

1. Зубалій О. Д. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917-1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 3.
2. Ісаєвич Я. Д. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів: Світ, 1996. – 336 с.
3. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
4. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: Соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, 1992. – 176 с.
5. Кручек О. А. Становлення державної політики УРСР у галузі національної культур. – К.: Либідь, 1996. – 136 с.
6. Остешко Т. С. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1998. – № 3.
7. Розовик Д. Ф. Центральна Рада й українська культура // Український історичний журнал. – 1993. – № 2-3.
8. Чоповський В. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918-1939). – Львів: Світ, 1993. – 168 с.

Навчальне видання

Рябченко Ольга Леонідівна, **Бєліков** Юрій Анатолійович,
Бурмака Віктор Павлович, **Жванко** Любов Миколаївна,
Жигло Володимир Валентинович, **Лисенко** Майя Станіславівна,
Рассоха Ігор Миколайович, **Стрілець** Юрій Іванович,
Фесенко Галина Григорівна, **Яцюк** Микола Володимирович

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Конспект лекцій

(для студентів денної та заочної форм навчання
і слухачів другої вищої освіти всіх спеціальностей)

Відповідальний за випуск *О. Л. Рябченко*

За авторською редакцією

Комп'ютерне верстання *Г. О. Павлова*

План 2012, поз. 100 Л

Підп. до друку 30.04.2013

Формат 60×84/16

Друк на ризографі.

Ум. друк. арк. 10,7

Тираж 50 пр.

Зам. №

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Революції, 12, Харків, 61002

Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 4064 від 12.05.2011 р.
